

ISSN 2663-9009 (Print)

ISSN 2663-9017 (Online)

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
ПЕНІТЕНЦІАРНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ

Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

ULRICHSWEB™
GLOBAL SERIALS DIRECTORY

Open Ukrainian Citation Index

Scope Database
Journal Indexing & Citation Analysis

Scope Database
Journal indexing & Citation Analysis

DOAJ DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

НАУКОВИЙ ВІСНИК СІВЕРЩИНИ.

**СЕРІЯ: ОСВІТА. СОЦІАЛЬНІ
ТА ПОВЕДІНКОВІ НАУКИ**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 2 (13)

Чернігів 2024

УДК (051) [378+33+159.9]

НЗ4

DOI 10.32755/sjeducation.2024.02

*Рекомендовано до друку вченою радою Пенітенціарної академії України
(протокол № 11 від 27 вересня 2024 р.).*

НЗ4 **Науковий вісник Сіверщини. Серія: Освіта. Соціальні та поведінкові науки : науковий журнал / Пенітенціарна академія України. Чернігів : ПАУ, 2024. № 2 (13). 300 с.**

У цьому випуску журналу вміщено статті, що присвячені професійній підготовці фахівців освітньої та соціальної сфери, готельно-ресторанної справи, пенітенціарної системи, а також розвитку громадянськості обдарованих підлітків, естетизації освітньо-виховного процесу та ін. Крім того, у випуску містяться розвідки, що розкривають питання щодо формування творчих здібностей психологів закладів освіти, інформаційної культури наукових досліджень. Окремі статті висвітлюють економічні аспекти ефективності бізнес-процесів на основі технологій ощадливого виробництва та економіко-правове обґрунтування сучасного стану гендерного заміщення трудового потенціалу.

Видання буде корисним для науковців, викладачів, аспірантів, магістрантів та студентів закладів вищої освіти.

УДК (051)[378+33+159.9]

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР: Аніщенко В. О., доктор педагогічних наук, професор.

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Гончаренко О. Г., доктор економічних наук, професор;

Данильченко Т. В., доктор психологічних наук, професор.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Борисенко І. В., кандидат педагогічних наук, доцент (Україна);

Гаркуша С. В., доктор педагогічних наук, професор (Україна);

Ключко А. О., доктор психологічних наук, доцент (Україна);

Пліско В. І., доктор педагогічних наук, професор (Україна);

Разумейко Н. С., кандидат педагогічних наук, доцент (Україна);

Сіренко К. Ю., кандидат економічних наук, доцент (Україна);

Чебоненко С. О., кандидат педагогічних наук, доцент (Україна);

Шимко В. А., доктор психологічних наук, професор (Україна);

Гутьєррес Маурісіо Гаріта, доктор наук, Університет Франциско Маррокін (Гватемала);

Кузьор Олександра, хабілітований доктор гуманітарних наук, факультет організації

та управління, Сілезький технічний університет (Забже, Польща);

Нгуєн Чу В., доктор наук, Університет Хьюстон Даунтаун, Коледж бізнесу

(Сполучені Штати Америки);

Нільсен Майкл Е., доктор наук, професор, завідувач кафедри психології,

Університет штату Джорджія (Сполучені Штати Америки);

Смальскис Вайнюс, доктор наук, професор, Інститут державного управління

(Литовська Республіка);

Четин Бекташ, доктор наук, професор, Університет Газіосманпаша (Туреччина);

Чуреа Марія, доктор наук, Університет Петрошани (Румунія).

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР: Шмельова Р. І., молодший науковий співробітник відділу наукової діяльності та міжнародного співробітництва.

ISSN 2663-9009 (Print)

ISSN 2663-9017 (Online)

**MINISTRY OF JUSTICE OF UKRAINE
PENITENTIARY ACADEMY OF UKRAINE**

SCIENTIFIC HERALD OF SIVERSHCHYNA.

**SERIES: EDUCATION. SOCIAL
AND BEHAVIOURAL SCIENCES**

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 2 (13)

Chernihiv 2024

UDC (051)[378+33+159.9]
DOI 10.32755/sjeducation.2024.02

Recommended for printing by Academic Council of Academy of the State Penitentiary Service (Protocol № 11 on September 27, 2024).

Scientific Herald of Sivershchyna. Series: Education. Social and Behavioural Sciences : a Scientific Journal / Penitentiary Academy of Ukraine. Chernihiv : PAU, 2024. № 2 (13). 300 p.

The journal's current issue contains articles dealing with the professional training of specialists in the educational and social spheres, hotel and restaurant business, the penitentiary system, the development of citizenship of gifted teenagers, the aestheticization of the educational process and others. The issue also contains articles touching upon the creative abilities of educational institutions; psychologists and information culture of scientific research. Some articles are concerned with the economic aspects of the efficiency of business processes based on lean manufacturing technologies and the financial and legal justification of the current state of gender replacement of labor potential.

The issue will be useful for scientists, lecturers, PhD students, undergraduates and students of higher education institutions.

UDC (051)[378+33+159.9]

EDITOR-IN-CHIEF: Anishchenko V. O., Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor, Penitentiary Academy of Ukraine, Ukraine.

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Honcharenko O. G., Doctor of Sciences (Economics), Professor, Penitentiary Academy of Ukraine, Ukraine;

Danylchenko T. V., Doctor of Sciences (Psychology), Professor, Penitentiary Academy of Ukraine, Ukraine.

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

Borysenko I. V., PhD in Pedagogy, Associate Professor (Ukraine);

Harkusha S. V., Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor (Ukraine);

Klochko A. O., Doctor of Sciences (Psychology), Associate Professor (Ukraine);

Plisko V. I., Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor (Ukraine);

Razumeiko N. S., Ph.D. in Pedagogy, Associate Professor (Ukraine);

Sirenko K. Yu., Ph.D. in Economics, Associate Professor (Ukraine);

Chebonenko S. O., Ph.D. in Pedagogy, Associate Professor (Ukraine);

Shymko V. A., Doctor of Sciences (Psychology), Professor, National Academy of the Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Gutierrez Mauricio Garita, Doctor of Sciences, Universidad Francisco Marroquin (Guatemala);

Kuzior Aleksandra, Ph. D., Doctor of Sciences of Humanities, Associate Professor, Faculty of Organization and Management, Silesion University of Technology (Zabrze, Poland);

Nguyen Chu V., Ph.D. in Davies College of Business; University of Houston-Downtown (USA);

Nielsen Michael E., Ph. D., Doctor of Sciences (Psychology), Professor, Chair of Psychology Department, Georgia Southern University (USA);

Smalskys V., Doctor of Sciences, Associate Professor; Mykolas Romeris University-Institute of Public Administration (Lithuania);

Cetin Bektas, Doctor of Sciences, Professor; Tokat Gaziosmanpasa (Turkey);

Ciurea Maria, Doctor of Sciences, University of Petrosani (Romania).

RESPONSIBLE SECRETARY: Shmelova R. I., junior researcher of the Department of Scientific Activity and International Cooperation; Academy of the State Penitentiary Service (Ukraine).

Founded in 2018. Media identifier:
R30-02519 dated 18.01.2024 № 134

© Penitentiary Academy
of Ukraine, 2024

ЗМІСТ

Биконя О. П. Особливості викладання англійської мови за допомогою подкастів у неформальній освіті.....	9
Бурак В. Г. Європеїзація професійної підготовки майбутнього фахівця готельно-ресторанної справи: можливості застосування штучного інтелекту	27
Васюк О. В., Сопівник Р. В. Практика формування естетичної культури та естетичної компетентності студентів.....	41
Гончаренко О. Г. Ефективність бізнес-процесів на основі технологій ощадливого виробництва	51
Данильченко Т. В. Феномен алоцентризму: у фокусі психологічних досліджень	63
Діденко О. В., Желавський О. Б., Сніца Т. Є., Андрощук О. Ю. Технічна культура менеджерів стратегічного планування й розвитку в організаціях: теоретичні та методичні аспекти	82
Колісник-Гуменюк Ю. І. Підготовка викладачів професійно-художніх дисциплін в Україні: професійно-педагогічний аспект.....	97
Лілік О. О. Вибіркові освітні компоненти в професійній підготовці майбутніх учителів української мови і літератури в магістратурі.....	110
Максимовська Н. О. Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників в умовах сучасних викликів	124
Мірошніченко В. І. Застосування технології вітагенної освіти у формуванні громадянської компетентності студентів.....	136
Назарко С. О., Суворова С. Г. Економіко-правове обґрунтування сучасного стану гендерного заміщення трудового потенціалу.....	148
Попружна А. В. Зміни в поховальній культурі соціальної еліти другої половини XVII–XVIII ст. на прикладі поховань представників роду Розумовських	161

Потанчук Т. В. Формування комунікативної толерантності як необхідної умови для розвитку педагогічної етики у професійній діяльності педагога	169
Рижанова А. О. Розвиток громадянськості обдарованих підлітків за часів війни: соціально-педагогічна програма... 179	179
Сіренко К. Ю. Сучасні підходи до оцінки компетенцій працівників пробації	194
Снівак В. В. «Софт скілз» у професійній діяльності працівників Державної кримінально-виконавчої служби України	209
Толочко С. В. Естетизація освітньо-виховного процесу в закладах вищої освіти	220
Торба Н. Г., Пахомов І. В., Зейналова Т. О. Психологічні засади розвитку творчих здібностей психологів закладів професійної (професійно-технічної) освіти у процесі професійної діяльності	236
Шумейко З. Є. Навчальна дисципліна «Загальне і спеціальне діловодство» у професійній підготовці майбутніх фахівців-пенітенціаристів.....	251
Щербина Н. О. Формування інформаційної культури наукових досліджень здобувачів вищої освіти	262
Яворський А. Р. Правовий нігілізм підлітків у процесі їх соціалізації в Україні у 1920-ті рр.....	272
Volevakha I. B., Volevakha S. V. Priority directions of creating a barrier-free environment in penal institutions and detention centers in the assessment of employees of the State Criminal-executive Service of Ukraine	288

CONTENT

Bykonja O. Peculiarities of teaching English using podcasts in informal education	9
Burak V. Europeanization of professional training of future specialist in hotel and restaurant business: possibilities of artificial intelligence application	27
Vasiuk O., Sopivnik R. The practice of forming aesthetic culture and aesthetic competence of students	41
Honcharenko O. Efficiency of business processes based on lean production technologies	51
Danylchenko T. The phenomenon of allocentrism: in the focus of psychological research.....	63
Didenko O., Zhelavskiy O., Snitsa T., Androshchuk O. Technical culture of managers of strategic planning and development in organizations: theoretical and methodological aspects	82
Kolisnyk-Humeniuk Yu. Training of teachers of professional and artistic disciplines in Ukraine: professional and pedagogical aspect	97
Lilik O. Selective educational components in the professional training of future teachers of the Ukrainian language and literature in the master's degree	110
Maksymovska N. Professional training of future social workers under conditions of contemporary challenges	124
Miroshnichenko V. Application of technology of vitagen education in the formation of students' civil competence	136
Nazarko S., Suvorova S. Economic and legal justification of the current state of gender replacement of labor potential	148
Popruzhna A. Changes in the funeral culture of the social elite in the second half of the 18th-early 19th century. on the example of burials of representatives of the Rozumovsky family.....	161
Potapchuk T. The formation of communicative tolerance as a necessary condition for the development of pedagogical ethics in the professional activity of a teacher	169

Ryzhanova A. Development of citizenship of gifted adolescents during the war: a social and pedagogical program	179
Sirenko K. Modern approaches to competence assessment of probation officers	194
Spivak V. «Soft skills» in the professional activities of employees of the State Penitentiary Service of Ukraine	209
Tolochko S. Aesthetization of the educational process in institutions of higher education	220
Torba N., Pakhomov I., Zeinalova T. Psychological principles of development of creative skills of psychologists in vocational (vocation-technical) education institutions in the process of professional activity.....	236
Shumeiko Z. Educational course «General and special office management» in the professional training of future penitentiary specialists	251
Shcherbyna N. Formation of information culture of scientific research of higher education students	262
Yavorskyi A. Legal nihilism among teenagers in the process of socialization in Ukraine in the 1920 s.....	272
Volevakha I., Volevakha S. Priority directions of creating a barrier-free environment in penal institutions and detention centers in the assessment of employees of the State Criminal-executive Service of Ukraine	288

УДК 378:377

DOI 10.32755/sjeducation.2024.02.019

ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ЗА ДОПОМОГОЮ ПОДКАСТІВ У НЕФОРМАЛЬНІЙ ОСВІТІ

Биконя Оксана Павлівна, доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри іноземних мов,
Пенітенціарна академія України
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,
e-mail: oksanabikonya@ukr.net)
ORCID: 0000-0002-8865-8792

***Метою** статті є проаналізувати особливості викладання англійської мови за допомогою подкастів. Ця мета передбачає виконання таких завдань дослідження: з'ясувати етапи створення подкастів для викладання та навчання англійської мови для самоосвіти.*

***Методологія:** досягненню мети й виконанню поставлених завдань сприяло використання таких методів дослідження, як аналіз наукових педагогічних і методичних джерел у викладанні англійської мови за допомогою подкастів; розробка проекту щодо викладання англійської мови з використанням подкастів для самоосвіти дорослого покоління.*

***Наукова новизна.** У статті проаналізовано позитивні та негативні сторони викладання англійської мови як іноземної з використанням подкастів у формальній, неформальній та інформальній освіті.*

***Результати** дослідження показують, що викладання англійської мови з використанням подкастів можливо здійснювати у формальній, неформальній та інформальній освіті. На основі досліджень з'ясовано, що неформальна освіта в навчанні англійської мови є інституційною, цільовою та спланованою освітою окремими особами чи організаціями, що надають дидактичні, соціально-педагогічні, професійно орієнтовані, мовно-лінгвістичні, культурно-мистецькі, андрологічні та дистанційні освітні послуги для вивчення англійської мови на певному рівні. Зазначено, що для підвищення рівня володіння англійською комунікативною компетентністю для професійного та побутового спілкування в різних комунікативних ситуаціях бажано організувати на підприємствах курси для своїх працівників. Акцентовано, що для кращого засвоєння навчального матеріалу з англійської мови треба створювати й залучати подкасти. На основі дослідження С. Ю. Ніколаєвої враховано їх основні риси (результативність, ефективність, ергономічність і висока мотивація) для підвищення інтересу до неформальної освіти та вдосконалення особистісних здібностей і сприяння подальшому навчанню слухачів у позааудиторних умовах. Аналіз дослідження щодо використання подкастів у навчанні показує, що подкасти є важли-*

вим і відносно новим навчальним засобом, який викладачі можуть використовувати, щоб уникнути стандартних методів навчання.

Практичне значення. У дослідженні розкрито особливості створення й використання подкастів у неформальній освіті, а саме у навчанні слухачів англійської мови в позааудиторних умовах. Такі платформи, як Twitter, Instagram і YouTube створюють нові можливості для використання англійської мови. Подкасти мають свої особливості: доступність, презентабельність і самостійність. У статті проаналізовано переваги та недоліки аудіоподкастів. Створення подкасту – це складний процес, який вимагає планування та виконання кількох етапів (планування подкасту, добір навчального матеріалу, редагування й публікування навчального матеріалу, створення трейлера та оформлення обкладинки подкасту, підготовка подкастів). Зазначено, що подкасти є своєрідним цифровим архівом, який зберігає мовну та мовленнєву інформацію довгостроково і робить її доступною для слухачів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Створення подкасту є складним процесом, який потребує планування та реалізації на кількох етапах (планування подкасту, пошук навчального матеріалу, редагування та публікація навчального матеріалу, створення трейлера та дизайн обкладинки подкасту, продукування подкастів). Наголошено, що подкасти є своєрідним цифровим архівом, який зберігає мовну та мовленнєву інформацію протягом тривалого часу і робить її доступною для слухачів.

Цінність (оригінальність). Цінність дослідження характеризується представленням нового бачення особливостей створення та використання подкастів у неформальній освіті, а саме у навчанні слухачів англійської мови в позааудиторних умовах.

Ключові слова: подкасти, неформальна освіта, самоосвіта, викладання англійської мови.

PECULIARITIES OF TEACHING ENGLISH USING PODCASTS IN INFORMAL EDUCATION

Bykonja Oksana, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor of Foreign Languages,
Penitentiary academy of Ukraine
(34 Goncha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: oksanabikonya@ukr.net)
ORCID: 0000-0002-8865-8792

The **aim** of the article is to analyse the peculiarities of teaching English with podcasts. This aim involves solving the **following research tasks**: to find out the stages of creating podcasts for teaching and learning English for self-education.

Methodology: the aim and tasks of the research have been achieved by using such research methods as analysis of scientific pedagogical and methodological sources in teaching English using podcasts; development of a project on teaching English using podcasts for self-education of the adult generation.

Scientific novelty. *The article analyses the positive and negative aspects of teaching English as a foreign language using podcasts in formal, non-formal and informal education.*

Scientific novelty. *In the article, the author analyses of teaching English as a foreign language using podcasts in formal, non-formal and informal education.*

The results of the study show that teaching English using podcasts can be implemented in formal, non-formal and informal education. Based on the research, it has been found that non-formal education in teaching English is an institutional, targeted and planned education by individuals or organisations that provide didactic, socio-pedagogical, vocationally oriented, linguistic, cultural, analogical and distance educational services for learning English at a certain level. It is noted that in order to improve the level of English-language communicative competence for professional and everyday communication in various communication situations, it is desirable to create courses for their employees at enterprises. It is emphasised that for better mastering of the English language learning material, it is necessary to create and use podcasts. Based on the study by S. Y. Nikolaieva, their main features (efficiency, effectiveness, ergonomics and high motivation) are taken into account to increase interest in non-formal education and improve personal abilities and facilitate further learning of students in non-classroom environment. The analysis of the study on the use of podcasts in education shows that podcasts are an important and relatively new teaching tool that teachers can use to avoid standard teaching methods.

Practical significance. *The study reveals the peculiarities of creating and using podcasts in non-formal education, namely in teaching English language learners in non-classroom environment. Such platforms as Twitter, Instagram and YouTube are creating new opportunities for learning English. Podcasts have their own peculiarities: accessibility, presentability and independence. The article analyses the advantages and disadvantages of audio podcasts.*

Conclusions and further research perspectives. *Creating a podcast is a complicated process that requires planning and implementation of several stages (planning a podcast, selecting educational material, editing and publishing educational material, creating a trailer and designing a podcast cover, producing podcasts). It is noted that podcasts are a kind of digital archive that stores language and speech information for a long time and makes them available to the audience.*

Value (originality). *The value of the study is characterized by the presentation of a new vision of the peculiarities of creating and using podcasts in non-formal education, namely in teaching English language learners in non-classroom environment.*

Key words: *podcasts, non-formal education, self-education, teaching English.*

Актуальність дослідження. Освічена людина має усвідомити власне місце в суспільному устрої, тобто своє призначення та життєві обставини, що стосуються себе, родини, народу, спільноти й суспільства, яке її оточує. Людина може отримати знання з будь-якої дисципліни завдяки формальній,

неформальній та інформальній освіті. Формальна освіта є систематичною, структурованою, стратифікованою діяльністю, має рівні від початкової школи, коледжу до університету та його аналогів/рівнів, а неформальна освіта – це будь-яка навчальна діяльність, де є регулярне і цілеспрямоване навчання за межами навчального закладу, що надає можливість кожному отримати нові знання і вдосконалити навички через навчання впродовж життя [16].

Неформальна освіта – це будь-яка освітня діяльність, організована поза межами формальної системи, або окремо, або як частина широкої діяльності, яка має на меті надання послуг певним цільовим категоріям слухачів у досягненні цілей навчання і яка функціонує з метою доповнення, взаємодоповнення та реалізації формальної освіти [13; 16]. Вона є інституційною, цільовою та спланованою освітою окремими особами чи організаціями, що надають освітні послуги:

дидактичні: загальнодидактичні навчальні програми й курси, освітні конференції, лекції та семінари, дидактичні майстерні, стажування тощо;

соціально-педагогічні: компенсаційні програми, спрямовані на соціально-особистісний розвиток людини; тренінги особистісного розвитку, спілкування, взаємини тощо;

професійно орієнтовані: спеціалізовані конференції, симуляції, майстер-класи, семінари, тренінги, об'єднання у фахові мережі / професійні асоціації, рольові ігри, кейс-методи тощо;

мовно-лінгвістичні: мовні курси, літні мовні школи, недільні школи, засідання клубів тощо;

культурно-мистецькі: культурно-масові заходи;

андрологічні: проєктна діяльність, круглі столи, форуми, публічні дискурси, тренінги, майстер-класи, творчі майстерні, гуртки тощо;

дистанційні: вебінари, відеолекторії, онлайн-навчання, створення та користування інтернет-сервісами, цифровими ресурсами та соціальними мережами тощо [2; 5; 8–10].

Аналіз основних досліджень і публікацій. Аналіз наукових досліджень показує, що неформальна освіта привертає увагу як вітчизняних науковців: Лук'янова Л. (2012), Гонча-

рук А. (2012), Андрущенко В. (2013), Павлик Н. П. (2015), Ніколенко Л. Т. (2016), Бахрушин В. (2016), Лук'янова Л., Ващенко Л. (2019), Баліка Л., Петренко С., Петренко І. (2023), так і зарубіжних: Coombs P. & Manzoor A. (1985), Federighi P. (1999), Eraut M. (2000), Folkestad G. (2006), Finney J., Philpott C. (2010), Tudor S. L. (2012), Pienimäki M., Kinnula M. & Iivari N. (2021), Kikoria G., Sanikidze Z. (2023), V.Amendolagine, N. V. Jacobi, (2023), Elice D., Maselena A., Pahrudin A. (2023), Storsve G. (2024) [1; 3–4; 6; 11; 16–19; 21–22; 26; 28–29]. Переважна більшість науковців розглядають неформальну освіту як процес, спрямований насамперед на формування нового типу замовлення, нових вимог до результатів навчання, виховання, розвитку, становлення особистості. Це можна пояснити постійними змінами кон'юнктури сучасного ринку праці, що передбачає постійне оновлення системи професійних компетентностей у зв'язку зі змінами у сферах професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. З початку 2024 року Пенітенціарна академія України сприяла організації курсів англійської мови для своїх працівників. Курси англійської мови мають на меті підвищити рівень володіння англомовною комунікативною компетентністю для професійного та побутового спілкування в різних комунікативних ситуаціях. Курси мають очну та дистанційну форму навчання. На цих заняттях використовують різноманітні ресурси для формування й розвитку мовних і мовленнєвих компетентностей, лінгвосоціокультурної компетентності. На нашу думку, залучення подкастів сприятиме кращому засвоєнню навчального матеріалу з англійської мови.

Подкасти – це сучасні технології навчання, а найважливішими характеристиками саме *технологій навчання*, згідно з дослідженням С. Ю. Ніколаєвої, є *результативність* (високий рівень досягнення поставленої освітньої мети), *ефективність* (за одиницю часу засвоюється великий обсяг навчального матеріалу з найменшими витратами зусиль), *ергономічність* (навчання відбувається в умовах співпраці, позитивного емоційного мікроклімату, без перевантажень і втоми), *висока мотивація* під час набуття англомовної комунікативної компе-

тентності, що сприяє підвищенню інтересу до неформальної освіти та дозволяє вдосконалити особистісні здібності і сприяти подальшому навчанню в позааудиторних умовах [7].

Останніми роками подкастинг значно поширився в освіті, що зумовлено його цінністю для підтримки мобільного навчання та покращення досвіду студентів. У вищій освіті подкасти часто використовуються для передачі інформації, передусім аудіо- та відеофайлів у цифровому форматі, що раніше було прерогативою традиційних занять.

Аналіз дослідження щодо використання подкастів у навчанні показує, що подкасти є важливим і відносно новим навчальним засобом, який викладачі можуть використовувати, щоб уникнути стандартних методів навчання. Podcast, поєднання iPod і мовлення, є вільно доступним аудіоцифровим засобом. Подкастинг дозволяє більш відкрито взаємодіяти з навчальним матеріалом. Це відчиняє двері щодо перспективи використання подкастів під час навчання іноземних мов.

Отже, метою цієї статті є розкриття особливостей створення і використання подкастів у неформальній освіті, а саме в навчанні слухачів англійської мови в позааудиторних умовах.

Спочатку розглянемо особливості подкастингу.

Термін «подкастинг» з'явився завдяки використанню портативного аудіоплеєра iPod від Apple і використовується для трансляції всіх аудіо- та відеофайлів через інтернет. Ці ресурси можуть бути завантажені вручну з інтернету або автоматично поширені серед користувачів. Доступ до цих файлів можна отримати безпосередньо з робочого столу або перенести на портативний медіапристрій, наприклад MP3-плеєр, щоб слухати їх «на ходу». Через спеціальний вебсайт Академії слухачі зможуть завантажувати навчальні матеріали, надані викладачами, в тому числі мовні уроки, лінгвосоціокультурний матеріал, аудіокнижки тощо.

Це забезпечує прозорість у розробці досліджень та інтерпретації даних. Слухати подкасти фінансово доступно і зручно. Епізоди/серії подкастів для слухачів є безплатними.

Запуск подкасту теж безплатний (або відносно дешевий) і може значно поширювати інформацію про англomовний нав-

чальний матеріал. Слухати подкасти також зручно – наприклад, по дорозі на роботу або під час виконання професійних обов'язків тощо.

Під час прослуховування епізоду подкасту щодо вивчення англійської мови може поступово з'явитися інтерес до опанування цієї мови, що сприятиме підвищенню мотивації, подоланню культурних психологічних бар'єрів, збагаченню англійського вокабуляру, розвитку мовленнєво-мисленнєвих процесів та їх реалізації в англійськомовному мовленнєвому спілкуванні, покращить розуміння й опанування граматичних і фонетичних явищ, розширення й переосмислення використання мови та посилення її значення у професійній діяльності тощо.

Такі платформи, як Twitter, Instagram і YouTube створюють нові можливості для використання англійської мови. J. Сті зазначає, що репрезентація іноземної мови на вебсторінках має «учасницький характер», оскільки вона стає спільним майданчиком взаємодії між виробниками та споживачами контенту в інтернеті [14]. Крім того, Candace K. Galla (2009) зазначає, що онлайн-ресурси прості у використанні, зручні й економічно ефективні, що робить вебтехнології новою можливістю вивчення мови та її відродження [12].

Mylonas Y. стверджує, що вебсторінки в соціальних мережах функціонують як цифрові і зберігають навчальні матеріали щодо опанування англійської мови в письмовій та аудіовізуальній формах [25].

Використання іноземної мови в сучасних технологіях, таких як радіо, соціальні мережі та нові медіа, підвищує її статус, оскільки доводить, що вона може бути адаптована до сучасного життя.

Враховуючи, що подкасти – це захопливі нові медіа, які стають дедалі популярнішими порівняно з менш популярним радіо й телебаченням в Україні, викладання іноземної мови за допомогою подкастів може мати суттєві переваги.

Хоча слід зазначити, що і радіо має кілька переваг. Так, D. Danos і M. Turin (2021) наголошували на тому, що радіо можна слухати будь-де й будь-коли, воно має багато завдань [15]. А подкастинг означає створення й поширення подкастів

через інтернет для відтворення на мобільних телефонах або комп'ютерах і надає ті самі переваги, але за менші витрати, оскільки їх можуть створювати мовознавці або викладачі іноземних мов у співпраці з фахівцем інформаційних технологій.

На відміну від цього, радіопроекти створюються і транслюються лише після отримання ліцензії на іншомовне мовлення від держави й потребують більших фінансових витрат, що робить подкасти порівняно з ними менш складними й економічно вигідними.

Подкасти є відносно новою формою медіа. Деякі заклади вищої освіти створюють подкасти й завантажують їх у додатки для подкастів, такі як Spotify та SoundCloud, для подальшого їх опрацювання та поширення через WhatsApp, флеш-накопичувачі та аудіовізуальні прилади [20].

Епізоди в подкастах можуть тривати в середньому 15–35 хвилин, і зміст їх може бути зосереджений на культурних темах, новинах та інших питаннях щодо навчання англійської мови, які стосуються професійної діяльності слухачів і становлять для них інтерес.

На вебсайт подкаст можна транслювати щотижня й обговорювати різноманітні проблемні питання щодо опанування англійською комунікативною компетентністю. До кожного епізоду можна надавати транскрипт і переклад. I. Wagner радить, що, окрім навчальних матеріалів для вивчення іноземної мови, кожен епізод може містити англійську музику, телефонні дзвінки, невеликі зразки мовлення та кілька розважальних відеокліпів. Ці відеокліпи створюються як з навчальною, так і з розважальною метою (Вагнер, 2017) [30].

Kukulka-Hulme A. у своїх роботах звертає увагу на те, що саме подкастинг може принести величезну користь у вивченні мов і має багато спільного з мобільним навчанням, оскільки «може бути спонтанним, особистим, неформальним, контекстуальним, портативним, доступним (настільки інтегрованим у повсякденну діяльність, що його майже не помічають)» [23–24].

Подкасти можна використовувати для підтримки аудиторних занять. На iPod розміщати спеціально розроблені матеріали для вивчення англійської мови, насамперед аудіозаписи

текстів, зразки вимови, аудіо- та відеовправи, інтерактивні вправи. Подкасти – це неформальне цифрове джерело для опанування автентичних мовних та мовленнєвих матеріалів. Згідно з F. Rosell-Aguilar (2007) подкасти мають пропонувати вільний доступ до навчальної інформації про культуру, історію та мовні (лексика і граматична структура) й мовленнєві явища іноземної мови [27]. Ці матеріали є джерелом інформації про використання мови й допомагають слухачам у вивченні іноземних мов. З огляду на це дуже важливо транслювати ці подкасти на різних популярних платформах для ширшого охоплення аудиторії. На рисунку показано використання подкастингу для вивчення іноземної мови.

Рис. Використання подкастингу для вивчення іноземної мови

Створення подкастів для навчання іноземних мов може бути спрямовано не тільки для навчання іноземної мови, а й для культурного розмаїття, самовираження, самовдосконалення, обізнаності тощо. Ці подкасти можуть надавати інформацію стосовно новин, культурних тем, здоров'я, освіти, клімату, спорту тощо.

Як уже згадувалося раніше, подкасти портативні й прості у використанні та легко доступні. З огляду на це онлайн-ресурси – хороша можливість для вивчення іноземної мови.

Ще однією перевагою аудіоподкастів є те, що вони використовують слуховий канал, а не режим читання, оскільки розмовна мова не потребує орфографії. Вони можуть бути

доступними для людей, що працюють, і які не можуть внести ці *мовні* заняття у свій графік. Подкасти можна слухати будь-коли й будь-де, оскільки вони не транслюються в певний часовий проміжок, як радіо. Це робить їх ще кращим варіантом для вивчення іноземної мови, адже люди можуть вивчати мову за власним вибором і в зручний для них час. Зручність і доступність подкастів поліпшується ще й завдяки тому, що їх можна завантажувати на подкастингові платформи, аби слухачі могли пізніше слухати епізоди, навіть не маючи доступу до інтернету. Таким чином, вивчення іноземної мови за допомогою подкастів дає змогу навчатися у власному темпі, на відміну від радіо.

Епізоди подкастів можна розміщувати у вільному доступі на платформі Академії, що усуває фінансову перешкоду. Крім того, подкасти відносно дешеві й не вимагають значних витрат на аудіовізуальне обладнання. Психологічні бар'єри також легко долаються за допомогою подкастів, оскільки аудіоносій може передавати фонетичні нюанси, такі як тон, реєстр та емоції, на відміну від письмових текстів.

Створення подкасту – це складний процес, який вимагає планування й виконання кількох етапів. Для створення подкасту слід виконати такі кроки:

Крок 1 – планування подкасту

Попереднім кроком до створення подкасту є планування. Цей крок стосується міркування щодо типу та аудиторії подкасту. Також слід визначитися з темою подкасту, тривалістю й частотою випусків. Тип подкасту може бути освітнім, щоб допомогти у вивченні мови в класі або збагатити освіту дорослих. Ці подкасти можуть містити уроки граматики й лексики, різноманітні тести і вправи. Інший тип подкастів, який можна використовувати, – це подкаст загальної обізнаності, щоб поширювати інформацію, яка стосується новин, загальних тем, соціально-політичних питань, історії, народних пісень, драматичних творів, поезії тощо (Wagner 2017; Ferreira & Turin 2021).

Крок 2 – добір навчального матеріалу

Подкаст – це мультимедійний носій з аудіо- та/або відео-епізодами. Тому важливою вимогою для створення подкасту є добір англomовних аудіо- та відеоматеріалів. З дозволу інфор-

мантів аудіозаписи можна робити за допомогою простих мобільних додатків для запису, таких як Voice Recorder та Smart Recorder. Записи мають бути короткими, в середньому до 3–5 хвилин кожен.

Дистанційне навчання можна здійснювати з використанням таких платформ, як Zoom, YouTube або WhatsApp.

Крок 3 – редагування й публікування навчального матеріалу

Перш ніж завантажувати записи на обрану платформу подкастів, необхідно відредагувати їх, щоб відфільтрувати будь-які небажані шумові фрагменти або голосові перешкоди, а також покращити якість звуку загалом. Можна скористатися різноманітними програмами для редагування, які доступні в інтернеті (наприклад, Audacity та Alitu).

Потім цей навчальний матеріал треба завантажити до обраної програми для подкастингу як серію епізодів. Кожен епізод повинен мати назву і короткий опис, який відповідає темі подкасту. Після того, як весь навчальний матеріал буде завантажений, його слід опублікувати. Оприлюднення означає, що записи тепер є у вільному доступі в інтернеті.

Крок 4 – створення трейлера та оформлення обкладинки подкасту

Методисти рекомендують створити невеликий запис, присвячений темі подкасту, передусім трейлер подкасту. Це допоможе потенційним слухачам зрозуміти, про що подкаст, і вони зможуть вирішити, чи хочуть витратити свій час на прослуховування цього подкасту тощо. Зображення на обкладинці подкасту може бути будь-яким вільним від авторських прав або загальнодоступним зображенням, завантаженим з інтернету чи створеним за допомогою Photoshop або GIMP. Вибір зображення для обкладинки подкасту залишається виключно за автором. Гарна зовнішня картинка може зробити подкаст набагато привабливішим і суттєво збільшити його аудиторію.

Новостворений подкаст можна прорекламувати, створивши власну вебсторінку та поділившись ним у соціальних мережах, таких як Facebook, YouTube і Twitter. Це можна зробити, опублікувавши епізод серії як допис у Facebook,

або створити твіт, в якому буде вказано URL-адресу оригінального місцерозташування подкасту. Також можна конвертувати аудіо у відео на YouTube для більшої популярності.

Підготовка подкастів

Весь метод створення цього подкасту ґрунтується на дистанційній навчальній роботі за допомогою таких онлайн-платформ, як WhatsApp, Google Drive, Skype і Zoom. Хоча багато пропонували для викладання і навчання англійської мови, однак недостатньо було зроблено для створення подкастів під час дистанційної роботи, тому цей подкаст є кроком уперед у цьому напрямку.

Трейлер може супроводжуватися приємною фоновою музикою для більшої привабливості подкасту.

Вивчення мови у вільний час вирізняє навчання за допомогою подкастів від традиційного навчання в аудиторіях. I. Wagner акцентує увагу на тому, що подкасти мають свої особливості: доступність, презентабельність і самостійність [30].

Подкасти також є своєрідним цифровим архівом, який зберігає мовну та мовленнєву інформацію протягом тривалого часу і робить її доступною для слухачів.

Висновки і перспективи подальших розвідок цього напрямку. Аналіз досліджень показує, що викладання англійської мови з використанням подкастів можливо здійснювати у формальній, неформальній та інформальній освіті. На основі досліджень з'ясовано, що неформальна освіта у навчанні англійської мови є інституційною, цільовою та спланованою освітою окремими особами чи організаціями, що надають дидактичні, соціально-педагогічні, професійно-орієнтовані, мовно-лінгвістичні, культурно-мистецькі, андрологічні та дистанційні освітні послуги для вивчення англійської мови на певному рівні. Зазначено, що для підвищення рівня володіння англійською мовою комунікативною компетентністю для професійного та побутового спілкування в різних комунікативних ситуаціях бажано створювати на підприємствах курси для своїх працівників. Акцентовано, що для кращого засвоєння навчального матеріалу з англійської мови треба створювати та залучати подкасти. На основі дослідження С. Ю. Ніколаєвої, враховано

їх основні риси (результативність, ефективність, ергономічність та висока мотивація) для підвищення інтересу до неформальної освіти та вдосконалення особистісних здібностей і сприяння подальшого навчання слухачів у позааудиторних умовах. Аналіз дослідження щодо використання подкастів у навчанні показує, що подкасти є важливим і відносно новим навчальним засобом, який викладачі можуть використовувати, щоб уникнути стандартних методів навчання.

У дослідженні розкрито особливості створення та використання подкастів у неформальній освіті, а саме у навчанні слухачів англійської мови в позааудиторних умовах. Такі платформи, як Twitter, Instagram та YouTube створюють нові можливості для використання англійської мови. Подкасти мають свої особливості: доступність, презентабельність і самостійність. У статті проаналізовано переваги та недоліки аудіо-подкастів. Створення подкасту – це складний процес, який вимагає планування й виконання кількох етапів (планування подкасту, добір навчального матеріалу, редагування і публікування навчального матеріалу, створення трейлера та оформлення обкладинки подкасту, підготовка подкастів). Зазначено, що подкасти є своєрідним цифровим архівом, який зберігає мовну та мовленнєву інформацію протягом тривалого часу і робить її доступною для слухачів.

Наступним етапом нашого дослідження буде створення моделі навчання слухачів англійської мови з використанням подкастів у неформальній освіті.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. Філософія неформальної освіти: проблеми та перспективи розвитку. *Вища освіта України*. 2013. № 4. С. 5–9.
2. Баліка Л., Петренко С., Петренко І. Неформальна та інформальна освіта: нові способи формування компетентностей фахівця в сучасних умовах. *Іноватика у вихованні*. 2023. Вип. 18. С. 155–162.
3. Бахрушин В. Неформальна та інформальна освіта: навіщо вони нам потрібні? URL: <http://education-ua.org/ua/articles/872-neformalna-tainformalna-osvita-navishcho-voni-nam-potribni> (дата звернення: 25.06.2024).
4. Гончарук А. Неформальна освіта дорослих у країнах ЄС. *Педагогічні науки*. 2012. № 54. С. 31–36.

5. Лук'янова Л., Ващенко Л. Неформальна освіта різних категорій дорослого населення: теоретичні аспекти, методичні засади. *VIII Українсько-польський / Польсько-український науковий форум «Освіта для миру» – 2019.* С. 400–417. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/734295/1/volume_2_2019-400-417.pdf (дата звернення: 15.07.2024).

6. Лук'янова Л. Неформальна освіта дорослих як невід'ємна складова освіти впродовж життя. URL: http://www.uaod.org.ua/data/PRO_OSVITU_DOROSLYH/unformal_OD.PDF (дата звернення: 25.06.2024).

7. Методика навчання іноземних мов і культур: теорія і практика : підручник для студентів класичних, педагогічних і лінгвістичних університетів / Бігич О. Б., Бориско Н. Ф., Борецька Г. Е. та ін. ; за заг. ред. С. Ю. Ніколаєвої. Київ : Ленвіт, 2013. 590 с.

8. Ніколенко Л. Т. Науково-методичний супровід формальної, неформальної та інформальної освіти дорослих. URL: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/pislya_dyplom_osvina/1_2016/НИКОЛЕНКО.pdf/ (дата звернення: 15.07.2024).

9. Павлик Н. П. Зарубіжний досвід організації неформальної освіти. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя.* 2016. Вип. 1. С. 264–273.

10. Павлик Н. П. Характерологічні ознаки неформальної освіти: соціально-педагогічний підхід. *Професійна освіта: методологія, теорія та технології.* 2015. Вип. 2. С. 160–170.

11. Amendolagine V., Jacobi N. Symbiotic relationships among formal and informal institutions: Comparing five Brazilian cultural ecosystems. *Economic Systems.* 2023. Vol. 47, Iss. 3. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0939362523000213?via%3Dihub> (дата звернення: 15.06.2024).

12. Candace K. Galla. Indigenous language revitalization and technology From tradition to contemporary domains. *Indigenous language revitalization: encouragement, guidance & lessons learned* / Reyhner Jon and Louise Lockard (eds.). 2009. P. 167–182.

13. Coombs P., Manzoor A. Memerangi kemiskinan di pedesaan melalui pendidikan non-formal. Jakarta : Rajawali, 1984. 491 p.

14. Cru J. Micro-level language planning and YouTube comments: Destigmatising indigenous languages through rap music. *Current Issues in Language Planning.* 2018. Vol. 19, Iss. 4. P. 1–19.

15. Danos D., Turin M. Living language, resurgent radio: a survey of indigenous language broadcasting initiatives. *Language Documentation & Conservation.* 2021. Vol. 15. P. 75–152.

16. Elice D., Maselena A., Pahrudin A. Formal, Informal and Non Formal Education Systems. *Journal of Learning and Educational Policy*. 2023. Vol. 4, No. 1. P. 30–35. URL: <https://journal.hmjournals.com/index.php/JLEP/article/view/3180/2649> (дата звернення: 15.07.2024).

17. Eraut M. Non-formal learning and tacit knowledge in professional work. *British Journal of Educational Psychology*. 2000. Vol. 70, Part 1. P. 113–136.

18. Federighi P. Non-formal Education: Glossary of Adult Learning in Europe. Hamburg : UNESCO Institute for Education, 1999. 130 p.

19. Finney J., Philpott C. Informal learning and meta-pedagogy in initial teacher education in England. *British Journal of Music Education*. 2010. Vol. 27, Iss. 1. P. 7–19. URL: <https://doi.org/10.1017/S0265051709990167> (дата звернення: 25.06.2024).

20. Ferreira N. O., Turin M. Rádios indígenas: Brazil's Indigenous language broadcasting landscape. *Journal of Radio and Audio Media*. 2021. Vol. 30, Iss. 20. P. 1–25.

21. Folkestad G. Formal and informal learning situations or practices vs formal and informal ways of learning. *British Journal of Music Education*. 2006. Vol. 23, Iss. 2. P. 135–145.

22. Kikoria G., Sanikidze Z. Factors affecting non-formal and informal education. *Business strategy: Ukrainian realities and convergence with the EU opportunities* : Proceedings of International Scientific and Practical Internet Conference (Kyiv. November 8, 2023). URL: <https://www.researchgate.net/publication/377852335> (дата звернення: 11.06.2024).

23. Kukulka-Hulme A., Traxler J. Mobile learning : a handbook for educators and trainers. London : Routledge, 2005. P. 1–6.

24. Kukulka-Hulme A. Mobile language learning now and in the future // Från vision till praktik: Språkutbildning och Informationsteknik (From vision to practice: language learning and IT) / Svensson Patrick (ed.). Swedish Net University (Nätuniversitetet), 2006. P. 295–310.

25. Mylonas Y. Witnessing absences: social media as archives and public spheres. *Social Identities Journal for the Study of Race, Nation and Culture*. 2017. Vol. 23, Iss. 3. P. 271–288.

26. Pienimäki M., Kinnula M., Livari N. Finding fun in non-formal technology education. *International Journal of Child-Computer Interaction*. 2021. Vol. 29. P. 1–13. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2212868921000234?via%3Dihub> (дата звернення: 15.06.2024).

27. Rosell-Aguilar F. Top of the pods – In search of a podcasting «podagogy» for language learning. *Computer Assisted Language Learning*. 2007. Vol. 20, No 5. P. 471–492.

28. Storsve G. Formal, informal, and non-formal learning as analytic categories for research in music education. *International Journal of Music Education*. 2024. Vol. 42, Iss. 2. URL: https://www.researchgate.net/publication/380580500_Formal_informal_and_nonformal_learning_as_a_nalytic_categories_for_research_in_music_education (дата звернення: 25.06.2024).

29. Tudor S. L. Formal – Non-formal – Informal in Education. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 2013. Vol. 76. P. 821–826. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042813007568> (дата звернення: 17.06.2024).

30. Wagner I. New technologies, same ideologies: learning from language revitalization online. *Language Documentation & Conservation*. 2017. Vol. 11. P. 133–156.

References

1. Andrushchenko, V. (2013), "Philosophy of non-formal education: problems and prospects of development", *Higher education of Ukraine*, No. 4, pp. 5–9.

2. Balika, L., Petrenko, S. and Petrenko, I. (2023), "Non-formal and informal education: new ways of forming specialist competences in modern conditions", *Innovation in education*, Vol. 18, pp. 155–162.

3. Bakhrushyn, V. *Non-formal and informal education: why do we need them?*, available at: <http://education-ua.org/ua/articles/872-neformalna-tainformalna-osvita-navishcho-voni-nam-potribni> (accessed 25.06.2024).

4. Honcharuk, A. (2012), "Non-formal adult education in the EU countries", *Pedagogical Sciences*, Vol. 54, pp. 31–36.

5. Lukianova, L. and Vashchenko, L. (2019), "Non-formal education of different categories of adult population: theoretical aspects, methodological principles", *VIII Ukrainian-Polish / Polish-Ukrainian Scientific Forum "Education for Peace–2019"*, pp. 400–417, available at: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/734295/1/volume_2_2019-400-417.pdf (accessed 15.07.2024).

6. Lukianova, L. (2012), *Non-formal adult education as an integral part of lifelong learning*, available at: http://www.uaod.org.ua/data/PRO_OSVITU_DOROSLYH/unformal_OD.PDF (accessed 25.06.2024).

7. Bigich, O. B., Borisko, N. F., Boretska, G. E. and others (2013), *Methods of teaching foreign languages and cultures: theory and practice* :

a textbook for students of classical, pedagogical and linguistic universities / Nikolaieva, S. Y. (Ed.), Lenvit, Kyiv.

8. Nikolenko, L. T. (2016), *Scientific and methodological support of formal, non-formal and informal adult education*, available at: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/pislya_dyplom_osvina/1_2016/НИКОЛЕНКО.pdf/ (accessed 15.07.2024).

9. Pavlyk, N. P. (2016), "Foreign experience in organising non-formal education", *Scientific notes of the N. N. Hogol National University*, Vol. 1, pp. 264–273.

10. Pavlyk, N. P. (2015), "Characteristic features of non-formal education: socio-pedagogical approach", *Professional education: methodology, theory and technology*, Vol. 2, pp. 160–170.

11. Amendolagine, V., Jacobi, N. (2023), "Symbiotic relationships among formal and informal institutions: Comparing five Brazilian cultural ecosystems", *Economic Systems*, Vol. 47, Iss. 3, available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0939362523000213?via%3Dihub> (accessed 15.06.2024).

12. Candace, K. G. (2009), "Indigenous language revitalization and technology: From tradition to contemporary domains", *Indigenous language revitalization: Encouragement, guidance & lessons learned*, Reyhner Jon, Lockard Louise (eds.), pp. 167–182.

13. Coombs, P., Manzoor, A. (1984), Memerangi kemiskinan di pedesaan melalui pendidikan non-formal, Rajawali, Jakarta.

14. Cru, J. (2018), "Micro-level language planning and YouTube comments: Destigmatising indigenous languages through rap music", *Current Issues in Language Planning*, Vol. 19, Iss. 4, pp. 1–19.

15. Danos, D., Turin, M. (2021), "Living language, resurgent radio: a survey of indigenous language broadcasting initiatives", *Language Documentation & Conservation*, Vol. 15, pp. 75–152.

16. Elice, D., Maselena, A., Pahrudin, A. (2023), "Formal, Informal and Non Formal Education Systems", *Journal of Learning and Educational Policy*, Vol. 4, No. 1, pp. 30–35, available at: <https://journal.hmjournals.com/index.php/JLEP/article/view/3180/2649> (accessed 15.07.2024).

17. Eraut, M. (2000), "Non-formal learning and tacit knowledge in professional work", *British Journal of Educational Psychology*, Vol. 70, Part 1, pp. 113–136.

18. Federighi, P. (1999), *Non-formal Education: Glossary of Adult Learning in Europe*, UNESCO Institute for Education, Hamburg.

19. Finney, J., Philpott, C. (2010), "Informal learning and meta-pedagogy in initial teacher education in England", *British Journal of*

Music Education, Vol. 27, Iss. 1, pp. 7–19, available at: <https://doi.org/10.1017/S0265051709990167> (accessed 25.06.2024).

20. Ferreira, N. O., Turin, M. (2021), "Rádios indígenas: Brazil's Indigenous language broadcasting landscape", *Journal of Radio and Audio Media*, Vol. 30, Iss. 20, pp. 1–25.

21. Folkestad, G. (2006), "Formal and informal learning situations or practices vs formal and informal ways of learning", *British Journal of Music Education*, Vol. 23, Iss. 2, pp. 135–145.

22. Kikoria, G., Sanikidze, Z. (2023), "Factors affecting non-formal and informal education", *Business strategy: Ukrainian realities and convergence with the EU opportunities*, Proceedings of International Scientific and Practical Internet Conference, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, available at: <https://www.researchgate.net/publication/377852335> (accessed 11.06.2024).

23. Kukulska-Hulme, A. and Traxler, J. (2005), *Mobile learning : a handbook for educators and trainers*, Routledge, London, pp. 1–6.

24. Kukulska-Hulme, A. (2006), *Mobile language learning now and in the future*, in Svensson, P. (ed.), *Från vision till praktik: Språkutbildning och Informationsteknik (From vision to practice: Language learning and IT)*, Swedish Net University (Nätuniversitetet), pp. 295–310.

25. Mylonas, Y. (2017), "Witnessing absences: Social media as archives and public spheres", *Social Identities: Journal for the Study of Race, Nation and Culture*, Vol. 23, Iss. 3, pp. 271–288.

26. Pienimäki, M., Kinnula, M., Iivari, N. (2021), "Finding fun in non-formal technology education", *International Journal of Child-Computer Interaction*, Vol. 29, pp. 1–13, available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2212868921000234?via%3Dihub> (accessed 15.06.2024).

27. Rosell-Aguilar, F. (2007), "Top of the pods – in search of a podcasting "pedagogy" for language learning", *Computer Assisted Language Learning*, Vol. 20, No 5, pp. 471–492.

28. Storsve, G. (2024), "Formal, informal, and non-formal learning as analytic categories for research in music education", *International Journal of Music Education*, Vol. 42, Iss. 2, available from: https://www.researchgate.net/publication/380580500_Formal_informal_and_nonformal_learning_as_analytic_categories_for_research_in_music_education (accessed 25.06.2024).

29. Tudor, S. L. (2012), "Formal – Non-formal – Informal in Education", *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, Vol. 76, pp. 821–826.

30. Wagner, I. (2017), "New technologies, same ideologies: Learning from language revitalization online", *Language Documentation & Conservation*, Vol. 11, pp. 133–156.

УДК 378.147:[338.488.2:640.4]

DOI 10.32755/sjeducation.2024.02.027

ЄВРОПЕЇЗАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОЇ СПРАВИ: МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Бурак Валентина Геннадіївна,

докторка педагогічних наук, доцентка, завідувачка кафедри
готельно-ресторанного та туристичного бізнесу,

Херсонський державний університет

(73003, Україна, м. Херсон, вул. Університетська, 27,

e-mail: burak_valia@ukr.net)

ORCID: 0000-0001-9085-9000

Web of Science-Author: AAG-7822-2021

Scopus-Author: 57200816800

Метою дослідження є аналіз можливостей і перспектив застосування штучного інтелекту для європеїзації професійної підготовки майбутніх фахівців у сфері готельно-ресторанної справи.

Для досягнення цієї мети нами поставлено кілька завдань: дослідити європейські стандарти професійної підготовки фахівців; оцінити сучасні тренди в застосуванні штучного інтелекту в освіті; виявити можливості й виклики інтеграції AI в освітній процес професійної підготовки майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи.

Під час наукового пошуку застосовано комплекс методів: бібліографічний, аналізу й синтезу задля вивчення психолого-педагогічної літератури (теоретичні). Використано монографічний метод – для логічного викладу отриманих результатів.

Результати. Досліджено європеїзацію професійної підготовки майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи України як важливий етап адаптації національної системи освіти до міжнародних стандартів. Розглянуто основні стандарти через часткову характеристику низки документів. Охарактеризовано виклики європеїзації, а саме: стандарти й акредитацію, оновлення навчальних планів і програм, кадровий ресурс, фінансування. Виділено можливості європеїзації професійної підготовки майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи, серед яких покращення якості освіти, можливість міжнародних стажувань та обмінів, підвищення престижу професії майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи та ймовірне залучення інвестицій. Досліджено роль штучного інтелекту в професійній освіті. Доведено важливість AI завдяки реалізації низки інноваційних рішень, які можуть значно покращити освітній процес, а саме: адаптивні навчальні системи, віртуальні симулятори, системи управління навчанням.

Висновки. Основні результати дослідження показують, що застосування штучного інтелекту має великий потенціал для європеїзації професійної підготовки у сфері готельно-ресторанної справи. Перспективи подальших досліджень можуть охоплювати вивчення впливу AI на конкретні аспекти освітнього процесу, розвиток нових технологій для освітніх цілей та аналіз довгострокових ефектів інтеграції AI на ринок праці.

Ключові слова: професійна підготовка, майбутні фахівці, готельно-ресторанна справа, заклад вищої освіти, штучний інтелект, європеїзація.

EUROPEANIZATION OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE SPECIALIST IN HOTEL AND RESTAURANT BUSINESS: POSSIBILITIES OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE APPLICATION

Burak Valentyna, Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor,

Head of Department of Hotel-Restaurant and Tourist Business,

Kherson State University

(27 University Street, Kherson, 73003, Ukraine,

e-mail: burak_valia@ukr.net)

ORCID: 0000-0001-9085-9000

Web of Science-Author: AAG-7822-2021

Scopus-Author: 57200816800

The purpose of the study is possibilities and prospects of using artificial intelligence for Europeanization of professional training of future specialists in hotel and restaurant business.

To achieve this goal, we set several tasks: to study European standards of professional training of specialists; to evaluate current trends in application of artificial intelligence in education; to identify opportunities and challenges of AI integration into educational process of professional training of future specialists in hotel and restaurant business.

During the scientific search, a complex of methods was applied: bibliographic, analysis and synthesis for the study of psychological and pedagogical literature (theoretical). A monographic method was used for logical presentation of the results.

Results. *Europeanization of professional training of future specialists in hotel and restaurant business of Ukraine as an important stage of adaptation of national education system to international standards has been studied. Main standards are considered through partial characterization of a number of documents. Challenges of Europeanization are characterized, namely: standards and accreditation, updating of curricula and programs, human resources, financing. Possibilities of Europeanization of professional training of future specialists in hotel and restaurant business, including improving quality of education, possibility of international internships and exchanges, increasing*

prestige of the profession of future specialists in the field of hotel and restaurant business and likely attraction of investments, have been allocated. Role of artificial intelligence in professional education has been investigated. Importance of AI has been proved through the implementation of a number of innovative solutions that can significantly improve educational process, namely: adaptive learning systems, virtual simulators, learning management systems.

Conclusions. *Main results of the study show that use of artificial intelligence has great potential for Europeanization of professional training in the field of hotel and restaurant business. Prospects for further research may include studying the impact of AI on specific aspects of educational process, developing new technologies for educational purposes, and analyzing long-term effects of AI integration on the labor market.*

Key words: *professional training, future specialists, hotel and restaurant business, higher education institution, artificial intelligence, Europeanization.*

Постановка проблеми. Сучасний глобалізований світ потребує змін у політичній, економічній та соціальній сферах, але ці зміни мають бути тісно пов'язані з освітою. Нехтування освітою може призвести до регресу в багатьох аспектах життєдіяльності людства. Україна нині перебуває на перехідній стадії розвитку (від індустріальної до інформаційної), у результаті чого формується індивідуалізоване суспільство з посиленою тенденцією до мобільності та переміщення (номадизації). З огляду на глобальні зміни в освітній сфері необхідно підвищити якість надання знань, а також формування умінь і навичок протягом усього життя.

Професійна підготовка майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи все більше орієнтується на європейські стандарти якості. Європеїзація освіти в цьому контексті передбачає інтеграцію новітніх технологій, зокрема штучного інтелекту (AI, ШІ), для підвищення ефективності освітнього процесу та забезпечення високих стандартів підготовки. Штучний інтелект має потенціал значно вдосконалити навчальні методики, забезпечуючи персоналізоване навчання, автоматизацію адміністративних завдань і поліпшення якості підготовки студентів, інтеграцію у світовий освітній простір.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема необхідності й актуальності європеїзації професійної підготовки майбутніх фахівців певною мірою розроблена українськими вченими. Так, науковець С. Толочко проаналізувала досвід

формування світового освітнього простору в умовах транскордонної інтеграції. Дослідниця розглянула світову практику розв'язання освітніх проблем, виявила сутнісні характеристики інтеграційних процесів для подальшої імплементації в освітній процес вітчизняної освітньої системи. Досліджено проблеми кадрового забезпечення і трудової міграції в контексті сучасних глобалізаційних викликів і транскордонної інтеграції України у світовий академічний простір, надано рекомендації щодо їх вирішення [8, с. 8]. Колектив авторів (С. Толочко, Н. Бордюг, І. Книш) наголошує на важливості переходу до нової економіки – економіки знань, яка спирається на інтелектуальний потенціал суспільства, коли головними важелями стають процеси накопичення й використання інформації та перетворення її на знання, що від них залежить економічний поступ країни. Розвиток знанневої економіки ґрунтується на формуванні науково-освітніх кластерів, упровадженні крауд-технологій, краудсорсингу в освіті впродовж життя, що забезпечує професійний розвиток фахівців інноваційних підприємницьких структур [9, с. 164].

Питання впровадження AI в освітній процес дослідили чимало закордонних науковців: Е. Brynjolfsson та А. McAfee проаналізували другу епоху машин через роботу, прогрес і процвітання технологій штучного інтелекту [1]; Р. Daugherty й Н. Wilson – інтеграцію людини й машин шляхом переосмислення роботи в епоху ШІ [2]. К. Nemaichandran деталізував актуальну в нашому дослідженні проблему залучення штучного інтелекту для бізнесу та майбутнє професійної діяльності в будь-якій сфері [5], а В. Маг розширив означену тему й запропонував аналіз досвіду 50 успішних компаній з використання ШІ та машинного навчання для розв'язання професійних проблем у різних галузях економіки [6]. Зазначимо, що вивчення означених праць уможливило наші пошуки можливостей європеїзації професійної підготовки майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи завдяки застосуванню штучного інтелекту.

Мета статті полягає в аналізі можливостей і перспектив застосування штучного інтелекту для європеїзації професійної підготовки майбутніх фахівців у сфері готельно-ресторанної справи.

Для досягнення цієї мети нами поставлено кілька завдань:

- дослідити європейські стандарти професійної підготовки фахівців;
- оцінити сучасні тренди в застосуванні штучного інтелекту в освіті;
- виявити можливості й виклики інтеграції AI в освітній процес професійної підготовки майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи.

Методологія дослідження. Під час наукового пошуку застосовано комплекс методів: бібліографічний, аналізу й синтезу задля вивчення психолого-педагогічної літератури (теоретичні). Використано монографічний метод – для логічного викладу отриманих результатів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спостерігаючи посилення ролі неконтрольованих людиною сил і тенденцій, унаслідок дії яких зростають невпевненість і невизначеність, поглиблюються дезорієнтованість, обмеженість і безпомічність, виникає бажання тікати від дійсності, шукаючи прихисток не в реальному, а у віртуальному світі, придушуються ті прояви людського духу, які в минулому надихали на соціальні, економічні та політичні перетворення. При цьому настала нагода змін у всіх сферах людського життя. На цьому тлі віртуалізації, зокрема, виникає один з міждисциплінарних напрямів – «інформаційний менеджмент» як «нова ера в управлінні», що ґрунтується на двох засадах: суб'єкт-суб'єктних взаєминах і безсуб'єктному пост/не/управлінні.

Європеїзація професійної підготовки майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи України є важливим етапом в адаптації національної системи освіти до міжнародних стандартів. В умовах глобалізації та інтеграції в європейський економічний і культурний простір українська освіта в цій сфері стикається з численними викликами, проте також відкриваються нові можливості для підвищення якості підготовки фахівців.

Європейські стандарти професійної підготовки у сфері готельно-ресторанної справи містять високі вимоги до кваліфікації фахівців. Ці стандарти орієнтовані на забезпечення високої якості обслуговування, інноваційних підходів до управ-

ління і обслуговування клієнтів, а також на інтеграцію новітніх технологій. Європейські навчальні програми передбачають не лише теоретичне навчання, а й практичне стажування, що забезпечує студентам реальний досвід роботи в умовах сучасного готельно-ресторанного бізнесу.

Основні стандарти визначені в таких документах:

1. **Європейська система кредитів для професійної освіти (ECVET)** – система, що дозволяє оцінювати й визнати результати навчання в різних країнах Європейського Союзу. Це дає можливість студентам отримувати кредити за досягнуті результати в одній країні та використовувати їх в іншій, що сприяє мобільності та інтеграції стандартів (European Commission, 2009 [4]).

2. **Європейський кваліфікаційний рамковий документ (EQF)** – визначення рівнів кваліфікацій у всіх країнах ЄС, що полегшує порівняння та визнання кваліфікацій між країнами. Це допомагає забезпечити узгодженість стандартів професійної підготовки (European Commission, 2008 [3]).

3. **Рамкова програма для навчання і підвищення кваліфікації фахівців у сфері туризму і готельного бізнесу (Tuning Project)** – розроблення специфічних компетенцій, необхідних для професійного розвитку в готельно-ресторанній сфері (Tuning Educational Structures in Europe, 2003 [10]).

Адаптація цих стандартів в Україні передбачає модернізацію навчальних програм, що стосується оновлення навчальних планів, інтеграції міжнародних практик та підвищення кваліфікації викладачів. Важливим аспектом є забезпечення практичної підготовки через стажування та співпрацю з міжнародними компаніями.

Виклики та можливості європеїзації містять низку положень. Розглянемо їх детальніше в наступній частині тексту наукової розвідки:

– **стандарти й акредитація.** Європейські стандарти професійної освіти вимагають відповідності певним критеріям, що стосуються якості навчальних програм, обладнання та кваліфікації викладачів. Адаптація українських закладів вищої та фахової передвищої освіти до цих стандартів може бути

складним і тривалим процесом, що потребує значних фінансових та організаційних витрат;

– **оновлення навчальних планів і програм.** Європейські моделі підготовки фахівців готельно-ресторанної справи часто інтегровані з іншими дотичними галузями, охоплюють новітні технології й методи навчання, які можуть відрізнятись від традиційних підходів, що використовуються в Україні. Інтеграція таких нововведень вимагатиме перепрофілювання навчальних планів і курсів, що може зустрічати опір з боку консервативних освітніх структур;

– **кадровий ресурс.** Для ефективної реалізації європейських стандартів необхідно, щоб викладачі мали відповідну кваліфікацію й досвід. В Україні може існувати дефіцит висококваліфікованих фахівців, котрі відповідають сучасним європейським вимогам;

– **фінансування означених процесів.** Упровадження нових стандартів і технологій потребує значних інвестицій. Потреба в оновленні матеріально-технічної бази особливо актуальна в контексті сучасних воєнних дій в Україні, тож професійна підготовка майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи може бути фінансовим навантаженням для багатьох закладів освіти.

Доцільним вважаємо паралельний розгляд питання аналізу тих **можливостей**, які може привнести європеїзація в освітній процес з підготовки означених фахівців. Нині можемо говорити про покращення якості освіти, можливість міжнародних стажувань та обмінів, підвищення престижу професії майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи та ймовірне залучення інвестицій. Деталізуємо виокремлені переваги європеїзації.

1. Покращення якості освіти. Європеїзація може забезпечити впровадження сучасних методів навчання, які допоможуть покращити якість освіти. Інтеграція в європейські освітні системи відкриває доступ до новітніх ресурсів і технологій, що підвищить конкурентоспроможність випускників на міжнародному ринку праці.

2. Міжнародні стажування та обміни. Європейські програми обміну і стажування можуть забезпечити студентам

можливість набути практичного досвіду в європейських країнах, що сприятиме їхньому професійному розвитку та розширенню мережі контактів у міжнародному середовищі для використання у майбутній професійній діяльності в Україні.

3. Підвищення престижу професії. Упровадження європейських стандартів може підвищити престиж професії майбутніх фахівців в Україні, що приверне більше молодих людей до бажання здобувати фах з готельно-ресторанної справи та забезпечить кваліфікованими кадрами індустрію сфери обслуговування.

4. Залучення інвестицій. Адаптація до європейських стандартів може зробити українські заклади освіти більш привабливими для міжнародних партнерів та інвесторів, що сприятиме розвитку інфраструктури й покращенню умов навчально-пізнавальної діяльності.

Тож європеїзація професійної підготовки в готельно-ресторанній справі України є складним, але необхідним кроком для інтеграції національної системи освіти в європейський контекст. Хоча існують численні виклики, що потребують вирішення, можливості, які відкриваються внаслідок цього процесу, можуть значно підвищити якість освіти та конкурентоспроможність українських фахівців на міжнародному ринку праці.

Роль штучного інтелекту в професійній освіті нині важко переоцінити.

Штучний інтелект (AI, ШІ) стає невід'ємною частиною сучасної освіти. Технології AI використовуються для створення адаптивних навчальних систем, що дозволяють персоналізувати навчання відповідно до індивідуальних потреб студентів. Наприклад, системи на основі AI можуть аналізувати успішність студентів, виявляти їхні слабкі місця та пропонувати індивідуальні рекомендації для покращення результатів.

Застосування штучного інтелекту в освіті є тенденцією, що швидко зростає. Аналіз праць закордонних науковців уможливорює певні проміжні мікрОВисновки. Так, AI пропонує низку інноваційних рішень, які можуть значно покращити освітній процес, а саме: адаптивні навчальні системи, віртуальні симулятори, системи управління навчанням. Деталізуємо означені положення в наступній частині дослідження.

1. *Адаптивні навчальні системи.* AI дозволяє створювати платформи, які автоматично адаптуються до потреб кожного студента. Наприклад, платформи можуть на основі аналізу успішності студентів коригувати рівень складності завдань та пропонувати індивідуальні рекомендації для покращення навчання [2].

2. *Віртуальні симулятори* (використання VR – віртуальної реальності та AR – доповненої реальності) дозволяють створювати реалістичні симуляції готельних і ресторанних середовищ, що дає студентам можливість практикуватися в умовах, наближених до реальних [6]. Це може бути корисним для відпрацювання навичок обслуговування клієнтів, управлінських функцій або роботи з програмним забезпеченням для управління готелем.

3. *Системи управління навчанням (LMS)* з елементами AI. Допомагають в автоматизації адміністративних завдань, таких як оцінювання, планування занять та управління курсами. Це дозволяє викладачам зосередитися на освітньому процесі, а не на адміністративних питаннях [1], отже, забезпечити більш ефективну організацію навчально-пізнавальної діяльності з професійної підготовки майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи.

Таким чином, безумовними *перевагами застосування AI* є персоналізоване навчання, яке дозволяє кожному студентові вчитися у своєму темпі та з урахуванням індивідуальних потреб. Окрім того, уможливується зменшення навантаження на викладачів та підвищення якості освіти завдяки точному аналізу даних. Безперечними перевагами також вважаємо зростання конкурентоспроможності випускників і створення можливостей для міжнародної кар'єри у сфері обслуговування.

Недоліки означеного процесу, однак, можуть стосуватися високої вартості впровадження нових технологій і потреби в постійному навчанні викладачів [2]. Хочемо зазначити, що перше є практично неможливим у сучасних умовах російсько-української війни, друге – знову-таки в умовах обмеженого бюджету щодо видатків на освіту є проблемним та нездійсненним у найближчі рік-два. Також актуалізуються етичні

питання, пов'язані з використанням AI здобувачами освіти та професорсько-викладацьким складом закладів освіти.

Аналіз можливостей інтеграції AI в європеїзовану систему підготовки майбутніх фахівців показує, що AI може значно поліпшити якість освіти у сфері обслуговування, зокрема готельно-ресторанної справи. Упровадження AI в освітній процес закладів вищої та фахової передвищої освіти може охоплювати, на нашу думку, кілька напрямів. Розкриємо їх детальніше.

1. Розроблення нових навчальних програм, що містять використання AI, таких як управлінські системи для готелів, аналітика обслуговування клієнтів і автоматизація процесів управління [7].

2. Створення партнерств з технологічними компаніями, які спеціалізуються на AI, для розроблення навчальних рішень, що відповідають сучасним вимогам ринку сфери обслуговування.

3. Підготовка викладачів до роботи з новими технологіями, що містить проведення тренінгів і курсів з новітніх технологій та інтеграції їх в освітній процес з підготовки майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи.

З огляду на здійснений аналіз вважаємо доцільним вироблення **рекомендацій** щодо вдосконалення професійної підготовки означених фахівців.

Необхідним, на нашу думку, стане *впровадження нових технологій в освітній процес* завдяки інтеграції AI в навчальні плани та програми для забезпечення персоналізованого підходу та покращення якості навчання [5].

Як зазначалося раніше, украй важливим є також *оновлення навчальних планів* з обов'язковим урахуванням європейських стандартів та інтеграція сучасних технологій у навчальні курси (за умов формування індивідуальних навчальних планів здобувачів освіти з реально сформованою, не декларативною вибірковою складовою).

Ще раз зазначимо необхідність належної організації та здійснення *підготовки й перепідготовки викладачів* шляхом їхнього навчання нових технологій і методик для забезпечення ефективного використання AI в освітньому процесі з урахуванням знання й дотримання етики означеного процесу.

Незаперечною є потреба забезпечення ще однієї умови належної підготовки майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи – *матеріально-технічної бази* – як інвестицій у сучасні технології й інфраструктуру для підтримання інтеграції AI в освітній процес та усвідомлення перспективи його використання в професійній діяльності на підприємствах сфери обслуговування.

Оцінка впливу інтеграції AI на якість освіти та ринок праці вказує на те, що AI може суттєво підвищити конкурентоспроможність випускників. Здобувачі освіти – майбутні фахівці готельно-ресторанної справи, які володіють навичками роботи із сучасними технологіями, матимуть перевагу на ринку праці, що швидко змінюється та потребує інноваційних підходів до обслуговування клієнтів.

Зважаючи на здійснену розвідку, вважаємо, що актуальність аналізованої проблеми не викликає сумніву, є перспективною і залишатиметься такою упродовж наступних десятиліть. Наразі актуальним залишатиметься:

– *вивчення впливу AI на конкретні аспекти освітнього процесу з професійної підготовки майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи*, такі як успішність студентів та ефективність нових методик навчально-пізнавальної діяльності;

– *розроблення нових технологій для освітніх цілей*, що можуть ще більше підвищити якість професійної підготовки означених фахівців;

– *аналіз довгострокових ефектів інтеграції AI* в усі сфери життя людини включно з ринком праці та кар'єрними можливостями випускників.

Висновки. Основні результати дослідження показують, що застосування штучного інтелекту має великий потенціал для європеїзації професійної підготовки у сфері готельно-ресторанної справи. AI може допомогти підвищити якість навчання, адаптувати програми під європейські стандарти й забезпечити більш ефективну підготовку майбутніх фахівців.

Рекомендації для освітніх установ стосуються необхідності впровадження нових технологій в освітній процес, підготовки викладачів до роботи з AI та оновлення навчальних планів і програм. Політикам та розробникам політик слід підтримува-

ти інвестиції в новітні технології та створювати умови для інтеграції AI в освітні системи.

Перспективи подальших досліджень можуть охоплювати вивчення впливу AI на конкретні аспекти освітнього процесу, розвиток нових технологій для освітніх цілей та аналіз довгострокових ефектів інтеграції AI на ринок праці.

Список використаних джерел

1. Brynjolfsson E., McAfee A. *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. New York, London : W. W. Norton & Company, 2014. URL: https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/4312922/mod_resource/content/2/Erik%20%20The%20Second%20Machine%20Age.pdf (дата звернення: 10.08.2024).

2. Daugherty P. R., Wilson H. J. *Human + Machine: Reimagining Work in the Age of AI*. Boston : Harvard Business Review Press, 2018. URL: <https://hbr.org/webinar/2018/08/human-plus-machine-reimagining-work-in-the-age-of-ai> (дата звернення: 10.08.2024).

3. *European Qualifications Framework*. European Commission, 2018. URL: <https://europass.europa.eu/system/files/2020-05/EQF%20Brochure-EN.pdf>. (дата звернення: 10.08.2024).

4. *European Credit System for Vocational Education and Training (ECVET)*. European Commission, 2015. URL: <https://efvet.org/european-credit-system-for-vocational-education-and-training-ecvet> (дата звернення: 10.08.2024).

5. Hemachandran K. *Artificial Intelligence for Business: What You Need to Know about AI for Business and the Future of Work*. Routledge, 2020. URL: https://www.routledge.com/Artificial-Intelligence-for-Business-An-Implementation-Guide-Containing-Practical-and-Industry-Specific-Case-Studies/K-Rodriguez/p/book/9781032415079?srsId=AfmBOorgLR_5J_qsKL4Kb6-89cTVksF7MuGZjPPL9nANl6NYwMr9TnzZ. (дата звернення: 10.08.2024).

6. Marr B. *Artificial Intelligence in Practice: How 50 Successful Companies Used AI and Machine Learning to Solve Problems*. Wiley, 2019. URL: <https://bernardmarr.com/wp-content/uploads/2022/05/Artificial-Intelligence-in-Practice-Esampler-1.pdf> (дата звернення: 10.08.2024).

7. Schwab K. *The Fourth Industrial Revolution*. World Economic Forum, 2016. URL: https://law.unimelb.edu.au/__data/assets/pdf_file/0005/3385454/Schwab-The_Fourth_Industrial_Revolution_Klaus_S.pdf (дата звернення: 10.08.2024).

8. Tolochko S. Reforming of the Ukrainian educational system in the context of transborder integration into the world academic space. *ScienceRise: Pedagogical Education*. 2020. № 2 (35). P. 8–13.

9. Tolochko S., Bordiug N., Knysh I. Transversal competencies of innovative entrepreneurship professionals in lifelong education. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2020. Vol. 6, № 3. P. 156–165.

10. Tuning Educational Structures in Europe: Final Report. 2003. URL: https://tuningacademy.org/wpcontent/uploads/2014/02/TuningEUI_Final-Report_EN.pdf (дата звернення: 10.08.2024).

References

1. Brynjolfsson, E. and McAfee, A. (2014), *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*, W. W. Norton & Company, New York, London, available at: https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/4312922/mod_resource/content/2/Erik%20-%20The%20Second%20Machine%20Age.pdf (accessed 10.08.2024).

2. Daugherty, P. R. and Wilson, H. J. (2018), *Human + Machine: Reimagining Work in the Age of AI*, Harvard Business Review Press, Boston, available at: <https://hbr.org/webinar/2018/08/human-plus-machine-reimagining-work-in-the-age-of-ai> (accessed 10.08.2024).

3. European Commission (2018), *The European Qualifications Framework*, available at: <https://europass.europa.eu/system/files/2020-05/EQF%20Brochure-EN.pdf> (accessed 10.08.2024).

4. European Commission (2015), *European Credit System for Vocational Education and Training (ECVET)*, available at: <https://efvet.org/european-credit-system-for-vocational-education-and-training-ecvet/> (accessed 10.08.2024).

5. Heffernan, M. (2020), *Artificial Intelligence for Business: What You Need to Know about AI for Business and the Future of Work*, Routledge, available at: https://www.routledge.com/Artificial-Intelligence-for-Business-An-Implementation-Guide-Containing-Practical-and-Industry-Specific-Case-Studies/K-Rodriguez/p/book/9781032415079?srsltid=AfmBOorgLR_5J_qsKL4Kb6-89cTVksF7MuGZjPPL9nANl6NYwMr9TnzZ (accessed 10.08.2024).

6. Marr, B. (2019), *Artificial Intelligence in Practice: How 50 Successful Companies Used AI and Machine Learning to Solve Problems*, Wiley, available at: <https://bernardmarr.com/wp->

content/uploads/2022/05/ Artificial-Intelligence-in-Practice-Esampl-1.pdf (accessed 10.08.2024).

7. Schwab, K. (2016), *The Fourth Industrial Revolution*, World Economic Forum, available at: https://law.unimelb.edu.au/_data/assets/df_file/0005/3385454/SchwabThe_Fourth_Industrial_Revolution_Klaus_S.pdf (accessed 10.08.2024).

8. Tolochko, S. (2020), "Reforming of the ukrainian educational system in the context of transborder integration into the world academic space", *ScienceRise: Pedagogical Education*, Vol. 2 (35), pp. 8–13.

9. Tolochko, S., Bordiug, N. and Knysh, I. (2020), "Transversal competencies of innovative entrepreneurship professionals in lifelong education", *Baltic Journal of Economic Studies*, Vol. 6, No. 3, pp. 156–165.

10. Tuning Educational Structures in Europe: Final Report (2003), available at: https://tuningacademy.org/wp-content/uploads/2014/02/TuningEUI_Final-Report_EN.pdf (accessed 10.08.2024).

УДК 37.015.31:7-057.87

DOI 10.32755/sjeducation.2024.02.041

ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ ЕСТЕТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ЕСТЕТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ

Васюк Оксана Вікторівна, доктор педагогічних наук,
професор, професор кафедри педагогіки,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України
(03041, Україна, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 15,
e-mail: o.vasiuk@nubip.edu.ua)
ORCID: 0000-0003-0926-7599
ResearcherID: I-3175-2018
Scopus-Author: ID57219243780;

Сопівник Руслан Васильович, доктор педагогічних наук,
професор, завідувач кафедри педагогіки,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України
(03041, Україна, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 15,
e-mail: sopivnyk_r@nubip.edu.ua)
ORCID: 0000-0001-7446-9707
ResearcherID: AАН-2046-2020

Процеси формування естетичної культури та естетичної компетентності майбутніх фахівців у закладах вищої освіти на сьогодні є актуальними з огляду на те, що сформовані ці інтегративні якості сприяють усебічному розвитку особистості, зокрема її духовних цінностей, що є підґрунтям гармонійного життя людини в суспільстві.

Метою статті є узагальнення досліджень попередників щодо практики формування естетичної культури та естетичної компетентності студентів закладів вищої освіти в аспекті окреслення домінуючих форм, методів навчання та педагогічних технологій.

Під час дослідження застосовано комплекс **методів дослідження**: аналіз, систематизація, узагальнення наукових джерел, порівняння.

Результати дослідження. Проаналізовано та узагальнено наукові здобутки М. Білецької, Л. Глазунової, С. Дудяги, А. Карам, Л. Кириченко, М. Нечепоренко, Сіньтін Лю, Т. Підварко, Я. Сопіної, Г. Сотської, Ю. Шевченко. Формування естетичної культури та естетичної компетентності студентів передбачає естетизацію освітнього середовища та використання комплексу змісту освітніх компонентів і спецкурсів, навчальні й виробничі практики, позааудиторну роботу, форми, методи навчання та педагогічні технології.

Висновки. Серед форм навчання виокремлюємо лекції, семінарсько-практичні заняття, практики, конференції, кураторські години, консультації, олімпіади, гуртки, відвідування музеїв і майстерень митців, організацію і проведення художніх виставок, мистецьких заходів, круглих столів, діяльність театру, краєзнавчо-пошукові експедиції, клуби за інтересами, майстер-класи, читачькі конференції, усні журнали, заочні подорожі, прес-конференції, конкурси, виставки творчих робіт, естетичне ательє, засідання наукових товариств. До методів навчання належать: моделювання морально-естетичних ситуацій, метод діалогової взаємодії, ігровий, виконання творчих завдань, створення проблемних ситуацій, диспут, дискусія, тренінговий, індивідуальні та колективні бесіди, метод самоаналізу і самооцінки, мікрОВикладання, портфоліо. Домінантними педагогічними технологіями є технологія проблемного навчання, проєктна, тренінгова, імітаційно-ігрова, кейс-технологія.

Ключові слова: естетична культура, естетична компетентність, виховання, студенти, форми, методи, педагогічні технології.

THE PRACTICE OF FORMING AESTHETIC CULTURE AND AESTHETIC COMPETENCE OF STUDENTS

Vasiuk Oksana, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor of the Department of Pedagogy,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
(15 Heroiv Oborony Street, Kyiv, 03041, Ukraine,
e-mail: o.vasiuk@nubip.edu.ua)
ORCID: 0000-0003-0926-7599
ResearcherID: I-3175-2018
Scopus-Author: ID57219243780;

Sopivnik Ruslan, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Head of Pedagogy Department,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
(15 Heroiv Oborony Street, Kyiv, 03041, Ukraine,
e-mail: sopivnyk_r@nubip.edu.ua)
ORCID: 0000-0001-7446-9707
ResearcherID: AAH-2046-2020

Today, the processes of forming aesthetic culture and aesthetic competence are becoming increasingly relevant for future specialists in higher education institutions due to the fact that the individual integrative qualities contribute to the comprehensive development of a personality, in particular its spiritual values, which are the basis for a harmonious lifestyle in society.

The purpose of the article. Summarizing the research of predecessors in the correlation of the practice of forming aesthetic culture and aesthetic competence of students in higher education institutions in terms of outlining the dominant forms, teaching methods, and pedagogical technologies.

*The study used a set of the following **methods**, such as analysis, systematization, generalization of scientific sources, and comparison.*

Results of the study. *The following scientific achievements were analyzed and summarized: A. Karam, H. Sotska, L. Hlazunova, L. Kyrychenko, M. Biletska, M. Necheporenko, S. Dudiaha, Sintin Liu, T. Pidvarko, Y. Shevchenko and Y. Sopina. The formation of aesthetic culture and aesthetic students' competence involves the aestheticization of the educational environment and requires the use of a set educational components and specific courses, educational and production practices, extracurricular activities, forms, methods of teaching, and pedagogical technologies.*

Conclusions. *Among the forms of training are the following: lecture; seminar and practical classes; practices; conferences; conduct curatorial hours; consultations; subject olympiads; clubs; museum and artist workshops visits; organization and conduct art exhibitions, arts events, round-table discussions; theatrical activity; local lore exploratory expeditions; groups of interest; master classes; reading days; oral journal; distant travels; press conferences; competitions; exhibitions of creative works; aesthetic atelier; scientific association sessions. Teaching methods include: modeling of moral and aesthetic situations; conversational interaction; gaming; creative assignment solutions; crush trouble; dispute; discussion; training; individual and collective discourse; self-reflection and self-esteem methods; microteaching and portfolios. There are dominant pedagogical technologies: problem-based and project-based learning, training, game simulation, and case-technology.*

Key words: *aesthetic culture, aesthetic competence, education, students, forms, methods, pedagogical technologies.*

Постановка проблеми. У законах України «Про освіту» (2017 р.), «Про вищу освіту» (2014 р.), у Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України (2022 р.), указах Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» (2019 р.), «Про Національну молодіжну стратегію до 2030 року» (2021 р.), у Стратегії ООН «Молодь 2030» (2018 р.) окреслена важливість усебічного розвитку особистості як найвищої цінності суспільства. У документах наголошується на важливості розкриття талантів людини, її творчих, інтелектуальних і фізичних здібностей, формування цінностей, що є необхідними для громадян сучасного суспільства.

Саме під час навчання в закладі вищої освіти майбутній фахівець формується як професіонал, як особистість, що прагне власного розвитку, творчого самовираження, вдосконалення здібностей і талантів, яка буде готова виконувати будь-які завдання нетипово, креативно. Тому заклади вищої освіти є

тими інституціями, які, пропагуючи естетичні цінності, формують ціннісно-світоглядну позицію особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині психолого-педагогічна література накопичила значну кількість досліджень щодо формування естетичної культури та естетичної компетентності здобувачів закладів вищої освіти. Серед них напрацювання М. Білецької, Л. Глазунової, С. Дудяги, А. Карам, Л. Кириченко, М. Нечепоренко, Сіньтін Лю, Т. Підварко, Я. Сопіної, Г. Сотської, Ю. Шевченко та ін. Водночас існує недостатня кількість наукових досліджень щодо узагальнення досвіду формування естетичної культури та естетичної компетентності студентів закладів вищої освіти в аспекті форм, методів навчання та педагогічних технологій.

Метою статті є узагальнення досліджень попередників щодо практики формування естетичної культури та естетичної компетентності студентів закладів вищої освіти щодо окреслення домінантних форм, методів навчання та педагогічних технологій.

Під час дослідження застосовано комплекс **методів** дослідження: аналіз, систематизація, узагальнення наукових джерел, порівняння досвіду щодо формування естетичної культури та естетичної компетентності.

Виклад основного матеріалу. Під естетичною культурою особистості розуміють складник загальної культури особистості, що забезпечує аналіз зовнішніх установок, цінностей, норм крізь призму світогляду людини; синтез власних культурних поглядів, норм поведінки та переконань; організацію діяльності у світі, способів взаємодії суб'єкта з іншими людьми, творчої активності, самовдосконалення. Естетична культура сприяє розвитку духовних цінностей, творчого потенціалу, моральних якостей здобувачів вищої освіти, тим самим допомагає стати їм гармонійно розвиненими особистостями, здатними сприймати та активно створювати красу навколо себе [1].

Ми поділяємо думку Ю. Шевченко та С. Дудяги щодо тісного взаємозв'язку естетичної компетентності та естетичної культури. Дослідники переконані, що естетична компетентність є рівнем опанування естетичною культурою суспільства [2, с. 236].

Під поняттям «естетична компетентність» розуміють інтегральне утворення особистості, яке характеризується її здатністю оцінювати, сприймати, усвідомлювати прекрасне у природі, мистецтві, життєдіяльності та створює можливості естетично опанувати дійсність за законами краси, готовність до якісної професійної діяльності [3, с. 38].

З огляду на сказане вважаємо доцільним розглядати практику формування естетичної культури та естетичної компетентності здобувачів вищої освіти в аспекті визначення домінантних форм, методів та педагогічних технологій у цьому дослідженні в цілому.

Пропонуючи методичну систему формування естетичної культури майбутніх учителів образотворчого мистецтва в педагогічних університетах, Г. Сотська передусім наголошує на збагаченні змісту фахових, психолого-педагогічних, суспільно-гуманітарних, природничо-математичних освітніх компонентів естетичними елементами та введенні в освітній процес інтегрованих елективних спецкурсів (наприклад, «Естетична культура вчителя образотворчого мистецтва»), варіативних елективних спецпрактикумів (наприклад, «Творчі естетико-педагогічні майстерні»); естетико-культурологічній спрямованості проведення практик; позанавчальній творчій художньо-естетичній діяльності [4].

Домінантними формами у цьому процесі будуть як традиційні (колективні (лекції), групові (практичні, семінарські), індивідуальні (самостійна робота), так і нетрадиційні (мікророзкладання, презентація, портфоліо, есе, тренінг, відвідування музеїв та майстерень художників, організація і проведення художніх виставок). Серед методів дослідниця обрала традиційні (вербальні, практичні, наочні), інтерактивні (метод проєктів, творчих завдань, моделювання, ігровий), художньо-педагогічні (активізація художньо-естетичної діяльності, художньої чи емоційної драматургії), художньо-естетичні (перфоманс, інсталяція, художньо-естетична імпровізація [4].

Кириченко Л. переконана, що спеціальні програми, які діють на факультетах, спрямовані на підвищення культурно-інтелектуального рівня здобувачів освіти шляхом поглиблено-

го вивчення художніх творів світової класики. Студенти упродовж місяця занурюються у творчість певного письменника, аналізують проблеми культурного і соціального життя епохи, в якій творив письменник. Здобувачі освіти вивчають біографію, читають першоджерела, готують і проводять мистецький захід (наприклад «Краса поліських лісів у поетичному слові Лесі Українки»). В аспекті вивчення творчості видатних письменників варто запропонувати виконання творчих завдань, створення проблемних ситуацій тощо [5].

Формування естетичної культури або естетичної компетентності доволі часто відбувається у процесі участі в різних видах позааудиторної діяльності. Саме позааудиторну роботу майбутніх учителів музичного мистецтва як домінуючу використали під час формування естетичної культури Я. Сопіна, М. Білецька, Т. Підварко, залучаючи здобувачів освіти до ціннісно-орієнтованої, духовно-пізнавальної, художньо-творчої тощо діяльності. Студенти готували і проводили екскурсії, навчальні конференції, диспути («Особистість XXI століття. Якою їй бути?», «Чи потрібні в наш час високі почуття?», «Чи є у вас ідеал людини з високими морально-естетичними принципами? Який він?»), кураторські години, дискусії, круглі столи, тренінги, написання творчих завдань, індивідуальні та колективні бесіди, консультації. Темами таких заходів могли бути «Українська музична спадщина», «Що сьогодні переважає – театр чи кіно?», «Чи актуальною сьогодні є музика минулих століть?», «Українські письменники та поети минулого і сьогодення», «Комп'ютер у житті сучасної людини: переваги і недоліки» тощо. На кураторських годинах активно використовували емоційно-стимулюючі методи: моделювання морально-естетичних ситуацій, діалогової взаємодії, ігровий, метод самоаналізу і самооцінки. В аспекті формування естетичної культури популярним було прослуховування музичних творів, виступи з інформацією про творчість того чи іншого митця тощо [6].

Будуючи модель розвитку естетичної компетентності майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти, В. Рожнова вводить у методику формування вказаної якості вибірково навчальну дисципліну – «Методика розвитку естетичної компетент-

ності майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти». До форм організації навчальної діяльності дослідницею віднесені педагогічна практика, лекції, практичні заняття, самостійна робота [7].

У позааудиторній діяльності університету формував естетичну компетентність майбутніх учителів образотворчого мистецтва А. Карам. У своєму дисертаційному дослідженні він використав зміст факультативного курсу «Естетична компетентність особистості: шляхи формування». Домінантною технологією реалізації курсу була тренінгова (наприклад, «Сприяння особистісному зростанню»), кейс-технологія та проектна. Активно застосовувалася діяльність театру «Тандем», краєзнавчо-пошукових експедицій, клубів за інтересами. Проведення формувального експерименту передбачало укладання особистісного портфоліо майбутніми вчителями образотворчого мистецтва, участь у дискусіях, виконання практичних вправ, ситуативні та рольові ігри [3].

Розглядаючи педагогічні умови формування естетичної компетентності майбутнього вчителя-філолога засобами народознавства, під час роботи зі студентами Л. Глазунова радить використовувати такі форми, як мікровикладання, моделювання виховних заходів естетичного спрямування, розв'язання педагогічних ситуацій, організація конференцій, клубів, семінарів, відвідання виставок, проведення майстер-класів народних майстрів та педагогічну практику. Крім того, дослідниця пропонує завдання різної складності, під час виконання яких здобувачі освіти могли б себе проявити [8, с. 208].

Досить ґрунтовно розкриває форми і методи здійснення естетичного виховання в освітньому процесі класичного університету М. Нечепоренко. До домінуючих видів автором віднесено: лекції; семінарські та практичні заняття; організацію художніх і наукових заходів; зустрічі з ученими, вчителями, письменниками, акторами, керівниками художніх студій; тематичні олімпіади; участь у різного роду вечорах; диспути щодо питань етики й естетики фахової діяльності; читачькі конференції; усні журнали, заочні подорожі; відвідування музеїв, виставок, спектаклів, кіно, концертів; пресконференції та «круглі столи»; конкурси на краще знання творів вітчизня-

них і зарубіжних письменників, композиторів, художників; організація та проведення тематичних вечорів народної творчості; КВК (математичні, лінгвістичні, біологічні, педагогічні); виставки творчих робіт здобувачів вищої освіти (малюнка, плаката, фото, декоративно-прикладного мистецтва); екскурсії до музеїв (А. Макаренка, Г. Сковорода, образотворчого мистецтва); бесіди про історію вишу, факультету, професію педагога, з питань етики, естетичного чи фізичного виховання тощо; роботу естетичного ательє, гуртків, засідання наукових товариств [9].

Під час формування естетичної культури та естетичної компетентності дослідники використовують такі засоби: підручники, посібники, електронні посібники, електронні лекції та презентації, дидактичні матеріали (таблиці, схеми, картки), різноманітні відеоматеріали тощо.

Висновки. Отже, якщо ми прагнемо зробити ефективним процес формування естетичної культури або естетичної компетентності, мусимо враховувати всі складники освітнього процесу: зміст освітніх компонентів навчальних планів та спецкурсів, практичне навчання, позааудиторну роботу тощо.

Серед форм організації навчальної діяльності виокремлюємо традиційні: лекції, семінарсько-практичні заняття, навчальна та виробнича практика, конференції, кураторські години, консультації, олімпіади, гуртки тощо. До нетрадиційних належать відвідування музеїв та майстерень різних митців, організація і проведення художніх виставок, мистецьких заходів, круглих столів, діяльність театру, краєзнавчо-пошукові експедиції, клуби за інтересами; майстер-класи, читацькі конференції, усні журнали, заочні подорожі, пресконференції, конкурси, виставки творчих робіт здобувачів освіти, естетичне ательє, засідання наукових товариств тощо.

До методів навчання, які найчастіше застосовують у процесі формування естетичної культури та естетичної компетентності, відносимо моделювання морально-естетичних ситуацій, метод діалогової взаємодії, ігровий, виконання творчих завдань, створення проблемних ситуацій, диспут, дискусію, тренінговий метод, індивідуальні та колективні бесіди, метод самоаналізу і самооцінки, мікрореконструкції, портфоліо тощо.

Комплексне застосування належних методів, засобів та форм навчання породжує відповідні педагогічні технології (проблемного навчання, проектна, тренінгова, імітаційно-ігрова, кейс-технологія), за реалізації яких гарантовано досягаються значні результати в аспекті формування комунікативної культури та комунікативної компетентності.

Перспективами подальших розвідок цього напрямку вбачаємо обґрунтування методики формування естетичної культури та компетентності майбутніх фахівців.

Список використаних джерел

1. Сіньтін Лю. Виховання естетичної культури майбутніх хореографів у позааудиторній діяльності університету : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Міжрегіон. акад. управління персоналом. Київ, 2017. 217 с.

2. Шевченко Ю., Дудяга С. Професійна підготовка майбутнього вчителя початкових класів до формування естетичної компетентності учня. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*. 2014. № 1 (12). С. 235–239.

3. Карам А. М. Формування естетичної компетентності майбутніх учителів образотворчого мистецтва у позааудиторній роботі університету : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2020. 226 с.

4. Сотська Г. І. Теоретичні і методичні засади формування естетичної культури майбутніх учителів в педагогічних університетах : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України. Київ, 2014. 47 с.

5. Кириченко Л. Формування естетичної культури як складова соціально-гуманітарної підготовки сучасної студентської молоді. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2021. № 4 (108). С. 78–88.

6. Сопіна Я. В., Білецька М. В., Підварко Т. О. Формування естетичної культури майбутніх учителів музичного мистецтва у процесі позааудиторної роботи. *Інноваційна педагогіка*. 2021. Вип. 37. С. 267–271.

7. Рожнова В. Модель розвитку естетичної компетентності майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти. *Traektorîâ Nauki = Path of Science. Section "Education"*. 2021. Vol. 7, No 1. С. 5001–5006.

8. Глазунова Л. О. Педагогічні умови формування естетичної компетентності майбутнього вчителя-філолога засобами народознав-

ства. *Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки*. 2013. Вип. 3 (69). С. 207–211.

9. Нечепоренко М. В. Про естетичне виховання у класичному університеті. *Наукові записки кафедри педагогіки*. 2013. Вип. XXXIII. С. 159–168.

References

1. Sintin, Liu (2017), Education of the aesthetic culture of future choreographers in extracurricular activities of the university : PhD in Pedagogy Thesis, Kyiv.

2. Shevchenko, Yu., Dudiaha, S. (2014), "Professional training of the future primary school teacher for the formation of students' aesthetic competence", *Scientific Bulletin of the Melitopol State University Pedagogical. Series: Pedagogia*, No. 1 (12), pp. 235–239.

3. Karam, A. M. (2020), Formation of aesthetic competence of future teachers of fine arts in extracurricular work at the university : PhD in Pedagogy Thesis, Kyiv.

4. Sotska, H. I. (2014), Theoretical and methodological principles of the formation of aesthetic culture of future teachers in pedagogical universities : PhD thesis, Kyiv.

5. Kyrychenko, L. (2021), "Formation of aesthetic culture as a component of social and humanitarian training of modern student youth", *Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies*, No. 4 (108), pp. 78–88.

6. Sopina, Ya. V., Biletska, M. V. and Pidvarko, T. O. (2021), "Formation of aesthetic culture of future music teachers in the process of extra-auditory work", *Innovative pedagogy*, Vol. 37, pp. 267–271.

7. Rozhnova, V. (2021), "Model of development of aesthetic competence of future teachers of preschool education institutions", *Traektoriâ Nauki = Path of Science. Section "Education"*, Vol. 7, No. 1, pp. 5001–5006.

8. Hlazonova, L. O. (2013), "Pedagogical conditions for the formation of the aesthetic competence of the future philologist teacher by means of folk studies", *Bulletin of Zhytomyr State University. Pedagogical sciences*, Vol. 3 (69), pp. 207–211.

9. Necheporenko, M. V. (2013), "About aesthetic education in a classical university", *Scientific notes of the department of pedagogy*, Vol. XXXIII, pp. 159–168.

УДК 568.56 (075.8)

DOI 10.32755/sjeducation.2024.02.051

ЕФЕКТИВНІСТЬ БІЗНЕС-ПРОЦЕСІВ НА ОСНОВІ ТЕХНОЛОГІЙ ОЩАДЛИВОГО ВИРОБНИЦТВА

Гончаренко Оксана Григорівна, доктор економічних наук,
професор, начальник кафедри економіки та соціальних дисциплін,

Пенітенціарна академія України

(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34)

ORCID: 0000-0003-1101-6019

У статті досліджено питання підвищення ефективності бізнес-процесів на основі технологій ощадливого виробництва (Lean Production). Ощадливе виробництво є сучасною концепцією управління, яка спрямована на мінімізацію витрат та оптимізацію ресурсів підприємства. У роботі проведено порівняння ефективності впровадження технологій ощадливого виробництва для оптимізації бізнес-процесів на підприємствах та впливу Lean-технологій на зниження витрат, покращення якості товарів та послуг, підвищення продуктивності. Зокрема, розглядаються такі основні інструменти ощадливого виробництва, як 5S, канбан, кайдзен, стандартизація робочих процесів, їх вплив на зниження витрат, підвищення якості продукції та скорочення виробничих циклів. Встановлено, що застосування технологій Lean допомагає ідентифікувати й усунути дії, які не додають цінності для кінцевого споживача, тим самим покращуючи результативність усієї технологічної системи виробництва. Окремо наголошується на важливості залучення персоналу до процесу впровадження змін та формування корпоративної культури, орієнтованої на постійне вдосконалення.

Встановлено, що запровадження інструментів Lean Production вдосконалює ланки технологічного циклу і забезпечує підвищення ефективності бізнес-процесів на підприємстві. Вибір конкретного інструменту залежить від стратегічних цілей підприємства, галузі та рівня підготовки персоналу. Доведено, що в національному бізнес-середовищі існує низка бар'єрів, які стримують впровадження технологій ощадливого виробництва, а саме: опір змінам персоналу і керівництва, навчання персоналу, обмеження у фінансових ресурсах, недостаття гнучкості постачальників і несвоєчасне забезпечення ресурсами, а також нестабільність національної економіки. Підсумки дослідження свідчать про те, що впровадження Lean Production дозволяє значно підвищити ефективність бізнес-процесів, знизити витрати, покращити якість продукції та підвищити гнучкість підприємства в умовах нестабільності ринкового середовища.

Ключові слова: *ощадливе виробництво, Lean Production, ефективність бізнес-процесів, оптимізація витрат, якість продукції, виробничі цикли, корпоративна культура.*

EFFICIENCY OF BUSINESS PROCESSES BASED ON LEAN PRODUCTION TECHNOLOGIES

Honcharenko Oksana, Doctor of Sciences (Economy), Professor,
Head of the Department of Economy and Social Disciplines,
Penitentiary Academy of Ukraine
(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine)
ORCID: 0000-0003-1101-6019

The article examines the issue of increasing the efficiency of business processes based on Lean Production technologies. Lean production is a modern management concept aimed at minimizing losses and optimizing enterprise resources. The article compares the efficiency of implementing lean production technologies to optimize business processes at enterprises and the impact of Lean technologies on cost reduction, improvement of the quality of goods and services, and productivity improvement. In particular, the main tools of lean production, such as 5S, kanban, kaizen, standardization of work processes, and their impact on reducing costs, improving product quality, and shortening production cycles are considered. It has been established that the application of Lean technologies helps to identify and eliminate actions that do not add value to the end user, thereby improving the performance of the entire technological production system. The importance of involving personnel in the process of implementing changes and forming a corporate culture focused on continuous improvement are emphasized separately.

It has been established that the introduction of Lean Production tools improves the links of the technological cycle and ensures an increase in the efficiency of business processes at the enterprise. The choice of a specific tool depends on the strategic goals of the enterprise, the industry and the level of personnel training. It has been proven that in the national business environment there is a number of barriers that prevent the introduction of lean production technologies, such as: resistance to changes in personnel and management, personnel training, limitations in financial resources, insufficient flexibility of suppliers and untimely provision of resources, as well as instability of the national economy. The results of the study indicate that the implementation of Lean Production allows to significantly increase the efficiency of business processes, reduce costs, improve product quality and increase the flexibility of the enterprise in conditions of instability of the market environment.

Key words: *lean production, Lean Production, business process efficiency, cost optimization, product quality, production cycles, corporate culture.*

Постановка проблеми. В умовах сучасної ринкової економіки, яка характеризується високою конкуренцією, невизначеністю та стрімким розвитком технологій, підприємства змушені постійно вдосконалювати свої бізнес-процеси для забезпечення конкурентоспроможності. Ощадливе виробництво

(Lean Production) стає дедалі популярнішим підходом до оптимізації операційної діяльності, оскільки дозволяє значно скоротити витрати, підвищити продуктивність і покращити якість продукції або послуг. Глобалізація та зміна вподобань споживачів змушують підприємства бути гнучкими до ринкових змін, швидко реагувати на зміни ринкової кон'юнктури та скорочувати виробничі цикли. У таких умовах оптимізація бізнес-процесів за допомогою методології Lean Production дозволяє підприємствам підвищувати економічну ефективність, знижувати втрати і покращувати обслуговування клієнтів, що є критично важливим для збереження та розвитку бізнесу. Зважаючи на ці фактори, дослідження можливостей та переваг впровадження технологій ощадливого виробництва сьогодні набуває особливої актуальності, а застосування цієї методології та її впливу на ефективність бізнес-процесів є важливим кроком для підприємств, які прагнуть підвищити свою конкурентоспроможність і забезпечити сталий розвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом українські науковці підтверджують, що ощадливе виробництво є дієвим інструментом підвищення ефективності бізнес-процесів на українських підприємствах. Сутність концепції «ощадливе виробництво» висвітлено у працях вітчизняних і зарубіжних учених: Дж. П. Вумека, Д. Т. Джонса, У. Левінсона, О. Лисенка, В. Лисицина, Ю. Вовка, І. Колос, І. Кулиняка та інших. Однак ефективність впровадження методології Lean Production залежить від готовності підприємств до змін, здатності інвестувати в навчання персоналу та адаптації принципів Lean до національних і галузевих особливостей.

Постановка завдання полягає в порівнянні ефективності впровадження технологій ощадливого виробництва для оптимізації бізнес-процесів на підприємствах та впливу Lean-технологій на зниження витрат, покращення якості товарів і послуг, підвищення продуктивності в реаліях вітчизняної економіки.

Виклад основного матеріалу. Одним із підходів, який дозволяє оптимізувати процеси та знизити витрати, є впровадження технологій ощадливого виробництва (Lean Production). Ощадливе виробництво – це система управління, спрямована

на зменшення витрат за рахунок удосконалення технологічних процесів. Упродовж останніх десятиліть технології ощадливого виробництва (Lean Production) цікавлять як науковців, так і практиків. І це демонструють наукові дослідження вчених, які підтверджують, що застосування Lean Production методології дозволяє суттєво підвищити ефективність бізнес-процесів, зменшити витрати і покращити якість продукції. Концепцію ощадливого виробництва в другій половині 90-х років XX століття обґрунтували Деніел Джонс та Джеймс Вумек. Наукові праці Дж. Вумека [1], У. Левінсона [2], Д. Джонса [4] розкривають принципи концепції ощадливого виробництва, особливості її застосування на підприємствах різних галузей економіки і стосуються ключових аспектів технології (усунення витрат, оптимізація процесів і підвищення цінності продукту для клієнта). Наукові розробки вчених досліджують створення кейсів упровадження Lean у сферу охорони здоров'я, що спрямовано на зниження витрат та підвищення якості обслуговування пацієнтів. Окремим важливим напрямом наукових досліджень є інтеграція Lean-методології з іншими сучасними підходами в управлінні, такими як шість сигм (Six Sigma) і тотальне управління якістю (TQM). На думку вчених, застосування сучасних технологій ставить підприємства перед певними викликами та бар'єрами. Численні наукові дослідження закордонних і вітчизняних учених доводять, що без належної підготовки персоналу та організаційної культури результати впровадження Lean можуть бути неоднозначними [3].

Вітчизняні науковці, досліджуючи особливості впровадження технологій ощадливого виробництва (Lean-технологій), обґрунтовують це необхідністю підвищення ефективності бізнес-процесів та зниження операційних витрат, особливо в умовах економічної нестабільності. На думку В. Лисицина та О. Лисенка, впровадження Lean-технологій сприяє підвищенню конкурентоспроможності українських підприємств на внутрішньому та зовнішньому ринках завдяки зниженню витрат і покращенню якості продукції [5, с. 43]. О. Кобилюх і Г. Мельник вбачають підвищення ефективності застосування технологій ощадливого виробництва в налашту-

ванні бізнес-процесів та оптимізації управління ресурсами, що забезпечить підприємствам кращу адаптацію до ринкових змін та ефективне використання обмежених ресурсів [6]. У наукових працях І. Кулиняка, І. Колос визначено, що однією з головних проблем на шляху до впровадження Lean є опір змінам з боку працівників, недостатній рівень кваліфікації персоналу та відсутність підтримки з боку керівництва [7; 8]. Інший аспект, який активно досліджується вітчизняними вченими, – це адаптація принципів ощадливого виробництва до українських реалій. На думку І. Кулиняка та Ю. Боцмана, економічна нестабільність в Україні, недостатній розвиток інфраструктури та інші специфічні умови можуть впливати на успішну реалізацію Lean-технологій, тому необхідно впроваджувати модифіковані моделі ощадливого виробництва, адаптовані до регіональних умов і бізнес-середовища [8, с. 410].

Ощадливе виробництво засноване на кількох ключових принципах [4]:

1. Цінність для клієнта – усвідомлення, які саме продукти чи послуги є цінними для їхніх клієнтів. Усі дії, які не додають цінності з точки зору клієнта, вважаються втратами.

2. Безперервний потік – забезпечення безперервного потоку продукції або послуг через усі етапи процесу виробництва, що унеможливує затримки постачання та дозволяє зменшити надлишкові запаси.

3. Точно вчасно (just in time) – товари та послуги виробляються тільки тоді, коли є попит на них, що дозволяє уникати перевиробництва та зменшувати запаси.

4. Безперервне вдосконалення (кайдзен) – постійне вдосконалення всіх процесів і залучення персоналу до цього процесу.

5. Усунення втрат – у межах ощадливого виробництва виділяють такі основні типи втрат: перевиробництво, транспортування, очікування, запаси, дефекти, зайва обробка, зайві рухи і втрати творчого потенціалу персоналу.

Lean Production пропонує низку інструментів, що дозволяють підвищити ефективність бізнес-процесів шляхом зниження витрат, усунення втрат і поліпшення продуктивності. Кожен з інструментів Lean має свою специфіку і застосовуєть-

ся для виконання конкретних завдань. Розглянемо ключові інструменти ощадливого виробництва та порівняємо їх вплив на бізнес-процеси.

Таблиця – Порівняльний аналіз інструментів Lean Production та їх вплив на ефективність бізнес-процесів

Інструмент	Основний фокус	Ключові переваги	Вимоги для впровадження
1. Kaizen	Безперервне вдосконалення	Залучення персоналу, постійні зміни	Підтримка культури вдосконалення
2. VSM	Візуалізація потоку цінності товару/послуги	Ідентифікація втрат, системна оптимізація	Точне картування всіх процесів
3. 5S	Організація робочого місця	Зниження витрат часу, покращення безпеки	Постійне підтримання чистоти і порядку
4. Kanban	Управління потоками і запасами	Гнучкість, мінімізація надвиробництва	Візуальна система контролю
5. JIT	Точне постачання в потрібний час	Мінімізація запасів і витрат на складування	Узгоджена система постачання
6. Six Sigma	Підвищення якості і стабільності процесів	Мінімізація дефектів, стабільні процеси	Кваліфікований персонал та аналітика

Джерело: складено автором за [1–4].

Давайте розглянемо кожен інструмент більш детально.

1. Кайдзен (Kaizen) – безперервне і систематичне вдосконалення процесів на всіх рівнях організації шляхом залучення до цього процесу персоналу. Це дозволяє поступово підвищити продуктивність організації і залучити до процесів удосконалення персонал, що покращує мотивацію та інноваційний потенціал організації. Kaizen є більш гнучким і адаптивним підходом, що дозволяє впроваджувати зміни без великих інвестицій. Порівняно з іншими інструментами це процес, який скоріше залежить від культури компанії, ніж від технічних рішень.

2. Картування потоку цінностей (VSM) – це інструмент для візуалізації всіх кроків у процесі створення продукту (пос-

луги) з метою ідентифікації втрат та усунення непотрібних дій. Це дозволяє виявити вузькі місця та неефективні операції, що забезпечить оптимізацію всього процесу виробництва та підвищить прозорість бізнес-процесів. На відміну від Kaizen, VSM – структурований інструмент, який надає чітку картину бізнес-процесів і дозволяє візуалізувати технологічні потоки від самого початку до закінчення. Тому він є ефективним для системного аналізу ідеальних і поточних станів процесу.

3. 5S – система організації робочого місця, яка полягає у сортуванні, систематизації, очищенні, стандартизації та підтримці (Sort, Set in order, Shin e, Standardize, Sustain). Вона забезпечує чистоту, порядок і безпеку на робочому місці, що сприяє скороченню втрат часу та підвищує продуктивність, а також знижує кількість дефектів та аварій завдяки ефективній організації робочого простору. 5S є простим, але «потужним» інструментом для забезпечення ефективності щоденної роботи. Він доповнює інші інструменти Lean, як-от Kaizen, але вимагає постійного дотримання правил для одержання результатів.

4. Канбан (Kanban) – візуальна система управління виробництвом та запасами, яка дозволяє контролювати потік матеріалів і товарів на основі реального попиту. Вона забезпечує мінімізацію запасів і підвищує продуктивність за рахунок уникнення надвиробництва. А також підвищує гнучкість підприємства, дозволяючи швидко реагувати на зміни в попиті. На відміну від VSM, Kanban є операційним інструментом управління потоками виробництва в реальному часі, який фокусується на забезпеченні безперебійного процесу виробництва та поповненні запасів.

5. Точно вчасно (Just-In-Time, JIT) – метод управління виробництвом, коли товари та матеріали надходять у необхідній кількості точно в потрібний час, що дозволяє зменшити витрати на складування. Цей метод знижує витрати на зберігання та управління запасами, мінімізуючи надлишкові запаси, а також підвищує оборотність ресурсів і продуктивність за рахунок більш точного планування. Його успішність залежить від надійності постачальників і безперебійного функціонування ланцюга постачання.

6. Шість сигм (Six Sigma) – методика, спрямована на покращення якості за рахунок усунення дефектів і стабільність виробничих процесів. Вона забезпечує високу точність і надійність процесів, що призводить до зменшення кількості дефектів і витрат, пов'язаних з переробкою, та підвищує якість продукції. Орієнтована на постійне забезпечення якості продукції завдяки застосуванню статистичних інструментів, що потребує кваліфікованих фахівців.

Кожен з вищенаведених інструментів Lean Production удосконалює певну ланку технологічного циклу і забезпечує підвищення ефективності бізнес-процесів на підприємстві. Вибір конкретного інструменту залежить від стратегічних цілей підприємства, галузі та рівня підготовки персоналу. Впровадження комплексного підходу, що містить кілька інструментів Lean, дозволяє підприємствам досягти максимальних результатів в оптимізації процесів, підвищенні продуктивності та покращенні якості продукції чи послуг.

Основною перевагою впровадження технологій ощадливого виробництва є підвищення економічної ефективності бізнес-процесів, що досягається шляхом скорочення часу на виконання технологічних операцій, оптимізації витрат і зменшення втрат [7, с. 149]. Підприємства, які успішно запровадили ощадливі технології, досягли:

1. Зниження витрат – ощадливі процеси дозволяють скоротити втрати матеріалів, часу і трудових ресурсів, що безпосередньо впливає на зниження операційних витрат.

2. Підвищення якості – ощадливе виробництво сприяє зменшенню дефектів та підвищенню надійності продукції, оскільки відбувається постійний аналіз і вдосконалення технічних параметрів.

3. Стали більш гнучкими, бо завдяки методам ощадливого виробництва підприємства швидше реагують на зміну ринкової кон'юнктури, попиту і вподобань клієнтів, що забезпечує їх конкурентоспроможність.

4. Оптимізовані бізнес-процеси дозволяють швидше та якісніше надавати послуги або продукти, що призводить до підвищення рівня задоволення клієнтів.

5. Залучили персонал до процесу безперервного вдосконалення технологічних операцій, що підвищує їх мотивацію та покращує соціально-психологічний клімат у колективі.

Впровадження Lean-технологій на українських підприємствах має значний потенціал для підвищення їх економічної ефективності та конкурентоспроможності, однак, на нашу думку, в українському бізнес-середовищі існує низка бар'єрів, які можуть стримувати успішне впровадження технологій ощадливого виробництва. Основними перешкодами можуть бути:

1. Одним з найбільш вагомих бар'єрів упровадження Lean-технологій є *опір змінам* як персоналу, так і керівництва. Ощадливе виробництво передбачає радикальні зміни в організації технологічних процесів, які потребують від персоналу нових компетентностей та нових підходів до управління. Працівники можуть боятися втратити роботу, оскільки одна з цілей Lean – зменшення кількості неефективних процесів і підвищення продуктивності без залучення додаткових ресурсів. Керівництво також може не підтримувати зміни через відсутність розуміння переваг Lean-технологій або страх перед короткостроковими витратами на навчання персоналу та реорганізацією технологічних процесів.

2. Успішне впровадження Lean-технологій передбачає *навчання персоналу* методології та інструментів ощадливого виробництва, таких як Kaizen, Kanban, 5S тощо. Однак у країні часто бракує фахівців, які володіють достатнім рівнем знань та вміннями їх реалізовувати. І причин, на нашу думку, кілька: по-перше, низький рівень обізнаності менеджерів щодо сучасних підходів до управління виробництвом та Lean-технологій; по-друге, брак тренерів та необхідність залучення зовнішніх консультантів для проведення тренінгів (що є витратним процесом); по-третє, невідповідність системи освіти сучасним потребам бізнесу через відсутність освітніх програм з підготовки фахівців з управління виробництвом, заснованих на Lean, тощо.

3. Для успішного впровадження Lean-технологій необхідна *підтримка керівництва* підприємства. Lean вимагає стратегічних змін, що потребують додаткових зусиль, часу та ресурсів. Однак на підприємствах, на нашу думку, по-перше, топ-

менеджери не готові інвестувати в довгострокові проекти, бо хочуть мати «швидкий» фінансовий результат, а по-друге, розглядають Lean лише як інструмент скорочення витрат, не враховуючи основну його мету – цінність для клієнтів та підвищення якості.

4. Ще одним бар'єром є *обмежені фінансові ресурси* для впровадження Lean-технологій. Впровадження Lean потребує початкових інвестицій на навчання персоналу, зміну обладнання або впровадження нових технологій. Тому для більшості підприємств малого та середнього бізнесу впровадження Lean здається недосяжним через значні фінансові витрати, а високі відсоткові ставки ускладнюють залучення кредитних коштів для необхідних змін.

5. Lean-технології передбачають *гнучкість постачальників і своєчасне забезпечення ресурсами*, що є критично важливим для концепції «Точно вчасно» (Just-In-Time). Однак в Україні існують інфраструктурні бар'єри:

- проблеми з логістикою та нерозвинена інфраструктура в деяких регіонах ускладнюють своєчасне постачання матеріалів і комплектуючих;

- ненадійність постачальників може призводити до збоїв у виробництві та порушення принципів Lean;

- недостатній розвиток інформаційних технологій та автоматизації процесів, що ускладнює контроль та управління бізнес-процесами в режимі реального часу.

6. Lean-технології були розроблені для високорозвинених економік зі стабільною інфраструктурою і передбачуваними ринковими умовами. Українські підприємства часто працюють в умовах економічної нестабільності, нестабільної валюти та зміни законодавства. Економічна невизначеність та часті зміни в податковій системі створюють ризики для довгострокових інвестицій у Lean. Непристосованість вітчизняного законодавства до сучасних підходів управління, особливо в галузі трудового права та умов ведення бізнесу, уповільнює процеси трансформацій.

7. Часто на вітчизняних підприємствах Lean-технології впроваджуються частково або без повного розуміння сутності,

що знижує їх ефективність і може призвести до відмови від методу. Фрагментарне впровадження Lean без комплексного підходу, що стосується всієї організації, не дає необхідного ефекту. Наприклад, упровадження лише 5S без інших інструментів Lean не гарантує довготривалих покращень. Помилки в реалізації створюють додаткові труднощі, зокрема через незбалансоване навантаження на працівників або впровадження інструментів, які не підходять для конкретного підприємства.

Висновки. Технології ощадливого виробництва забезпечують комплексний підхід до покращення економічної ефективності бізнес-процесів. Впровадження принципів Lean-технологій дозволяє вітчизняним підприємствам не тільки знизити витрати і збільшити продуктивність, але й підвищити якість продукції та послуг, що є вирішальним фактором для досягнення успіху. Впровадження інструментів Lean Production удосконалює ланки технологічного циклу і забезпечує підвищення ефективності бізнес-процесів на підприємстві. Вибір конкретного інструменту залежить від стратегічних цілей підприємства, галузі та рівня підготовки персоналу. Але в українському бізнес-середовищі існує низка бар'єрів, які можуть стримувати успішне впровадження технологій ощадливого виробництва. Бар'єри на шляху до впровадження Lean-технологій на вітчизняних підприємствах є різноманітними та багаторівневими. Вони містять як організаційні, так і культурні, ресурсні та інфраструктурні проблеми. Однак розуміння цих бар'єрів і відповідна підготовка сприятиме успішному їх подоланню і досягненню ефективної оптимізації всіх бізнес-процесів за допомогою технологій ощадливого виробництва. Важливим є системний підхід до впровадження Lean, що передбачає навчання персоналу, підтримку керівництвом та адаптацію методів до реалій вітчизняної економіки.

Список використаних джерел

1. Womack J., Jones D. Lean Thinking: Banish Waste and Create Wealth in Your Corporation. London : Simon & Schuster, 1996.
2. Levinson U. Lean production: synergetic loss reduction approach. 2007. 272 p.

3. Dennis P. *Lean Production Simplified: A Plain-Language Guide to the World's Most Powerful Production System*. New York : Productivity Press, 2016.

4. Вумек Д., Джонс Д. *Ощадливе виробництво*. Харків : Фабула, 2018. 448 с.

5. Лисицин В., Лисенко О., Вовк Ю. Роль «ощадливого виробництва» в діяльності підприємства. *Вісник НТУУ «КПІ»*. 2009. № 1. С. 39–61.

6. Кобилюх О. Я., Мельник Г. М. *Ощадливе виробництво як концепція оптимізації виробничого та управлінського процесів*. URL: <https://ena.lpnu.ua:8443/server/api/core/bitstreams/82a2d8bb-d13c-4d63-8040-54b7b9712ca4/content> (дата звернення: 17.07.2024).

7. Колос І. В. Типологія методів ощадливого виробництва. *Східна Європа: Економіка, бізнес та управління*. 2017. Вип. 3 (08). С. 147–152.

8. Кулиняк І. Я., Боцман Ю. С. Концепція «Бережливе виробництво» як метод ефективної організації виробничого процесу підприємств. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. № 14. С. 408–412.

References

1. Womack, J. and Jones, D. (1996), *Lean Thinking: Banish Waste and Create Wealth in Your Corporation*, Simon & Schuster, London.

2. Levinson, U. (2007), *Lean production: synergetic loss reduction approach*.

3. Dennis P. (2016), *Lean Production Simplified: A Plain-Language Guide to the World's Most Powerful Production System*, Productivity Press, New York.

4. Vumek, D. and Jones D. (2018), *Lean production*, Fabula, Kharkiv.

5. Lysitsyn, V., Lysenko, O. and Vovk Yu. (2009), "The role of "lean production" in enterprise activity", *Bulletin of NTUU "KPI"*, No. 1, pp. 39–61.

6. Kobylyukh, O. and Melnyk, H. (2012), *Lean production as a concept of optimization of production and management processes*, available at: <https://ena.lpnu.ua:8443/server/api/core/bitstreams/82a2d8bb-d13c-4d63-8040-54b7b9712ca4/content> (accessed 17.07.2024).

7. Kolos, I. (2017), "Typology of lean production methods", *Eastern Europe: Economics, Business and Management*, Vol. 3 (08), pp. 147–152.

8. Kulynyak, I. and Botsman, Yu. (2016), "The concept of "lean production" as a method of effective organization of the production process of enterprises", *Global and national economic problems*, No. 14, pp. 408–412.

УДК 159.923

DOI 10.32755/sjeducation.2024.02.063

ФЕНОМЕН АЛОЦЕНТРИЗМУ: У ФОКУСІ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Данильченко Тетяна Вікторівна, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, Пенітенціарна академія України (14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34, e-mail: dan20151975@gmail.com) ORCID: 0000-0001-8809-0132

У статті аналізується багатовимірний конструкт алоцентризму, що розуміється як спосіб мислення та пізнання, за якого людина спирається на зовнішню систему відліку і ставить у фокус уваги інших людей, а не себе.

Аналізуються різноманітні підходи до вивчення алоцентризму, включно з нейробіологічними, психологічними та соціально-психологічними дослідженнями.

Показано, що алоцентризм не є однорідним явищем, а проявляється на різних рівнях людської психіки, від нейронних процесів до соціальної поведінки. Виділено три рівні дослідження цього феномену. На психофізіологічному рівні вивчається сприйняття простору та орієнтація в ньому; методи: енцефалограма, функціональна магнітно-резонансна томографія, віртуальні технології. На психологічному рівні досліджується здатність стати на позицію іншого, поглянути на світ його очима; методи: шкала самооцінки, ціннісні опитувальники, проєктивні методи на завершення речень, сценарні стимули. На соціально-психологічному рівні розглядається здатність особистості враховувати інтереси й потреби оточення; методи: шкала INDCOL, інші шкали індивідуалізму-колективізму.

Підкреслюється складність визначення та вимірювання алоцентризму, оскільки він тісно переплітається з іншими психологічними феноменами, такими як децентрація, колективізм та емпатія. Висвітлюються їхні спільні та відмінні характеристики.

Розглядаються окремі методологічні аспекти дослідження алоцентризму, включно з перевагами й недоліками таких методів, як самозвітні опитувальники, експериментальні завдання та нейровізуалізація.

Зазначена необхідність створення більш точних і валідних інструментів для вимірювання алоцентризму на різних рівнях, що стануть у нагоді в консультуванні та терапії.

Ключові слова: алоцентризм, децентрація, колективізм, емпатія, нейропсихологія, алоцентрична особистість.

THE PHENOMENON OF ALLOCENTRISM: IN THE FOCUS OF PSYCHOLOGICAL RESEARCH

Danylchenko Tetiana, Doctor of Psychological Sciences,
Professor, Professor of the Department of Psychology,
Penitentiary Academy of Ukraine
(34 Goncha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: dan20151975@gmail.com)
ORCID: 0000-0001-8809-0132

The article analyzes the multidimensional construct of allocentrism, which is understood as a way of thinking and cognition in which a person relies on an external reference system and puts other people, not himself, in the focus of attention.

Various approaches to the study of allocentrism are analyzed, including neurobiological, psychological and socio-psychological studies.

It is shown that allocentrism is not a homogeneous phenomenon, but manifests itself at different levels of the human psyche, from neural processes to social behavior. Three levels of study of this phenomenon are distinguished. At the psychophysiological level, the perception of space and orientation in it are studied; methods: encephalogram, functional magnetic resonance imaging, virtual technologies. At the psychological level, the ability to take the position of another, to look at the world through their eyes is studied; methods: self-esteem scale, value questionnaires, projective methods for completing sentences, scenario stimuli. At the socio-psychological level, the ability of the individual to take into account the interests and needs of others is considered; methods: INDCOL scale, other individualism-collectivism scales.

The complexity of defining and measuring allocentrism is emphasized, as it is closely intertwined with other psychological phenomena, such as decentering, collectivism, and empathy. Their common and distinctive characteristics are highlighted.

Some methodological aspects of the study of allocentrism are considered, including the advantages and disadvantages of such methods as self-report questionnaires, experimental tasks, and neuroimaging.

The need for more accurate and valid instruments to measure allocentrism at different levels, which will be useful in counseling and therapy, is emphasized.

Key words: *allocentrism, decentering, collectivism, empathy, neuropsychology, allocentric personality.*

Постановка проблеми. Алоцентризм впливає на здатність людини розуміти соціальні сигнали, тому багато в чому зумовлює ефективність комунікації та побудову адекватних стосунків з іншими людьми. Однак як самостійний психологічний феномен алоцентризм вивчається не надто часто, оскільки за змістовними параметрами він сильно перетинається з іншими, більш дослідженими психологічними явищами, такими

як децентрація, конформність, колективізм, автономія, альтруїзм, соціальна зв'язність, *perspective taking*. Останнє поняття не має адекватної україномовної аналогії, можемо замінити його фразою «розуміння іншої точки зору», «розуміння перспективи іншої людини».

Серед англomовних наукових публікацій алоцентризм згадується набагато рідше, ніж близький за змістом феномен децентрації. Однак його необхідно вивчати, оскільки, по-перше, це допоможе психологам-практикам зрозуміти, як алоцентризм сприяє підтримці психологічного благополуччя, впливає на розподіл часу між професійними та сімейними обов'язками, по-друге, надати більш якісну допомогу за потреби налагодити здорові та конструктивні стосунки з людьми, які мають інші цінності й світогляд.

В Україні мало досліджень алоцентризму. Зокрема, ми знайшли згадування цього феномена у фундаментальній праці І. В. Данилюка [1] та в дисертації Ю. В. Товстокорої [2]. На відміну від американських досліджень, в українських домінують опитувальники, оскільки сучасні технології (нейровізуалізація, віртуальна реальність) для наукових досліджень доволі високовартісні й потребують залучення фахівців з інших галузей наукового знання.

Зважаючи на вищезазначене, метою цієї розвідки є з'ясування місця алоцентризму в системі психологічних понять та методів його дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Уперше термін «алоцентризм» («ало» – інший) згадується в 1909 р. у *Medical Times* [3]. У словнику Мерієм-Вебстер стверджується, що вперше в психологічному контексті (в психоаналізі) термін «алоцентризм» був використаний у 1916 р. [4]. У психологічному словнику Американської психологічної асоціації підкреслюється два значення цього терміну: зацікавленість або зосередженість на інших людях чи об'єктах, а не на собі (на противагу егоцентризму); людина, яка схильна ставити цілі та потреби групи вище за власні (на противагу ідіоцентризму) [5]. Неявно ідеї алоцентризму – ідіоцентризму розвивав К. Левін у своїй теорії полезалежних – полenezалежних особистостей.

Нині алоцентризм не розглядається як цілісний феномен. Це складний багатовимірний конструкт, який суттєво залежить від контексту. Навіть джерела походження терміну вказують різні. Так, у нейробіологічному контексті, де вивчаються когнітивні алоцентричні репрезентації, алоцентризм пов'язують з ментальними моделями І. С. Толмена (1948) [6]. У соціальній психології це поняття найбільш детально розроблялося в працях Г. Тріандіса (1985) як індивідуальний аналог колективізму [7]. На індивідуальному рівні, на нашу думку, дослідження алоцентризму під назвою трансцендентність провів Шварц (1990), вивчаючи людські цінності.

На нашу думку, можна виокремити три рівні алоцентризму, на яких він розглядається і проявляється.

Перший – психофізіологічний рівень: сприйняття простору та орієнтація в ньому. Уперше в такому психологічному контексті алоцентризм розглядався в праці І. С. Толмена «Когнітивні карти у щурів та людей» [6]. Тому інколи для опису алоцентричної репрезентації простору використовують термін «когнітивна карта». Дослідники Дж. Жонг та М. Кожевніков також використовують терміни «алоцентрична орієнтація» та «алоцентрична репрезентація» [8]. Якщо говорити саме про просторову орієнтацію, то пропонується використовувати термін «екзоцентрична орієнтація» [9], оскільки частка «ало» перекладається як «інший», тому термін «алоцентричний» більше стосується саме людини, а не простору [10].

Алоцентричне бачення використовує перспективу, що «базується на навколишньому середовищі, ігноруючи поточну позицію спостерігача, і визначає просторові співвідношення щодо зовнішніх об'єктів або кардинальних напрямків – від орієнтира до орієнтира» [11, р. 1].

Методи вивчення: енцефалограма, функціональна магнітно-резонансна томографія під час виконання завдань з орієнтування у просторі (наприклад, завдання щодо малювання карт знайомої місцевості), віртуальні технології.

На цьому рівні здійснюється пошук нейронних механізмів за допомогою функціональної магнітно-резонансної томографії. Одним зі способів вимірювання ментальної репрезентації

простору є завдання на вказівку, яке вимагає оцінити напрямки орієнтирів, використовуючи егоцентричні знання (тіло як орієнтир для напрямку від точки до точки) та алоцентричні (орієнтири як опорні точки, що вказують на напрямки інших орієнтирів) [9; 11]. Також для подібних завдань використовується віртуальна реальність. Наприклад, у дослідженні Х. Карімпур, Дж. Курц та К. Фехлер (2020) пропонувалося завдання у віртуальній реальності, яке вимагало від учасників кодувати позицію приземлення віртуального м'яча, кинутого аватаром. Кодування відрізнялося за характером завдання: воно було або суто перцептивним («подивись»), або передбачало дію респондента («перехопи») [12].

Загальний висновок цих досліджень полягає в тому, що неможливо виділити окрему ділянку мозку, яка активізується під час використання алоцентричної перспективи. Алоцентрична репрезентація спирається на неагрегатну мережеву модель діяльності мозку, тобто це сукупний мережевий процес із залученням кількох взаємодіючих ділянок мозку, включно з гіпокампом і позагіпокампальними ділянками, такими як парагіпокампальна, ретроспленальна, префронтальна і тім'яна кори [13].

Другий – психологічний рівень: здатність стати на позицію іншого, поглянути на світ його очима. В одній з перших робіт, де розглядався феномен алоцентризму, У. Фріт та Ф. Віньємон «Егоцентризм, алоцентризм та синдром Аспергера» визначили його як схильність ставити себе на місце інших, щоб краще їх зрозуміти [14]. Г. Тріандіс визначає алоцентризм як особистісний конструкт, що визначає ступінь орієнтованості людини на себе або групу [7]. Він виділив вертикальні алоцентричні тенденції (тобто визначення себе як відмінного від інших, але підпорядкованого інгрупі, що може призвести до самопожертви заради інтересів групи) і горизонтальні (тобто сприйняття себе таким самим, як і інші в групі, що навряд чи призведе до самопожертви заради цілей інгрупи). Індивідуальні алоцентричні тенденції можуть проявлятися по-різному залежно від конкретної групи, характеру завдань та зовнішніх умов. Це призводить до того, що, незважаючи на особистісну орієнтацію, людина може актуалізувати різні поведінкові мо-

делі та ціннісні вподобання в різних групах залежно від умов: наприклад, демонструвати вертикальний алоцентризм у сім'ї і горизонтальний – у робочому колективі.

У психології алоцентризм на цьому рівні часто вивчається як децентрація.

Методи дослідження: шкала самооцінки, ціннісні опитувальники, проєктивні методи на завершення речень, сценарні стимули (зображення для perspective taking).

Третій – соціально-психологічний рівень: алоцентризм як здатність враховувати інтереси й потреби оточення. Він є результатом та водночас умовою встановлення любовних стосунків. Наприклад, А. Ілісте (2017) дає таке визначення: «Алоцентрична особистість – це людина, чії моделі мислення, сприйняття, емоційного реагування та поведінки ґрунтуються на припущенні, що вона є взаємозалежною частиною колективу, і як така вона повинна надавати підтримку іншим членам колективу, а також отримувати підтримку у відповідь» [15, р. 6]. Схоже визначення дається в праці М. І. Розенової (2007): «Алоцентризм – це здатність «відключитися» від себе і переорієнтуватися на інших та їхні потреби: здійснити безкорисливу дію, зрозуміти і потурбуватися про інших». Зазначимо, що в останній праці алоцентризм розглядається як трансформація егоїзму під впливом батьківської любові, що за змістом більш дотично до феномена децентрації.

Дослідники І. Д. Пасічник та О. В. Ткачук (2020) оперують поняттям «соціальна децентрація», під яким розуміють «соціальне явище, яке проявляється в здатності усвідомлювати цінності та переживання інших людей» [16, с. 103].

За результатами досліджень, особи з алоцентричним стилем мислення частіше обирають співпрацю та компроміс замість конкуренції та конфронтації, віддаючи пріоритет груповому успіху, а не особистим досягненням [17].

На соціально-психологічному рівні йдеться про рівень вираженості алоцентризму. Так, К. Колдвіл-Харріс та А. Айцисегі-Дінн вважають, що можна протиставити алоцентриків – осіб з крайньою колективістською орієнтацією – та ідеоцентриків – осіб з крайніми індивідуалістичними цінностями [18].

Методи вивчення: шкала INDCOL, шкали індивідуалізму-колективізму.

Алоцентризм має подвійне значення для соціального життя людини. З одного боку, при алоцентризмі когнітивний образ іншої людини відділяється від власного Я, тобто інший сприймається як самостійний об'єкт, що може відрізнитися (оцінками, життєвим досвідом, позицією тощо) [14]. Це стає базою для комунікації і задоволення соціальних потреб. З іншого боку, алоцентрична орієнтація може призводити до служіння іншим (альтруїзм), примату колективного над індивідуальним (колективізм), коли індивід задовольняє потреби та інтереси інших людей, жертвуючи власними. А. Якубик вважає, що альтруїстичною можна назвати лише таку поведінку особи, якщо, діючи на користь іншої людини, вона відмовляється від власних цілей або приносить у жертву власні цінності.

Алоцентризм може призвести до соціальної залежності, зокрема алоцентричні особи схильні спиратися на думку інших людей під час прийняття рішень і ставити інтереси інших вище за власні.

І децентрація, і алоцентризм пов'язані зі зміною точки зору, коли необхідно відійти від власної позиції й розглядати ситуацію з точки зору іншої людини або об'єкта. У такому ракурсі – зміна власної позиції – близьким феноменом є конформність (принаймні багато питань з опитувальників щодо конформності як особистісної риси збігаються з питаннями, за допомогою яких вивчають рівень децентрації). У змістовному плані відмінність полягає в мотивації – соціальному тиску та загрозі негативних наслідків від демонстрації аутентичної позиції. Зовнішні прояви конформності й алоцентризму збігаються, мотивація в такому контексті вивчається щодо конформної поведінки (соціальний тиск) і рідко цікавить дослідників алоцентричної поведінки (особистісна згода).

Децентрація охоплює не лише перспективу інших людей, але й абстрактні ідеї, алоцентризм робить акцент на усвідомленні свого місця в часі і просторі. Децентрація – це навичка, яка розвивається протягом життя як подолання егоцентризму. Тоді як щодо алоцентризму дослідники не дійшли загального

висновку: він розглядається і як особистісна риса, і як настанова, що сформувалася під впливом життєвого досвіду. Наприклад, у словнику Iresearchnet алоцентризм визначається як «риса особистості, що характеризує світоглядні, когнітивні, афективні та поведінкові патерни і вподобання, притаманні представникам колективістської культури» [20].

Перш ніж переходити до дослідження феномена, необхідно визначити його складові/критерії, які і будуть досліджуватися. Г. Тріандіс вважав, що особистісний вимір ідіоцентризму – алоцентризму можна дослідити, вивчаючи, по-перше, самовизначення індивіда (співвідношення соціальних і егоцентричних компонентів), по-друге, структуру його цілей (соціально схвалених чи унікальних), по-третє, типи провідних стосунків (елемент обміну чи аспект спільності), по-четверте, значення, яке надає людина особистісним установкам чи груповим нормам [21]. У цьому контексті йдеться про автономію як здатність брати на себе відповідальність за емоції, думки та рішення на протигагу соціальній зв'язності як потреби у схваленні дій [22].

Усі методики вивчення алоцентризму можна поділити на дві групи: самозвітні методи (опитувальники) та спостереження за поведінкою.

Самозвітні методи поділяються на дві групи. У першій респондентам очевидно, про що йдеться, відповідно ефект соціальної бажаності вищий. Серед опитувальників, де респондентів просять оцінити свою згоду з твердженнями, що відображають алоцентричні або психоцентричні (егоцентричні) тенденції, найбільшого поширення набула шкала «індивідуалізм – колективізм» Г. Тріандіса (INDCOL) [7]. Вона оцінює ступінь, до якого людина ідентифікує себе з групою і надає пріоритет груповим цілям над індивідуальними. Колективістські культури, як правило, більш алоцентричні, тоді як індивідуалістичні культури – більш егоцентричні.

Таблиця – Спільне та відмінне у феноменах децентрації, алоцентризму та колективізму

	Децентрація	Алоцентризм	Колективізм
Здатність змінити точку відліку з «Я» на сторонню (або просторову, або психологічну)			
Дефініція	<p>Процес і результат подолання егоцентризму (Ж. Піаже) Механізм пізнання, що забезпечує сприймання людини в її взаєминах з іншими людьми (Г. М. Андреева, В. С. Агеєв) Прагнення особистості (В. А. Петровський) Інтегральна властивість особистості, що відображає здатність людини змінювати власну позицію і сприймати погляди інших (Дж. Флейвелл, М. Феффер)</p>	<p>Життєва позиція чи вроджена властивість особистості (Г. Тріандіс, Є. Су) Життєве переконання (А. Ілісте)</p>	<p>Соціальна та культурна концепція, яка наголошує на пріоритеті групових цілей та інтересів над індивідуальними (В. М. Журавльов) Результат соціалізації, що залежить від виховання, умов, культури</p>

Структура	1) Зміна позиції, в результаті якої здійснюється ото-тожнення індивіда, його позиції з іншою людиною; 2) зміна перспективи, яка виникає внаслідок зміни позиції (Т. Є. Гура)	1) Самовизначення індивіда; 2) структура цілей (соціально схвалених чи унікальних); 3) типи провідних стосунків (обмін чи спільність); 4) значення, яке надає людина особистісним установкам чи груповим нормам (Г. Тріандіс). 1) Підпорядкування особистих цілей цілям групи; 2) група як продовження себе; 3) група як джерело само- ідентичності (Р. Хернандез)	Індивідуалізм: 1) успішність, 2) унікальність, 3) упевненість. Колективізм: 1) гармонія, 2) підтримка, 2) близькість (Б. Шулуф та ін.) [19]
Акцент	Розуміння мотивів, цінностей і переживань іншої людини та абстрактних ідей	Усвідомлення себе в часі і просторі	Спроможність до кооперації і взаємокоординації
Методики	Егоцентричний асоціативний тест (Т. І. Пашукова); «Розуміння приказок» (А. Л. Агеєва, Є. В. Заїка)	INDCOL (Г. Тріандіс)	Auckland Individualism and Collectivism Scale (AICS)
Сфера досліджень	Вікова психологія, когнітивна психологія	Психологія особистості, психіатрія, нейропсихологія	Соціальна психологія, кроскультурна психологія
Представники	Ж. Піаже, І. С. Кон, І. Д. Пасічник, Т. І. Пашукова, В. А. Петровський	І. С. Толмен, А. Ілісте, М. І. Розенова, Д. Трафімов, С. Гого	Г. Тріандіс, В. М. Журавльов, Б. Шулуф, Дж. Хатті

У другій групі самозвітних методик напрямком опитування неочевидний для учасників. Їм пропонують сценарії, які вимагають від досліджувананих уявити себе на місці іншої людини й відповісти на запитання з цієї точки зору. Прикладом є окремі субтести опитувальника соціального інтелекту Дж. Гілфорда та М. Саллівена, опитувальники емпатії. Також дослідники можуть надавати моральні дилеми й оцінювати, як учасники порівнюють власні потреби з потребами інших, виявляючи їхню алоцентричність. У роботі українських дослідників Д. І. Пасічника та О. В. Ткачук [16] для з'ясування рівня децентрації використовувався егоцентричний асоціативний тест Т. І. Пашукової.

Недоліком самозвітних методик є ефект соціальної бажаності. Крім того, вони не завжди сприяють глибинному розумінню того, як люди сприймають світ з точки зору інших людей.

Для вивчення поведінки використовуються непрямі вимірювання. Зокрема відстежуються рухи очей, коли учасники розглядають зображення з соціальними підказками. Підвищена увага до соціальних сигналів, ймовірно, може свідчити про більшу алоцентричність. Вивчення структури соціальних мереж також може виявляти, як люди пов'язані та взаємодіють, що потенційно відображає їхні алоцентричні тенденції (більша кількість зв'язків, ймовірно, може свідчити про вищу алоцентричність). Однак непрямі вимірювання мають низьку валідність, оскільки невідомою залишається мотивація соціальних реакцій.

Є спроби використовувати для дослідження експеримент. Так, Д. Трафімов, Г. Тріандіс і С. Гото (1991) просили одну групу подумати про те, що їх відрізняє від сім'ї та друзів, а іншу – про те, що в них спільного. Були зафіксовані статистичні відмінності у соціальному змісті «Я» [23].

Останнім часом збільшилася кількість досліджень, присвячених вивченню нейробіологічних механізмів при алоцентричній просторовій орієнтації у здорових людей [24; 25] та людей з певними органічними порушеннями (наприклад, хвороба Альцгеймера [26]).

Цікавим, на нашу думку, є дослідження С. Жена і колег (2021), де здійснювався пошук нейронних корелятив алоцент-

ричного мислення в комунікативній сигналізації. На основі даних функціональної магнітно-резонансної томографії (фМРТ) показано, що «медіальна префронтальна кора, вентральний стріатум і скронево-тім'яне з'єднання більш активні, коли сигналізатори залучені в алоцентричне, а не егоцентричне мислення» [27, р. 1]. В іншому дослідженні за допомогою цього самого методу вивчали ефекти навмисної алоцентричної та егоцентричної перспективи під час оцінювання публічних невдач інших людей, які становлять загрозу для репутації протагоніста. Виявлено, що права середня скронева звивина і праве скронево-тім'яне з'єднання були задіяні виключно тоді, коли учасники приймали алоцентричну перспективу під час спостереження за чужими невдачами [28].

Очевидно, що для цілісної картини алоцентризму особистості потрібне поєднання цих методів. Кожен з них має сильні і слабкі сторони. Вимірювання на основі самозвіттів дає пряму оцінку, але респонденти не завжди можуть бути точними, повідомляючи про власну поведінку, і на їхні відповіді може впливати упередженість соціальної бажаності. Поведінкові завдання та неявні вимірювання зачіпають несвідомі процеси, однак залишаються питання до причинно-наслідкових зв'язків алоцентризму і зафіксованої поведінки. Сучасні дослідження вказують на доцільність застосування мультимедійних та специфічних до конкретних сфер підходів для оцінки різноманітних аспектів алоцентризму. Однак розширення спектра вимірюваних параметрів алоцентризму ускладнює інтерпретацію отриманих даних. Тому доцільним вважається проведення лонгітюдних та якісних досліджень, які можуть змінити уявлення про специфіку прояву алоцентризму навіть однією людиною в різних життєвих обставинах.

Висновки. Недостатня чіткість дефініції алоцентризму пов'язана з багатовимірною природою та контекстуальною залежністю цього конструкту. Він має зони перетину з багатьма соціально-психологічними феноменами, такими як децентрація, колективізм, конформність, альтруїзм, соціальна зв'язність. Ми визначаємо алоцентризм як спосіб мислення

та пізнання, за якого людина спирається на зовнішню систему відліку і ставить у фокус уваги інших людей, а не себе.

Алоцентризм може проявлятися на психофізіологічному (сприйняття простору та орієнтація в ньому), психологічному (здатність стати на позицію іншого, поглянути на світ його очима) та соціально-психологічному (здатність враховувати інтереси й потреби оточення) рівнях. На кожному з них існує своя специфіка вимірювань, що не дає змоги створити цілісну картину проявів алоцентризму в однієї особи в різних соціальних обставинах та періодах життя.

Існує потреба в розробці якісного психометричного інструменту насамперед з точки зору психологічної практики. Консультанти та психологи повинні враховувати, як алоцентричні тенденції можуть впливати на здатність клієнта адаптуватися до соціальних та емоційних вимог оточення. Крім того, постає проблема культурної доцільності застосування теорій і підходів консультування, розроблених в індивідуалістичному контексті, до роботи з алоцентричними клієнтами. Знання специфіки прояву алоцентричних тенденцій у конкретного клієнта дасть можливість зрозуміти джерела конфліктів і дослідити самоідентичність, а також визначити шляхи подолання стресу, пов'язаного із соціальним тиском. Тому розуміння і врахування алоцентричних тенденцій допоможе психологам-практикам надавати більш ефективну та емпатичну допомогу клієнтам, сприяючи їхній психосоціальній адаптації, покращенню стосунків та загальному благополуччю.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розробці надійного та валідного інструментарію для виміру алоцентризму на психологічному рівні.

Список використаних джерел

1. Данилюк І. В. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір. Київ : Самміт-книга, 2010. 432 с.
2. Товстокопа Ю. В. Особливості впливу комунікативних властивостей особистості на внутрішньогрупові стосунки студентської молоді : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Київ, 2017. 308 с.

3. Allocentric // Oxford English Dictionary, 2023. URL: https://www.oed.com/dictionary/allocentric_adj?tl=true (дата звернення: 04.06.2024).

4. Allocentric // Merriam-Webster Dictionary, 2023. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/allocentric> (дата звернення: 04.06.2024).

5. Allocentric // APA Dictionary of Psychology, 2023. URL: <https://dictionary.apa.org/allocentric> (дата звернення: 04.06.2024).

6. Tolman E. C. Cognitive maps in rats and men. *Psychological Review*. 1948. Vol. 55. P. 189–208.

7. Triandis H. C., Leung K., Villareal M. J., Cack F. I. Allocentric versus egocentric tendencies: Convergent and discriminate validation. *Journal of research in personality*. 1985. Vol. 19. No. 4. P. 395–415.

8. Zhong J. Y., Kozhevnikov M. Relating allocentric and egocentric survey-based representations to the self-reported use of a navigation strategy of egocentricspatialupdating. *Journal of Environmental Psychology*. 2016. Vol. 46. P. 154–175. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0272494416300263?via%3Dihub> (дата звернення: 04.06.2024).

9. Klatzky R. L. Allocentric and egocentric spatial representations: definitions, distinctions, and interconnections // *Spatial cognition – An interdisciplinary approach to representation and processing of spatial knowledge (Lecture Notes in Artificial Intelligence 1404)* / Freksa C., Habel C., Wender K. F. (Eds.). Berlin : Springer-Verlag, 1998. P. 1–17.

10. Pick H. L. Perceptual aspects of spatial cognitive development // *Spatial cognition: Brain bases and development* / Stiles-Davis J., Kritchevsky M., Bellugi U. (Eds.). Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1988. P. 145–156.

11. Miola L., Muffato V., Pazzaglia F., Meneghetti C. Men's and women's egocentric and allocentric knowledge: The involvement of mental rotation ability and spatial beliefs. *Frontiers in Psychology*. 2023. Vol. 14. URL: <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2023.1130549/full> (дата звернення: 04.06.2024).

12. Karimpur H., Kurz J., Fiehler K. The role of perception and action on the use of allocentric information in a large-scale virtual environment. *Experimental Brain Research*. 2020. Vol. 238. P. 1813–1826. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s00221-020-05839-2> (дата звернення: 04.06.2024).

13. Ekstrom A., Arnold A., Iaria G. A critical review of the allocentric spatial representation and its neural underpinnings: toward a network-based perspective. *Frontiers in Human Neuroscience*. 2014. Vol. 8. P. 1–15. URL:

<https://www.frontiersin.org/journals/humanneuroscience/articles/10.3389/fnhum.2014.00803/full> (дата звернення: 06.06.2024).

14. Frith U. and Vignemont E. Egocentrism, allocentrism and Asperger syndrome. *Consciousness and cognition*. 2005. Vol. 14. No. 4. P. 719–738.

15. Iliste A. *The personality dimension of idiocentrism-allocentrism among international students*. Master thesis. Umea Universitet, 2017. URL: <https://www.divaportal.org/smash/get/diva2:1173530/FULLTEXT01.pdf> (дата звернення: 06.06.2024).

16. Пасічник І. Д., Ткачук О. В. Рефлексія та децентрація як чинники ілюзії знання. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»*. 2020. № 11. С. 101–106.

17. Hui C. H., Triandis H. C., Yee C. Cultural differences in reward allocation: Is collectivism the explanation? *British Journal of Social Psychology*. 1991. Vol. 30. No. 2. P. 145–157. URL: <https://bpspsychub.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.2044-8309.1991.tb00931.x> (дата звернення: 06.06.2024).

18. Caldwell-Harris C., Aycicegi A. When personality and culture clash: the psychological distress of allocentrics in an individualist culture and idiocentrics in a collectivist culture. *Transcultural psychiatry*. 2006. Vol. 43. Iss. 3. P. 331–361. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/17090622/> (дата звернення: 06.06.2024).

19. Shulruf B., Hattie J., Dixon R. Development of a New Measurement Tool for Individualism and Collectivism. *Journal of Psychoeducational Assessment*. 2007. Vol. 25. No. 4. P. 385–401.

20. *Allocentrism*. Psychology. 2023. URL: https://psychology.iresearchnet.com/counselingpsychology/multicultural-counseling/allocentrism/#google_vignette (дата звернення: 04.06.2024).

21. Triandis H. C., Chan D. K. S., Bhawuk D. P., Iwao S., Sinha J. B. Multimethod probes of allocentrism and idiocentrism. *International Journal of Psychology*. 1995. Vol. 30. No. 4. P. 461–480.

22. Weinstein N., Przybylski A. K., Ryan R. M. The index of autonomous functioning: Development of a scale of human autonomy. *Journal of Research in Personality*. 2012. Vol. 46. Iss. 4. P. 397–413. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0092656612000566?via%3Dihub> (дата звернення: 04.06.2024).

23. Trafimow D., Triandis H. C., Goto S. G. Some tests of the distinction between the private self and the collective self. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1991. Vol. 60. No. 5. P. 649–655.

24. Fink G. R., Marshall J. C., Weiss P. H., Stephan T., Grefkes C., Shah N. J., Zilles K., Dieterich M. Performing allocentric visuo spatial

judgments with induced distortion of the egocentric reference frame: an fMRI study with clinical implications. *Neuroimage*. 2003. Vol. 20. Iss. 3. P. 1505–1517. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1053811903004464> (дата звернення: 04.06.2024).

25. Ruotolo F., Ruggiero G., Raemaekers M., Iachini T., van der Ham I. J. M., Fracasso A., Postma A. Neural correlates of egocentric and allocentric frames of reference combined with metric and non-metric spatial relations. *Neuroscience*. 2019. Vol. 409. P. 235–252. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0306452219302611> (дата звернення: 04.06.2024).

26. Serino S., Cipresso P., Morganti F., Riva G. The role of egocentric and allocentric abilities in Alzheimer's disease: A systematic review. *Ageing Research Reviews*. 2014. Vol. 16. P. 32–44. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1568163714000506> (дата звернення: 08.06.2024).

27. Zhen S., Chowdhury A., Yu R. The neural underpinnings of allocentric thinking in a novel signaling task. *Neuroimage*. 2021. Vol. 230. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1053811921000859?via%3Dihub> (дата звернення: 08.06.2024).

28. Mayer V. A., Müller-Pinzler L., Krach S., Paulus F. M. Spinach in the teeth: How ego- and allocentric perspectives modulate neural correlates of embarrassment in the face of others' public mishaps. *Cortex*. 2020. Vol. 130. P. 275–289. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0010945220302239> (дата звернення: 04.06.2024).

References

1. Danyliuk, I. V. (2010), *Ethnic psychology as a branch of scientific knowledge: historical and theoretical dimension*, Sammit-knyha, Kyiv.

2. Tovstokora, Yu. V. (2017), *Peculiarities of the Influence of Personality's Communicative Properties on the Intragroup Relations of Student Youth* : PhD in Psychology, Kyiv.

3. Oxford English Dictionary (2023), *Allocentric*, available at: https://www.oed.com/dictionary/allocentric_adj?tl=true (accessed 4 June 2024).

4. Merriam-Webster Dictionary (2023), *Allocentric*, available at: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/allocentric> (accessed 4 June 2024).

5. Dictionary APA (2023), *Allocentric*, available at: <https://dictionary.apa.org/allocentric> (accessed 4 June 2024).

6. Tolman, E. C. (1948), "Cognitive maps in rats and men", *Psychological Review*, Vol. 55, pp. 189–208.

7. Triandis, H. C., Leung, K., Villareal, M. J. and Cack, F. I. (1985), "Allothetic versus idiocentric tendencies: Convergent and discriminate validation", *Journal of research in personality*, Vol. 19, No. 4, pp. 395–415.

8. Zhong, J. Y. and Kozhevnikov, M. (2016), "Relating allocentric and egocentric survey-based representations to the self-reported use of a navigation strategy of egocentric spatial updating", *Journal of Environmental Psychology*, Vol. 46, pp. 154–175, available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0272494416300263?via%3Dihub> (accessed 4 June 2024).

9. Klatzky, R. L. (1998), "Allocentric and egocentric spatial representations: Definitions, distinctions, and interconnections", in Freksa, C., Habel, C. and Wender, K. F. (Eds.), *Spatial cognition – An interdisciplinary approach to representation and processing of spatial knowledge (Lecture Notes in Artificial Intelligence 1404)*, Springer-Verlag, Berlin, pp. 1–17.

10. Pick, H. L. (1988), "Perceptual aspects of spatial cognitive development", in Stiles-Davis, J., Kritchevsky, M. and Bellugi, U. (Eds.), *Spatial cognition: Brain bases and development*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ, pp. 145–156.

11. Miola, L., Muffato, V., Pazzaglia, F. and Meneghetti, C. (2023), "Men's and women's egocentric and allocentric knowledge: The involvement of mental rotation ability and spatial beliefs", *Frontiers in Psychology*, Vol. 14, available at: <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2023.1130549/full> (accessed 4 June 2024).

12. Karimpur, H., Kurz, J. and Fiehler, K. (2020), "The role of perception and action on the use of allocentric information in a large-scale virtual environment", *Experimental Brain Research*, Vol. 238, pp. 1813–1826, available at: <https://link.springer.com/article/10.1007/s00221-020-05839-2> (accessed 4 June 2024).

13. Ekstrom, A., Arnold, A. and Iaria, G. (2014), "A critical review of the allocentric spatial representation and its neural underpinnings: toward a network-based perspective", *Frontiers in Human Neuroscience*, Vol. 8, pp. 1–15, available at: <https://www.frontiersin.org/journals/humanneuroscience/articles/10.3389/fnhum.2014.00803/full> (accessed 6 June 2024).

14. Frith, U. and Vignemont, E. (2005), "Egocentrism, allocentrism and Asperger syndrome", *Consciousness and cognition*, Vol. 14, No. 4, pp. 719–738.

15. Iliste, A. (2017), "The personality dimension of idiocentrism-allocentrism among international students", Master thesis, Umea Universitet, available at: <https://www.divaportal.org/smash/get/diva2:1173530/FULLTEXT01.pdf> (accessed 6 June 2024).

16. Pasichnyk, I. D. and Tkachuk, O. V. (2020), "Reflection and decentering as factors of the illusion of knowledge", *Scientific Proceedings of Ostroh Academy National University. Psychology Series*, No. 11, pp. 101–106.

17. Hui, C. H., Triandis, H. C. and Yee, C. (1991), "Cultural differences in reward allocation: Is collectivism the explanation?", *British Journal of Social Psychology*, Vol. 30, Iss. 2, pp. 145–157, available at: <https://bpspsychub.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.20448309.1991.tb00931.x> (accessed 6 June 2024).

18. Caldwell-Harris, C. and Aycicegi, A. (2006), "When personality and culture clash: the psychological distress of allocentrics in an individualist culture and idiocentrics in a collectivist culture", *Transcultural psychiatry*, Vol. 43, Iss. 3, pp. 331–361, available at: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/17090622/> (accessed 6 June 2024).

19. Shulruf, B., Hattie, J. and Dixon, R. (2007), "Development of a New Measurement Tool for Individualism and Collectivism", *Journal of Psychoeducational Assessment*, Vol. 25, No. 4, pp. 385–401.

20. Psychology (2023), "Allocentrism", available at: https://psychology.iresearchnet.com/counselingpsychology/multicultural-counseling/allocentrism/#google_vignette (accessed 4 June 2024).

21. Triandis, H. C., Chan, D. K.S., Bhawuk, D. P., Iwao, S. and Sinha, J. B. (1995), "Multimethod probes of allocentrism and idiocentrism", *International Journal of Psychology*, Vol. 30, No. 4, pp. 461–480.

22. Weinstein, N., Przybylski, A. K. and Ryan, R. M. (2012), "The index of autonomous functioning: Development of a scale of human autonomy", *Journal of Research in Personality*, Vol. 46, Iss. 4, pp. 397–413, available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0092656612000566?via%3Dihub> (accessed 4 June 2024).

23. Trafimow, D., Triandis, H. C. and Goto, S. G. (1991), "Some tests of the distinction between the private self and the collective self", *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 60, No. 5, pp. 649–655.

24. Fink, G. R., Marshall, J. C., Weiss, P. H., Stephan, T., Grefkes, C., Shah, N. J., Zilles, K. and Dieterich, M. (2003), "Performing allocentric visuospatial judgments with induced distortion of the egocentric reference frame: an fMRI study with clinical implications", *Neuroimage*, Vol. 20, Iss. 3, pp. 1505–1517, available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1053811903004464> (accessed 4 June 2024).

25. Ruotolo, F., Ruggiero, G., Raemaekers, M., Iachini, T., van der Ham, I. J. M., Fracasso, A. and Postma, A. (2019), "Neural correlates of egocentric and allocentric frames of reference combined with metric and non-metric spatial relations", *Neuroscience*, Vol. 409, pp. 235–252, available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0306452219302611> (accessed 4 June 2024).

26. Serino, S., Cipresso, P., Morganti, F. and Riva, G. (2014), "The role of egocentric and allocentric abilities in Alzheimer's disease: A systematic review", *Ageing Research Reviews*, Vol. 16, pp. 32–44, available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1568163714000506> (accessed 8 June 2024).

27. Zhen, S., Chowdhury, A. and Yu, R. (2021), "The neural underpinnings of allocentric thinking in a novel signaling task", *Neuroimage*, Vol. 230, available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1053811921000859?via%3Dihub> (accessed 8 June 2024).

28. Mayer, V. A., Müller-Pinzler, L., Krach, S. and Paulus, F. M. (2020), "Spinach in the teeth: How ego- and allocentric perspectives modulate neural correlates of embarrassment in the face of others' public mishaps", *Cortex*, Vol. 130, pp. 275–289, available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0010945220302239> (accessed 4 June 2024).

УДК 658.4.658.007.371.1

DOI 10.32755/sjeducation.2024.02.082

**ТЕХНІЧНА КУЛЬТУРА МЕНЕДЖЕРІВ
СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ Й РОЗВИТКУ
В ОРГАНІЗАЦІЯХ:
ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ**

Діденко Олександр Васильович, доктор педагогічних наук,
професор, заступник начальника науково-організаційного відділу,
*Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького*

(29007, Україна, м. Хмельницький, вул. Шевченка, 46,
e-mail: didenko.alexandr69@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-7900-6047

ResearcherID: S-1668-2018

Scopus-Author: ID58210044400;

Желавський Олег Борисович, кандидат педагогічних наук,
доцент, ректор університету,

Університет економіки і підприємництва

(29013, Україна, м. Хмельницький, вул. Героїв Майдану, 13,
e-mail: o.zhelavskij@gmail.com)

ORCID: 0009-0004-5050-3981;

Сніца Тетяна Євгеніївна, кандидат педагогічних наук,
доцент, доцент кафедри іноземних мов,
*Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького*

(29007, Україна, м. Хмельницький, вул. Шевченка, 46,
e-mail: taniushasnitsa@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-0403-5070

ResearcherID: АЕК-3720-2022;

Андрощук Олена Юріївна, кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник, старший науковий співробітник
науково-організаційного відділу,

*Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького*

(29007, Україна, м. Хмельницький, вул. Шевченка, 46,
e-mail: anlana_km@ukr.net)

ORCID: 0000-0001-7258-7689

ResearcherID: АBB-6668-2021

Стратегічне планування передбачає визначення довгострокових цілей організації та шляхів їх досягнення за допомогою розробки і впровадження стратегій. У військовій сфері менеджери стратегічного планування виконують ключову роль у забезпеченні ефективного використання військових ресурсів, досягненні національних оборонних цілей і реагуванні на можливі загрози.

У статті з'ясовано, що технічна культура – це сукупність знань, навичок, цінностей та практик, які стосуються ефективного використання технологій, технічних засобів і методів у професійній діяльності. Вона стосується не лише знання технічних аспектів, а й уміння раціонально їх застосовувати, удосконалювати та інтегрувати в робочі процеси. Технічна культура відображає рівень технічної обізнаності, інноваційності і здатності до адаптації до нових технологічних викликів. Технічна культура менеджерів стратегічного планування охоплює сукупність знань, навичок і цінностей, які дозволяють ефективно використовувати сучасні технології та інструменти для прийняття обґрунтованих рішень у стратегічному управлінні. Серед її складових – здатність аналізувати дані, упроваджувати інновації та координувати ресурси для досягнення цілей організації.

Мета статті – розкрити теоретичні та методичні аспекти формування й розвитку технічної культури менеджерів стратегічного планування, її сутність і зміст.

Методологія дослідження базується на комплексному підході, який поєднує кілька дослідницьких методів для всебічного аналізу. Основні складові такої методології передбачають аналіз наукових і навчально-методичних джерел, які стосуються технічної культури, стратегічного планування й управління організаціями; отримання інформації про сутність і зміст технічної культури; виокремлення традиційних та інноваційних форм і методів формування й розвитку технічної культури; узагальнення отриманих даних, формування висновків щодо впливу технічної культури менеджерів на стратегічне планування.

Висновки. Ефективного формування технічної культури менеджерів стратегічного управління в закладах вищої освіти можна досягти через інтерактивні форми навчання, такі як симуляційні ігри, проектне навчання та гейміфікація. Використання методів, як-от фліп-навчання, адаптивне навчання та крос-дисциплінарні команди, сприяє залученню студентів та розвитку їхніх аналітичних і технологічних навичок. Такі підходи забезпечують практичний досвід, необхідний для успішного впровадження технологій у стратегічне управління.

Ключові слова: технічна культура, менеджери стратегічного управління, заклади вищої освіти, інтерактивні форми навчання, інноваційні методи навчання, стратегічне планування.

TECHNICAL CULTURE OF MANAGERS OF STRATEGIC PLANNING AND DEVELOPMENT IN ORGANIZATIONS: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS

Didenko Oleksandr Vasylovych,

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Deputy Head of the Scientific and Organizational Department,
*Bohdan Khmelnytskyi National Academy
of the State Border Guard Service of Ukraine
(46 Shevchenko Street, Khmelnytskyi, 29007, Ukraine,
e-mail: didenko.alexandr69@gmail.com)*

ORCID: 0000-0002-7900-6047

Researcher ID: S-1668-2018

Scopus-Author: ID58210044400;

Zhelavskiy Oleh Borysovych,

PhD in Pedagogy, Associate Professor, Rector of the University,
*University of Economics and Entrepreneurship
(13 Heroiv Maidanu Street, Khmelnytskyi, 29013, Ukraine,
e-mail: o.zhelavskij@gmail.com)*

ORCID: 0009-0004-5050-3981;

Snitsa Tetiana Yevhenivna,

PhD in Pedagogy, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Foreign Languages,
*Bohdan Khmelnytskyi National Academy
of the State Border Guard Service of Ukraine
(46 Shevchenko Street, Khmelnytskyi, 29007, Ukraine,
e-mail: taniushasnitsa@ukr.net)*

ORCID: 0000-0002-0403-5070

Researcher ID: AEK-3720-2022;

Androshchuk Olena Yuriivna,

PhD in Psychology, Senior Researcher,
Senior Researcher of the Scientific and Organizational Department,
*Bohdan Khmelnytskyi National Academy
of the State Border Guard Service of Ukraine
(46 Shevchenko Street, Khmelnytskyi, 29007, Ukraine,
e-mail: anlena_km@ukr.net)*

ORCID: 0000-0001-7258-7689

Researcher ID: ABB-6668-2021

Strategic planning involves defining the organization's long-term goals and ways to achieve them through the development and implementation of strategies. In the military sphere, strategic planning managers play a key role in ensuring the

efficient use of military resources, achieving national defense goals, and responding to possible threats.

The article reveals that technical culture is a set of knowledge, skills, values and practices related to the effective use of technologies, technical means and methods in professional activities. It includes not only knowledge of technical aspects, but also the ability to apply them rationally, improve them, and integrate them into work processes. Technical culture reflects the level of technical awareness, innovation and ability to adapt to new technological challenges. The technical culture of strategic planning managers encompasses a set of knowledge, skills, and values that allow effective use of modern technologies and tools to make reasonable decisions in strategic management. Among the components of technical there is the ability to analyze data, innovate, and coordinate resources to achieve the goals of the organization.

The aim of the article is to reveal the theoretical and methodological aspects of formation and development of technical culture of strategic planning managers, its essence and content.

The methodology of the study is based on an integrated approach that combines several research methods for a comprehensive analysis. The main components of such a methodology involve the analysis of scientific and educational sources related to technical culture, strategic planning and management of organizations; obtaining information about the essence and content of technical culture; identifying traditional and innovative forms and methods of formation and development of technical culture; generalizing the data obtained, making conclusions about the impact of managers' technical culture on strategic planning.

Conclusions. Effective formation of the technical culture of strategic management managers in higher education institutions can be achieved through interactive forms of learning, such as simulation games, project-based learning, and gamification. The use of methods such as flipped learning, adaptive learning, and cross-disciplinary teams helps engage students and develop their analytical and technological skills. Such approaches provide the practical experience needed to successfully integrate technology into strategic management.

Key words: technical culture, strategic management managers, higher education institutions, interactive forms of learning, innovative teaching methods, strategic planning.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Технічна культура менеджерів стратегічного планування й розвитку відіграє ключову роль у забезпеченні ефективної реалізації стратегічних цілей в організаціях. Вона охоплює не лише знання і вміння менеджерів у галузі стратегічного планування, але й їхнє вміння інтегрувати сучасні технології, методи аналізу й управлінські інструменти в процес розробки та реалізації стратегій. Щодо стану розробленості

питання формування й розвитку технічної культури менеджерів стратегічного планування, то управлінські інновації досліджував С. Горбаченко [1], педагогічні засади формування управлінської культури майбутніх офіцерів були в полі зору О. Діденка, А. Галімова, В. Довганя [2]. Окремі аспекти поняття технічної грамотності розкрили А. Іванчук і Т. Гопало [3]. Сутність, зміст і структуру військово-технічної культури фахівців Військово-Морських Сил оприлюднив О. Ільченко [4]. Предметом досліджень Т. Житомирської [5] та М. Мусоріної [6] є окремі аспекти формування технічної культури і технічної компетентності майбутніх фахівців морської галузі. Формуванню технічної компетентності й техніко-технологічної культури та її розвитку присвячено публікації В. Слабка [7] та Л. Сліпчишин [8].

Проте на сучасному етапі реформування системи освіти України питання щодо формування технічної культури менеджерів стратегічного планування та її ролі в побудові траєкторії особистісно-професійного розвитку управлінського персоналу майже не розкрито. Тому тема дослідження є актуальною і потребує подальшого розгляду в науковій періодиці.

Мета статті – розкрити теоретичні та методичні аспекти формування й розвитку технічної культури менеджерів стратегічного планування, її сутність і зміст.

Виклад основного матеріалу. Стратегічне планування – це процес визначення довгострокових цілей організації і шляхів їх досягнення за допомогою розробки та впровадження стратегій. Цей процес спрямовано на забезпечення стабільного розвитку організацій і компаній в умовах невизначеності та конкуренції. Стратегічне планування охоплює широкий спектр діяльності: від оцінки поточного стану компанії до прогнозування майбутніх ринкових тенденцій і визначення конкретних дій для досягнення стратегічних цілей. Цей процес починається з аналізу середовища, де оцінюються внутрішні ресурси компанії та зовнішні чинники, що можуть впливати на її діяльність. Далі формулюються місія, бачення і стратегічні цілі, які визначають напрям розвитку організації. На основі цього розробляються конкретні стратегії для досягнення цілей,

після чого відбувається етап реалізації стратегії, зокрема розподіл ресурсів та виконання планів. Останнім етапом є моніторинг і контроль, що забезпечує корекцію стратегії у разі потреби й адаптацію до змін [9].

Стратегічне планування й розвиток в організаціях зазвичай здійснюють керівники вищої ланки і власники компаній, а також спеціальні підрозділи та менеджери, відповідальні за цей процес. Основні ролі у стратегічному плануванні й розвитку виконують: виконавчий директор (CEO), який відповідає за загальне бачення компанії, визначає довгострокові цілі та напрями розвитку; рада директорів (затверджує стратегії, ухвалює рішення щодо стратегічних ініціатив та інвестицій); менеджери зі стратегічного планування (безпосередньо займаються розробкою і координацією стратегічних планів); керівники функціональних підрозділів (маркетинг, фінанси, операційна діяльність), які адаптують загальну стратегію до своїх відділів і забезпечують її виконання на рівні конкретних процесів; аналітики (забезпечують збір та аналіз даних, необхідних для розробки стратегічних рішень). Ці особи і підрозділи спільно забезпечують ефективний процес стратегічного планування та його інтеграцію в загальну діяльність організації.

Оскільки статтю присвячено менеджерам стратегічного планування, то варто зазначити, що це фахівці, відповідальні за розробку, впровадження і контроль за виконанням довгострокових стратегічних планів організації. Їхня основна роль полягає в координації процесу планування, аналізі ринкових умов і внутрішніх ресурсів компанії для визначення найкращих напрямів розвитку.

Основні функції менеджерів стратегічного планування передбачають аналіз ринку і конкурентного середовища (вони збирають та аналізують дані про ринок, конкурентів, економічні й технологічні тренди, щоб забезпечити розробку стратегій, які відповідають зовнішнім умовам), оцінку ресурсів компанії (оцінюють наявні ресурси, зокрема фінансові, кадрові, технологічні, щоб визначити, які внутрішні можливості можна використати для досягнення стратегічних цілей), формулювання стратегічних цілей (розробляють довгострокові цілі, до-

помагають керівництву визначити основні пріоритети та напрями розвитку), розробку стратегічних планів (створюють конкретні стратегії для досягнення цілей щодо розширення ринків, інновації, збільшення частки ринку або зростання прибутковості), моніторинг та оцінку результатів (контролюють виконання стратегічних планів, оцінюють їхню ефективність і вносять корективи в разі потреби), координацію між підрозділами (забезпечують узгодженість дій різних підрозділів організації для досягнення спільних цілей).

У військовій сфері менеджери стратегічного планування виконують ключову роль у забезпеченні ефективного використання військових ресурсів, досягненні національних оборонних цілей і реагуванні на можливі загрози. Їхні функції мають свої особливості, пов'язані з високим рівнем відповідальності та необхідністю працювати в умовах невизначеності й динамічних змін. Основні функції таких менеджерів у військовій сфері передбачають:

- аналіз стратегічної ситуації та загроз (оцінка воєнно-політичної ситуації; аналіз потенційних загроз з боку інших держав або недержавних суб'єктів (терористичні угруповання, кібератаки тощо); розробка сценаріїв розвитку ситуацій і пропозицій стратегії реагування на загрози);

- розробку довгострокових військових стратегій, які визначають загальні цілі й напрями розвитку Збройних Сил України та інших військових формувань, планів з розподілу ресурсів, підготовки військ, розвитку нових технологій та озброєнь;

- координацію дій між різними підрозділами й органами влади (підтримка взаємодії між різними військовими структурами для забезпечення ефективної координації; співпраця з іншими державними інституціями, зокрема з органами національної безпеки, розвідкою, дипломатичними установами, з метою забезпечення цілісної оборонної політики);

- планування операцій і військових кампаній (розробка планів для конкретних військових операцій та кампаній з урахуванням тактичних і стратегічних цілей; аналіз можливих сценаріїв ведення бойових дій та розрахунок необхідних ресу-

рсів – особового складу, техніки, логістичної підтримки; визначення можливих ризиків і розробка планів дій у разі виникнення непередбачених обставин);

– управління ресурсами (розробка планів використання ресурсами – особовим складом, зброєю, технологіями та фінансовими ресурсами; оптимізація ресурсів для підтримання боєздатності армії в коротко- і довгостроковій перспективі; визначення пріоритетів у модернізації озброєння та військової техніки);

– модернізацію та інновації, що передбачає визначення потреб у новітніх технологіях для підтримки стратегічної переваги на полі бою (дрони, кібербезпека, штучний інтелект, співпраця з військовими науково-дослідними інститутами та виробниками озброєння для впровадження нових розробок у війська);

– моніторинг і корекцію стратегій (постійне відстеження ходу реалізації військових стратегій та операцій, аналіз результатів і внесення коректив; оцінка ефективності застосованих стратегій і тактик після проведених операцій з метою підвищення якості майбутніх планів);

– управління ризиками (розробка сценаріїв з мінімізації ризиків для національної безпеки й обороноздатності з урахуванням можливих криз, збройних конфліктів чи інших надзвичайних ситуацій; розробка планів мобілізації та реагування на випадок надзвичайних ситуацій).

Крім цього, варто наголосити, що менеджери стратегічного планування у військовій сфері працюють із засобами інформаційної безпеки і розвідувальними даними, що дозволяє краще оцінювати загрози та забезпечувати національну оборону.

До категорії менеджерів стратегічного планування у військовій сфері належать різні посадові особи, які відповідають за розробку і впровадження стратегічних рішень, а також за координацію дій на рівні оборони та безпеки. Серед них – начальники штабів, керівники відділів стратегічного планування, офіцери планування й операцій, аналітики розвідувальних служб, керівники військових науково-дослідних інститутів, радники з питань національної безпеки, військові дипломати і представники міжнародних організацій, керівники логістичних підрозділів.

Оскільки предметом статті є технічна культура менеджерів стратегічного планування й розвитку в організаціях, визначимо її сутність та розглянемо зміст цього поняття.

З урахуванням результатів аналізу наукових досліджень [2–7] з'ясовано, що технічна культура – це сукупність знань, навичок, цінностей та практик, що стосуються ефективного використання технологій, технічних засобів і методів у професійній діяльності. Вона охоплює не лише знання технічних аспектів, а й уміння раціонально їх застосовувати, удосконалювати та інтегрувати в робочі процеси. Технічна культура відображає рівень технічної обізнаності, інноваційності і здатності до адаптації до нових технологічних викликів.

Для менеджерів стратегічного планування й розвитку в організаціях технічна культура має важливе значення, оскільки вона визначає здатність розуміти та інтегрувати нові технології у стратегічні плани. Менеджери повинні бути обізнані з останніми технічними тенденціями та інноваціями (автоматизація, цифровізація, штучний інтелект тощо), щоб урахувати їх у плануванні розвитку організації. Також наявність технічної культури забезпечує технічну обґрунтованість рішень, дозволяє менеджерам приймати правильні рішення щодо впровадження нових технологій або модернізації існуючих процесів на основі аналізу технічних параметрів і можливостей. Менеджери повинні вміти ефективно керувати як технічними ресурсами, так і людськими, ураховуючи технічні потреби бізнесу та можливості їхнього розвитку, оцінювати ризики і переваги технологій, упроваджувати інновації, знаходити нові способи підвищення ефективності бізнес-процесів та оптимізації ресурсів через технологічні інновації.

Отже, для менеджерів стратегічного планування та розвитку високий рівень технічної культури є важливим інструментом для успішного адаптування до змін, планування розвитку та впровадження технологічних рішень, що забезпечують стійкість і конкурентоспроможність організації.

Щодо змісту технічної культури менеджерів стратегічного планування, то вони мають володіти такими основними знаннями, уміннями й навичками:

– аналітичні навички (уміння збирати, аналізувати й інтерпретувати великі обсяги інформації, використовуючи статистичні інструменти та програмні засоби для прийняття стратегічних рішень, уміння передбачати й аналізувати можливі технічні та бізнес-ризиків під час планування довгострокових стратегій);

– технічна грамотність (обізнаність з новими і перспективними технологіями [автоматизація, штучний інтелект, великі дані, блокчейн] та їхнім впливом на управлінські процеси; уміння працювати з програмними засобами, спеціалізованим програмним забезпеченням для стратегічного планування, управління ресурсами й аналізу ринкових трендів [ERP-системи, ВІ-платформи, інструменти для моделювання]);

– інноваційне мислення (здатність мислити креативно та знаходити інноваційні рішення для впровадження нових технологій або поліпшення існуючих процесів; швидка реакція на технічні й ринкові зміни з метою використання нових можливостей для розвитку організації);

– навички управління проектами (уміння чітко визначати етапи реалізації технічних проєктів, зокрема етапи впровадження нових технологій і модернізації інфраструктури; здатність здійснювати розрахунок та оптимізацію необхідних ресурсів (фінансових, людських, технічних) для успішного виконання проєктів);

– комунікативні навички (здатність чітко пояснювати складні технічні концепції та рішення як для технічних фахівців, так і для нефахівців, зокрема керівництва; уміння презентувати технічні рішення та стратегії перед вищим керівництвом або зовнішніми партнерами для обґрунтування стратегічних планів);

– знання в галузі кібербезпеки (управління ризиками інформаційної безпеки, розуміння ключових принципів захисту даних, безпеки мереж та управління кіберризиками для забезпечення безпеки бізнес-процесів);

– управління змінами (здатність ефективно керувати змінами, які стосуються впровадження нових технологій або зміни управлінських і виробничих процесів, забезпечуючи мінімальні

перешкоди у функціонуванні організації; розвиток культури підтримки нових технологій серед працівників організації);

– навички стратегічного планування (уміння розробляти довгострокові прогнози щодо розвитку технологій та їхнього впливу на бізнес-стратегії; уміння планувати впровадження нових технологій у загальну стратегію організації з урахуванням її цілей і ринкових умов).

Ці вміння та навички дозволяють менеджерам стратегічного планування ефективно використовувати технологічні ресурси, адаптуватися до технічних змін і забезпечувати розвиток організації на основі інновацій.

Для ефективного формування технічної культури менеджерів стратегічного управління можна використовувати різні педагогічні форми та методи навчання. Щодо форм, то традиційною формою навчання, яка дозволяє викладачеві донести базові знання про технології та інструменти стратегічного управління до великої аудиторії, є лекції. Семінари і тренінги сприяють обговоренню, забезпечують практичні справи щодо застосування теоретичних знань на практиці. Курси підвищення кваліфікації передбачають спеціалізовані програми, зосереджені на нових технологіях, методах управління та інноваціях у стратегічному плануванні. На майстер-класах фахівці демонструють практичні навички використання технологій і методів, що сприяють формуванню технічної культури. Вебінари дозволяють учасникам отримувати знання від експертів незалежно від місця перебування. Практичні заняття забезпечують практичний досвід роботи з технологічними інструментами, аналізом даних та плануванням. Щодо основних методів формування технічної культури менеджерів стратегічного управління, то для цього можна використовувати метод проєктів, кейс-метод, аналіз реальних ситуацій, групову роботу, співпрацю в командах, інтерактивні справи, різні симуляції та рольові ігри для практичного освоєння технічних навичок і стратегічного мислення, наставництво та партнерство з досвідченими фахівцями, використання онлайн-платформ для самостійного навчання й оцінювання. Ці педагогічні форми та методи допомагають забезпечити глибоке розуміння техно-

логій, розвинути аналітичні здібності та сприяти формуванню інноваційного мислення, необхідного для успішної діяльності менеджерів стратегічного управління.

Крім традиційних форм і методів, доцільно також використовувати й інноваційні, які можуть забезпечити більш ефективне формування технічної культури менеджерів стратегічного управління під час освітнього процесу. Йдеться про використання комп'ютерних або настільних симуляцій, які моделюють реальні практичні і реальні ситуації, онлайн-платформи для спільного навчання, масові відкриті онлайн-курси, де студенти можуть навчатися у зручному для себе форматі та взаємодіяти з експертами. Останнім часом позитивні відгуки має організація навчання в коворкінгових середовищах, де здобувачі вищої освіти можуть працювати над проектами в неформальній обстановці, яка сприяє креативності та інноваціям. Досить інноваційною формою є проєктне навчання, яке передбачає залучення студентів до реальних проєктів підприємств чи організацій, що дозволяє їм працювати над актуальними завданнями і впроваджувати технологічні рішення. Використання елементів ігор у навчальному процесі, таких як бали, рівні та змагання, підвищує мотивацію студентів до вивчення технічних аспектів управління.

Щодо інноваційних методів, то передусім йдеться про використання технологій, які адаптують освітній контент відповідно до потреб і рівня підготовки кожного студента: метод фліп-навчання (зміна традиційної структури занять, коли студенти спочатку вивчають матеріал самостійно (онлайн), а потім на заняттях обговорюють його, працюють над проєктами або вирішують проблеми); крос-дисциплінарні команди (формування груп, які об'єднують студентів з різних спеціальностей для розробки комплексних рішень у сфері стратегічного управління, що сприяє обміну знаннями та ідеями); віртуальна та доповнена реальність для моделювання реальних ситуацій (дозволяє студентам отримати практичний досвід у безпечному середовищі); технології зворотного зв'язку; інтерактивні лекції з використанням технологій (опитування, вікторини, обговорення) для підвищення залученості студентів.

Ці інноваційні форми і методи допомагають створити більш інтерактивне, практично орієнтоване навчальне середовище, що сприяє формуванню технічної культури менеджерів стратегічного управління в умовах сучасних викликів.

Висновки. Стратегічне планування – це процес визначення довгострокових цілей організації і шляхів їх досягнення шляхом розробки та впровадження стратегій. Стратегічне планування й розвиток в організаціях зазвичай здійснюють керівники вищої ланки і власники компаній, а також спеціальні підрозділи та менеджери, відповідальні за цей процес. У військовій сфері менеджери стратегічного планування виконують ключову роль у забезпеченні ефективного використання військових ресурсів, досягненні національних оборонних цілей і реагуванні на можливі загрози. Технічна культура – це сукупність знань, навичок, цінностей та практик, що стосуються ефективного використання технологій, технічних засобів і методів у професійній діяльності. Вона стосується не лише знання технічних аспектів, а й вміння раціонально їх застосовувати, удосконалювати та інтегрувати в робочі процеси. Технічна культура відображає рівень технічної обізнаності, інноваційності і здатності до адаптації до нових технологічних викликів. Технічна культура менеджерів стратегічного планування охоплює сукупність знань, навичок і цінностей, які дозволяють ефективно використовувати сучасні технології та інструменти для прийняття обґрунтованих рішень у стратегічному управлінні. Серед її складових – здатність аналізувати дані, упроваджувати інновації та координувати ресурси для досягнення цілей організації. Ефективного формування технічної культури менеджерів стратегічного управління в закладах вищої освіти можна досягти через інтерактивні форми навчання, такі як симуляційні ігри, проєктне навчання та гейміфікація. Використання методів, як-от фліп-навчання, адаптивне навчання та крос-дисциплінарні команди, сприяє залученню студентів і розвитку їхніх аналітичних та технологічних навичок. Такі підходи забезпечують практичний досвід, необхідний для успішного впровадження технологій у стратегічне управління.

Перспективами подальших досліджень є: вивчення впливу нових технологій, таких як штучний інтелект і блокчейн, на вимоги до навичок менеджерів, а також аналіз ефективності різних педагогічних методів, зокрема гейміфікації та проектного навчання, у формуванні технічної культури; дослідження крос-дисциплінарності в навчанні та її впливу на розвиток менеджерських навичок; вивчення механізмів адаптації технічної культури до швидко змінюваного технологічного середовища та ролі технічної культури у формуванні інноваційної культури в організаціях.

Список використаних джерел

1. Горбаченко С. А. Управлінські інновації у морегосподарському комплексі України. *Актуальні проблеми економіки і менеджменту: теорія, інновації та сучасна практика*: монографія. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. Книга шоста. С. 81–109.

2. Діденко О. В., Галімов А. В., Довгань В. І. Педагогічні засади формування управлінської культури майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі фахової підготовки. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія: педагогічні науки. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2017. № 4 (11). С. 179–191.

3. Іванчук А. В., Гопало Т. С. Аспекти поняття технічної грамотності. *Сучасні технології підготовки майбутніх учителів трудового навчання та технологій, педагогів професійної освіти і фахівців образотворчого та декоративного мистецтва: теорія, досвід, проблеми*. Вінниця, 2021. Вип. 3. С. 69–71.

4. Pchenko O. Military-technical culture of naval forces specialists: essence, content and structure. *Ukrainian professional education = Українська професійна освіта*. Полтава, 2023. Вип. 14. С. 97–103.

5. Житомирська Т. Технічна культура – невід’ємна складова професійної діяльності менеджера морської галузі. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. 2022. Вип. 2 (22). С. 75–84.

6. Мусоріна М. О. Формування технічної компетентності майбутніх фахівців судноводіння у процесі навчання технічних дисциплін: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Київ, 2018. 21 с.

7. Слабко В. М. Формування технічної компетентності майбутнього вчителя технологій в процесі професійної підготовки. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 51. С. 267–271.

8. Сліпчишин Л. В. Техніко-технологічна культура та її розвиток у гуртку. *Проблеми освіти*. Київ, 2015. Вип. 85. С. 181–185.

9. Петков В. Сутність, функції і види стратегічного планування в організації. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету в внутрішніх справах*. 2022. № 2 (117). С. 58–63.

References

1. Horbachenko, S. A. (2018), "Management innovations in the maritime complex of Ukraine", *Actual problems of economics and management: theory, innovations and modern practice* : monograph, OLDIE PLUS, Kherson, Book six, pp. 81–109.

2. Didenko, O. V., Halimov, A. V. and Dovhan, V. I. (2017), "Pedagogical principles of the formation of management culture of future border guards in the process of professional training", *Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Service of Ukraine*. Series: pedagogical sciences, NADPSU Publishing House, Khmelnytskyi, Issue 4 (11), pp. 179–191.

3. Ivanchuk, A. V. and Hopalo, T. S. (2021), "Aspects of the concept of technical literacy", *Modern technologies for training future teachers of labor education and technology, teachers of professional education and specialists in fine and decorative arts: theory, experience, problems*, Vinnytsia, Issue 3, pp. 69–71.

4. Ilchenko, O. (2023), "Military-technical culture of naval forces specialists: essence, content and structure", *Ukrainian professional education*, Poltava, Issue 14, pp. 97–103.

5. Zhytomyrskaya, T. (2022), "Technical culture is an integral part of the professional activity of a maritime industry manager", *Adult education: theory, experience, perspectives*, Issue 2 (22), pp. 75–84.

6. Musorina, M. O. (2018), Formation of technical competence of future shipping specialists in the process of training of the technical disciplines : PhD in Pedagogical Thesis : 13.00.02, Kyiv.

7. Slabko, V. M. (2015), "Formation of technical competence of the future teacher of technology in the process of professional training", *Scientific journal of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov*, Series 5, Pedagogical sciences: realities and prospects, NPU named after M. P. Drahomanov Publishing House, Kyiv, Issue 51, pp. 267–271.

8. Slipchyshyn, L. V. (2015), "Technical and technological culture and its development in the circle", *Problems of education*, Kyiv, Issue 85, pp. 181–185.

9. Petkov, V. (2022), "The essence, functions and types of strategic planning in the organization", *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, Issue 2 (117), pp. 58–63.

УДК 378:013.42(37.015)74

DOI 10.32755/sjeducation.2024.02.097

ПІДГОТОВКА ВИКЛАДАЧІВ ПРОФЕСІЙНО-ХУДОЖНІХ ДИСЦИПЛІН В УКРАЇНІ: ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Колісник-Гуменюк Юлія Ігорівна, доктор педагогічних наук, доцент, доцент кафедри технологічної освіти, факультет технологій та дизайну,

Український державний університет ім. Михайла Драгоманова
(01601, Україна, м. Київ, вул. Пирогова, 9,
e-mail: yuliya.kolisnyk@gmail.com)

ORCID: 0000-0001-8047-9143

Незважаючи на воєнну агресію з боку росії, в Україні продовжують активно розвивати професійно-педагогічну підготовку, яка є важливим чинником підвищення якості освіти та професійного зростання педагогів. Професійно-педагогічна підготовка відіграє ключову роль у забезпеченні якості освіти та професійного розвитку педагогів. Вона формує педагогічні компетентності, надає викладачам знання і навички, необхідні для ефективної роботи зі студентами, включно з методиками викладання, планування та управління. Завдяки їй педагоги засвоюють основи педагогічної етики та моральних цінностей, що допомагає створювати здорову навчальну атмосферу та сприяти гармонійному розвитку особистості студентів.

Завдяки професійно-педагогічній підготовці педагоги можуть оновлювати свої знання про сучасні методи навчання, педагогічні технології та підходи до виховання. Відбувається оновлення знань і практик. Професійно-педагогічна підготовка дозволяє глибше освоїти конкретні дисципліни, що дає можливість викладачам передавати спеціальні знання на високому професійному рівні. Загалом професійно-педагогічна підготовка є основою для формування кваліфікованих і компетентних педагогів, що сприяє підвищенню якості освіти й успіху студентів у навчанні.

У нашому дослідженні ми розглядаємо професійно-педагогічну підготовку викладачів професійно-художніх дисциплін, що спрямована на формування педагогічних кадрів, які володіють теорією та практикою викладання образотворчого мистецтва в загальноосвітніх, спеціалізованих і вищих навчальних закладах, а також у системі додаткової освіти.

Тому мета нашого дослідження – проаналізувати сучасні підходи до професійно-педагогічної підготовки викладачів професійно-художніх дисциплін в Україні. Визначити ключові проблеми та виклики у сфері підготовки педагогів художніх дисциплін. Окреслити основні напрямки і методики, що забезпечують якісну підготовку фахівців у галузі викладання мистецтва. Дослідити роль педагогічної освіти у формуванні компетентностей викладачів професійно-художніх дисциплін. Запропонувати шляхи вдоскона-

лення системи підготовки педагогічних кадрів для підвищення рівня викладання художніх дисциплін.

Ключові слова: професійно-педагогічна підготовка, викладачі професійно-художніх дисциплін, заклади вищої освіти, компетентності, знання, навички.

TRAINING OF TEACHERS OF PROFESSIONAL AND ARTISTIC DISCIPLINES IN UKRAINE: PROFESSIONAL AND PEDAGOGICAL ASPECT

Kolisnyk-Humeniuk Yuliia, Doctor of Pedagogic Sciences,
Associate Professor,
Associate Professor of Department of Technological Education,
Faculty of Technology and Design,
Dragomanov Ukrainian State University
(9 Pirogova Street, Kyiv, 01601, Ukraine,
e-mail: yuliya.kolisnyk@gmail.com)
ORCID: 0000-0001-8047-9143

Despite military aggression from Russia, Ukraine continues actively develop professional and pedagogical training, which is an important factor in improving the quality of education and professional growth of teachers. Professional and pedagogical training plays a key role in ensuring the quality of education and professional development of teachers. It forms pedagogical competences, provides teachers with the knowledge and skills necessary for effective work with students, including teaching methods, planning and management. Thanks to it, teachers learn the basics of pedagogical ethics and moral values, which helps to create a healthy learning atmosphere and promote the harmonious development of students' personalities.

Methodology. Professional training in higher education institutions is carried out according to various organizational forms, models, systems and programs, the main purpose of which is the formation of positive motivation and involvement in active educational and cognitive activities, which is the basis of the professional self-development of the future specialist.

Therefore, the purpose of our study is to analyze modern approaches to the professional and pedagogical training of teachers of professional and artistic disciplines in Ukraine. To identify key problems and challenges in the field of training teachers of artistic disciplines. Outline the main directions and methods that ensure high-quality training of specialists in the field of art teaching. To investigate the role of pedagogical education in the formation of competences of teachers of professional and artistic disciplines. To propose ways of improving the system of training of pedagogical personnel to increase the level of teaching of artistic disciplines.

Results. Thanks to professional and pedagogical training, teachers can update their knowledge about modern teaching methods, pedagogical technologies and approaches to education. Professional and pedagogical training

allows for a deeper mastering of specific disciplines, which enables teachers to impart special knowledge at a high professional level. In general, professional and pedagogical training is the basis for the creation of qualified and competent teachers, which contributes to the improvement of the quality of education and the success of students in their studies.

In our study, we consider the professional and pedagogical training of teachers of professional and artistic disciplines, which is aimed at the formation of pedagogical personnel who have the theory and practice of teaching fine arts in general education, specialized and higher educational institutions, as well as in the system of additional education.

Key words: *professional and pedagogical training, teachers of professional and artistic disciplines, institutions of higher education, competence, knowledge, skills.*

Постановка проблеми. Професійно-педагогічна підготовка забезпечує відмінний результат у педагогічній діяльності. Більшість учених традиційно розглядає поняття професійної підготовки педагога як систему підготовки, що сконцентрована навколо знань фахівця. Удосконалення теоретичної та практичної педагогічної підготовки забезпечується взаємозв'язком методологічної, професійно-етичної, дидактичної й методичної обізнаності викладачів, володінням суспільно-політичних і наукових знань, рівнем етичної культури, професійно важливими якостями, усвідомленням особистістю педагога змісту цих знань; формуванням загальнопедагогічних вмінь та якостей.

Термін «професійна підготовка» науковці визначають по-різному. Педагогічне поняття «підготовка» розглядається як «діяльність, спрямована на навчання, надання необхідних знань» [10, с. 202], як сукупність компонентів, що забезпечують формування особистості майбутнього фахівця відповідно до поставленої мети.

Професійна підготовка розуміється як поєднання змісту, структури, мети навчально-виховного процесу, шляхів та методів, які сприяють у реалізації набутих знань, умінь і навичок у роботі [1, с. 13]. Завдяки професійній підготовці в майбутніх фахівців формуються знання, уміння, професійні якості особистості, необхідні для виконання різних функцій професійної діяльності. Професійна підготовка у ЗВО здійснюється за різноманітними організаційними формами, моделями, системами

і програмами, основна мета яких – формування позитивної мотивації та залучення до активної навчально-пізнавальної діяльності, що є основою професійного саморозвитку майбутнього фахівця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні підходи до підготовки майбутніх фахівців художньо-педагогічного профілю досліджують зарубіжні та українські вчені, зокрема: Н. Батечко, Г. Бал, В. Бондар, А. Вербицький, М. Джонс, М. Євтух, О. Заблоцька, А. Литвин, С. Літвінчук, Н. Мачинська, Л. Руденко, О. Овчарук, О. Пометун, В. Радкевич, О. Савченко, С. Трубачева, С. Сисоєва, М. Сноу та ін. Широке коло вітчизняних учених і фахівців-практиків у галузі педагогічної та мистецької освіти (О. Отич, В. Орлов, В. Радкевич, О. Слободян, Т. Шашкевич, Р. Шмагало та ін.) займається різноплановими дослідженнями, вивченням і впровадженням позитивного педагогічного досвіду.

Мета статті – визначити ключові проблеми та виклики у сфері підготовки педагогів художніх дисциплін. Окреслити основні напрями й методики, що забезпечують якісну підготовку фахівців у галузі викладання мистецтва. Дослідити роль педагогічної освіти у формуванні компетентностей викладачів професійно-художніх дисциплін. Запропонувати шляхи вдосконалення системи підготовки педагогічних кадрів для підвищення рівня викладання художніх дисциплін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний викладач професійно-художніх дисциплін – це людина культури, яка безпосередньо впливає на духовні й моральні якості та цінності своїх вихованців, навчає та виховує, здатна готувати своїх учнів (студентів) до життя та суспільно-професійної діяльності в природно-екологічному, політично-правовому, культурно-освітньому, інформаційному та виробничому середовищі. Тому домінантою навчально-виховного процесу у ЗВО поступово стає підготовка викладача, спроможного усвідомлювати і реалізовувати свої компетентності. Хоча на практиці інколи із ЗВО виходять викладачі-предметники, які засвоюють лише вміння та навички образотворчої діяльності, значно менше уваги приділяється вихованню у студентів художньо-педагогічного мислення, вони не володіють іннова-

ційними методиками, не вміють застосовувати отримані знання й уміння для розв'язання конкретних педагогічних ситуацій. Необхідність підвищення професійної підготовки майбутніх викладачів зумовлена сучасними вимогами до рівня загальнонаукової та психолого-педагогічної підготовки випускників ЗВО. Суспільство вимагає від викладачів професійно-художніх дисциплін ініціативності, активності, креативності, мобільності, комунікабельності. Існує потреба у викладачах-новаторах, які спрямовують свою педагогічну майстерність на формування особливих діяльнісних умінь, що поєднують переконання, знання і творчі здібності як викладачів, так і студентів. Викладачі-новатори виховують і навчають нове покоління студентів, які після закінчення ЗВО спроможні самостійно підвищувати рівень професійної підготовки, адаптуватися до нових умов праці, виконувати нагальні завдання науки і практики, вільно орієнтуватися в постійно зростаючому потоці інформації [11, с. 31–33].

Коновець С., характеризуючи професійну художньо-педагогічну підготовку викладача художнього мистецтва, наголошує на її творчому спрямуванні, що забезпечується переорієнтацією пізнавально-інформаційного спрямування такої підготовки на розвивально-творче. Вихідними положеннями сутності цієї підготовки науковець вважає: становлення «Я-концепції» або усвідомлення своєї суб'єктивності, життєвого самовизначення, розуміння «власного світу», його минулого, нинішнього і майбутнього; використання емоційних, інтелектуальних і творчих можливостей особистості викладача; формування естетичних потреб, оцінок, смаків, що необхідно як митцю-професіоналу, так і педагогу художнього фаху; розвиток уяви та вдосконалення художньої і педагогічної майстерності шляхом експериментування з новими ідеями, напрямками, технологіями, матеріалами; розширення культурологічного світогляду за допомогою опанування різних видів мистецтв, що можуть інтегруватися з образотворчим мистецтвом у навчально-виховному процесі закладу вищої освіти [5, с. 16]. Слід зазначити, що до моменту вступу у ЗВО в абітурієнтів уже сформований певний обсяг художніх знань, склалися ціннісні орієнтації,

які не завжди бувають актуалізовані в їхній свідомості. На наш погляд, заклад освіти під час професійної та професійно-педагогічної підготовки має допомогти студенту розвинути вже засвоєні та розширити здобуті знання, уміння та вироблені якості, навчити реалізувати їх на практиці.

Освітня система в Україні передбачає задоволення потреб особистості у здобутті професійної кваліфікації шляхом навчання в різних типах закладів освіти. Відповідно до Закону «Про освіту» [3] кожна людина має право на здобуття освіти. Реформування освіти та визнання вищої освіти України як ланки у загальноосвітньому просторі зумовили її перехід до міжнародних стандартів і побудови ступеневої освіти. В основу концепції ступеневої підготовки кадрів покладена ідея створення наскрізного переліку професій і спеціальностей шляхом реалізації багаторівневої підготовки фахівців і програм базової вищої освіти. Це дало змогу перейти до гнучкої динамічної ступеневої системи підготовки фахівців, формування мережі ЗВО, здатної за освітніми та кваліфікаційними рівнями задовольняти вимоги й інтереси кожної особи, потреби регіонів і держави у фахівцях, зокрема педагогічних і хуждожнього профілю.

Сучасна педагогічна освіта характеризується [7, с. 38–40]:

- 1) прагненням відповідати запитам сучасного суспільства, зважаючи на інтеграційні процеси в Європі;
- 2) урахуванням вимог ринку праці;
- 3) наявністю принципу автономізації;
- 4) наступністю між рівнями освіти і закладами, що готують педагогів;
- 5) розвитком теоретико-методологічної бази педагогічної освіти задля пошуку тенденцій і перспектив розвитку.

Водночас удосконалення системи підготовки майбутніх викладачів викликано потребою українського суспільства в особистості педагога-гуманіста, який має розвинуте педагогічне мислення, здатний до перетворювальної, конструктивної діяльності та мобільності, вільно орієнтується в педагогічних інноваціях, використовує засоби інформаційно-комунікаційних технологій, усвідомлює актуальні проблеми освіти.

Відповідно до сучасного освітнього законодавства [2] підготовка фахівців із професій художнього профілю відбувається за освітньо-кваліфікаційними рівнями: кваліфікований робітник, молодший бакалавр, бакалавр, магістр – незалежно від підпорядкування та форм власності закладів освіти.

Особливості ступеневої освіти мистецького спрямування згідно з нормативними положеннями визначаються центральними органами виконавчої влади за погодженням з Міністерством освіти України. Перелік професій, а також спеціальностей, за якими здійснюється підготовка кваліфікованих фахівців з вищою освітою в закладах освіти художнього профілю, затверджує Кабінет Міністрів України. На основі інтеграції освітньо-професійних програм створена така ланка ступеневої професійно-художньої освіти, як комплекс державних і приватних закладів, що забезпечують організаційну та змістовну єдність, наступність і взаємозв'язок усіх рівнів професійно-художньої освіти [9, с. 129].

Нині ступенева система підготовки художньо-педагогічних фахівців в Україні охоплює навчальні заклади всіх рівнів: коледжі, інститути, академії, університети. Кожен заклад в обов'язковому порядку проходить процедуру ліцензування освітніх послуг, акредитації освітніх програм. Під час прийому до мистецького ЗВО, окрім вступних іспитів, проводять творчий конкурс, мета якого – оцінювання здібностей абітурієнтів до художньої діяльності за обраним напрямом [6, с. 38–39].

Системна підготовка викладачів з різних царин художньо-естетичної діяльності відображає низку особливостей художньо-педагогічної освіти. Генеза художньо-педагогічної освіти свідчить, що проблема підготовки викладачів професійно-художніх дисциплін перебуває в діалектичній залежності від історичних особливостей розвитку суспільства, необхідності формування в певний період естетичної культури як однієї зі складових професійної підготовки викладача. Ці аспекти відображені, зокрема, в Концепції професійно-художньої освіти [8, с. 44].

Становлення освітньої вертикалі «школа – ЗПТО – ЗВО» забезпечує послідовне формування особистості художника-

професіонала. Водночас це створює певні проблеми для реформування освітньої структури і впровадження нових напрямів, спеціальностей, кваліфікацій. Створення та застосування ступеневої форми освіти передбачає: нові за формою та змістом нормативні документи; навчальний процес має плануватись відповідно до Державного стандарту; підсилення мотивації до навчання за допомогою рейтингової системи оцінювання знань і вмінь; розроблення критеріїв оцінювання; інтегрування навчальних планів і програм, нормативних документів Держстандарту; опрацювання і застосування інноваційного педагогічного досвіду, інтерактивні методики художньо-педагогічної освіти; написання науково-методичних праць; проведення конференцій, семінарів, виставок з окремих проблем мистецтва; співпраця з вітчизняними і зарубіжними фахівцями, фондами, мистецькими закладами; стажування викладачів та обмін студентами, аспірантами, докторантами.

У закладах вищої освіти нині здійснюється підготовка фахівців з основних видів образотворчого мистецтва (живопис, скульптура, графіка), декоративного мистецтва, дизайну, архітектури, реставрації творів мистецтва, мистецтвознавства й арт-менеджменту.

Підготовку фахівців зі спеціальності «образотворче мистецтво» та «реставрація творів мистецтва» здійснює Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури – єдиний в Україні ЗВО, що має академічний напрям підготовки з живопису, графіки, архітектури, скульптури, театральнореставраційного мистецтва, реставрації творів мистецтва, арт-менеджменту та мистецтвознавства. Львівська національна академія мистецтв (ЛНАМ) здійснює професійну підготовку зі спеціальності «декоративне мистецтво», а також з образотворчого мистецтва, дизайну, реставрації, музеєзнавства, пам'яткознавства та менеджменту соціокультурної діяльності. Діє також Інститут прикладного та декоративного мистецтва в м. Косові Івано-Франківської області. Одним із перших приватних українських ЗВО в Україні, який навчає студентів зі спеціальності «дизайн» (дизайн інтер'єру, меблів, промислових виробів, ландшафту, одягу та аксесуарів, зачісок і макі-

яжу, візажу, комп'ютерної графіки та реклами, вебдизайн, дизайн поліграфії, фітодизайн і флористика), є Інститут мистецтв, художнього моделювання та дизайну імені Сальвадора Далі (м. Київ). Кожна зі спеціальностей сфери мистецтва та культури має відповідні кваліфікаційні рівні й завершується науковим ступенем кандидата й доктора наук/мистецтв, для цього в закладах діє аспірантура й докторантура. До особливостей підготовки мистецьких напрямів належить асистентура-стажування. Ця специфічна форма післядипломного навчання за статусом частково відповідає аспірантурі [4].

Проводиться підготовка викладачів художнього профілю на художньо-графічних факультетах (художньо-графічних відділеннях або профільних кафедрах інститутів/факультетів мистецтв) педагогічних закладів вищої освіти, зокрема в Київському університеті імені Бориса Грінченка, Південноукраїнському національному педагогічному університеті ім. К. Д. Ушинського (м. Одеса), Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка та ін. Підготовка відбувається зі спеціальностей 011 «Освітні, педагогічні науки» (за спеціалізаціями «образотворче мистецтво», «дизайн», «декоративне мистецтво»), а також 015 «Професійна освіта (за спеціалізаціями)» («дизайн», «художньо-графічна творчість», «художні вироби з дерева» та ін.).

Зокрема, в Київському університеті імені Бориса Грінченка на бакалаврському рівні в нормативній частині навчального плану з підготовки фахівців зі спеціальності 023 «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація» в циклі «Формування спеціальних (фахових, предметних) компетентностей» передбачено 180 годин (6 кредитів ECTS) з курсу «Педагогіка та психологія», 180 годин (6 кредитів) з курсу «Методика навчання образотворчих дисциплін» і 180 годин (6 кредитів) «Виробничої (педагогічної) практики» (Додаток Г 2); на магістерському рівні за цією спеціальністю в разі вибору додаткової спеціалізації «Педагогіка вищої школи» передбачено 180 годин (6 кредитів) з курсу «Педагогіка та психологія вищої школи», 180 годин (6 кредитів) з курсу «Теорія

та методика викладання фахових дисциплін» і 270 годин (9 кредитів) «Виробничої (асистентської/без відриву) практики».

В окремих закладах психолого-педагогічна підготовка майбутніх викладачів художнього профілю ще більш ґрунтовна. Наприклад, у ТНПУ імені Володимира Гнатюка вони вже під час бакалаврату як нормативні вивчають такі дисципліни: «Історію педагогіки», «Педагогіку», «Педмайстерність», «Психологію», «Методику викладання образотворчого мистецтва», «Педагогічний малюнок», проходять «Педагогічну практику» і «Педагогічну практику в літніх таборах відпочинку»; як вибіркові – «Етику і психологію сімейного життя», «Методику виховної роботи в оздоровчих літніх таборах», «Освітні технології», «Психологію художньої творчості».

За структурою професійна підготовка майбутніх викладачів професійно-художніх дисциплін містить, як і в усіх ЗВО, інваріантну та варіативну частини, в основі якої – спеціальна підготовка. Упродовж останніх 25 років навчальні плани неодноразово змінювалися як структурно, так і за наповненням (переліком дисциплін), а також за обсягом часу та співвідношенням курсів. Унаслідок цього, на жаль, навчання майбутніх викладачів професійно-художніх дисциплін відбувається по-різному. Зокрема, в різних закладах навчальні курси організовано за такими абсолютно відмінними варіантами блоків (циклів) освіти:

– для бакалаврату – гуманітарна, фундаментальна, професійна та практична підготовка; гуманітарна та соціально-економічна, професійна та практична, професійно орієнтована, вільного вибору студентів; теоретико-методологічна, психолого-педагогічна, науково-дослідна підготовка тощо;

– для магістратури – загальна, професійна, вибіркова; гуманітарна, фундаментальна, професійна та практична підготовка; гуманітарна, природничо-наукова, професійна та практична підготовка; формування спеціальних (фахових, предметних) компетентностей, вибір спеціалізації «Педагогіка вищої школи».

При цьому психолого-педагогічні дисципліни в різних закладах належать до інших блоків, і, на жаль, часто це загальнонаукова або гуманітарна, а не професійна та практична під-

готовка. Інколи ці дисципліни повністю належать до вибірко-вих. Особливо дивно, коли таке відбувається на магістерському рівні вищої освіти, одне з провідних завдань якого – дати фахівцю будь-якого профілю педагогічні компетентності. У деяких закладах художнього профілю на бакалавраті ми спостерігали повну відсутність психологічних і педагогічних дисциплін у нормативній частині навчального плану.

Висновки. Професійна підготовка викладачів професійно-художніх дисциплін має на меті навчання педагогічних кадрів у галузі теорії та практики викладання образотворчого мистецтва в загальноосвітній, профільній і вищій школі, а також системі додаткової освіти. Навчально-виховний процес направлений на гармонійний розвиток сукупності потенційних здібностей студентів. Сфера професійної діяльності випускника: освіта, соціальна сфера, культура. Фахівець, який отримав кваліфікацію «Магістр педагогічної освіти» за магістерською програмою «Образотворче мистецтво», має бути готовим здійснювати навчання і виховання учнів з урахуванням специфіки навчального предмета, сприяти соціалізації, формуванню загальної культури особистості, свідомому вибору професії та освітніх програм; застосовувати інноваційні технології та методи навчання, забезпечувати рівень підготовки учнів, який відповідає вимогам Державного освітнього стандарту, усвідомлювати необхідність дотримання прав і свобод учнів, передбачених законом України; брати активну участь у роботі методичних об'єднань і в інших формах методичної роботи; здійснювати зв'язок з батьками; виконувати правила внутрішнього трудового розпорядку, техніки безпеки. Здобувач має вести наукову роботу та захистити дисертацію. Заняття відбуваються за курсовою системою та визначеним навчальним планом. З усіх предметів складають іспити або заліки, а також загальний магістерський іспит, після чого захищають дипломну роботу.

Список використаних джерел

1. Голобородько Є. П. Окремі сучасні складові професіоналізму викладача вищої школи. *Професіоналізм викладача вищої школи: Освітні технології (до 90-річчя заснування Миколаївського держав-*

ного університету) : матер. міжнарод. наук.-практ. конф. Миколаїв, 2004. С. 38–43.

2. Ошибка! Источник ссылки не найден.

3. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. *Голос України*. 2017. № 178–179. С. 10–22. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 05.07.2024).

4. Колісник-Гуменюк Ю. І. Система професійно-педагогічної підготовки викладачів професійно-художніх дисциплін у закладах вищої освіти : монографія. Львів : ЛА «Піраміда», 2020. 515 с.

5. Коновець С. В. Підготовка вчителя образотворчого мистецтва : метод. посіб. для студ. пед. навч. закл. Рівне : Агенція Місо, 2002. 75 с.

6. Масол Л. М., Базелюк О. В., Комаровська О. А., Муромець В. Г., Рагозіна В. В. Мистецька освіта в Україні: розвиток творчого потенціалу в XXI столітті: Аналітична доповідь українською, російською, англійською мовами : наук. видання. Київ : Аура Букс, 2012. 240 с.

7. Махиня Н. В. Педагогічна освіта у Німеччині: історія та сучасність : методичний посібник. Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. 64 с.

8. Радкевич В. О. Концепція професійно-художньої освіти. *Професійно-технічна освіта*. 2000. № 2. С. 43–47.

9. Радкевич В. О. Ступенева професійно-художня освіта в Україні як педагогічна система. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2001. Вип. III. С. 121–130.

10. Соціолого-педагогічний словник / за ред. В. В. Радула. Київ : «Екс Об», 2004. 304 с.

11. Шапран О. І. Сучасні підходи до проблеми інноваційної підготовки майбутнього вчителя. *Рідна школа*. 2007. № 9. С. 31–33.

References

1. Holoborodko, Ye. P. (2004), "Some modern components of the professionalism of a higher school teacher", *Professionalism of a teacher of a higher school: Educational technologies (to the 90th anniversary of the founding of the Mykolaiv State University)*, Proceedings of international scient.-pract. conf., Mykolaiv, pp. 38–43.

2. Ukraine (2014), On Higher Education : Law of Ukraine, Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv, available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (accessed 05 July 2024).

3. Ukraine (2017), On Education : Law of Ukraine, Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv, available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (accessed 05 July 2024).

4. Kolisnyk-Humeniuk, Yu. I. (2020), System of professional and pedagogical training of teachers of professional and artistic disciplines in institutions of higher education : monograph, LA "Pyramid", Lviv.

5. Konovets, S. V. (2002), Fine art teacher training: methodological manual for students of pedagogical educational institutions, Miso Agency, Rivne.

6. Masol, L. M., Bazeliuk, O. V., Komarovska, O. A., Muromets, V.H. and Rahożina, V.V. (2012), Art education in Ukraine: development of creative potential in the 21st century: Analytical report in Ukrainian, Russian, English : scientific edition, Aura Books, Kyiv.

7. Makhynia, N. V. (2008), Pedagogical education in Germany: history and modernity : methodical guide, Publishing department of Bohdan Khmelnytsky ChNU, Cherkasy.

8. Radkevych, V. O. (2000), "The concept of professional art education", *Professional-technical education*, No. 2, pp. 43–47.

9. Radkevych, V. O. (2001), "Degree professional art education in Ukraine as a pedagogical system", *Continuous professional education: theory and practice*, Issue III, pp. 121–130.

10. Sociological and pedagogical dictionary (2004), Radul, V. V. (Ed.), Ex Ob, Kyiv.

11. Shapran, O. I. (2007), "Modern approaches to the problem of innovative training of future teachers", *Native school*, No. 9, pp. 31–33.

УДК 378:37.091.12.011.3-051

DOI 10.32755/sjeducation.2024.02.110

ВИБІРКОВІ ОСВІТНІ КОМПОНЕНТИ В ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ В МАГІСТРАТУРІ

Лілік Ольга Олександрівна, доктор педагогічних наук,
професор, професор кафедри української мови,
літератури та журналістики,

*Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка*

(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53,

e-mail: lilik8383@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-5187-1944

Researcher ID: GQB-0015-2022

Scopus: 58854885100

У статті схарактеризовано роль вибіркового освітніх компонентів у професійній підготовці майбутніх учителів української мови і літератури в магістратурі. З'ясовано, що одним зі шляхів формування індивідуальної освітньої траєкторії здобувача вищої освіти є опанування вибіркового освітніх компонентів, які спрямовані на вдосконалення загальних і фахових компетентностей, визначених в освітньо-професійній програмі. Процедури розроблення й вибору зазначених освітніх компонентів окреслені в університетських положеннях, зокрема зазначено, що вони мають охоплювати 25 % від загального обсягу кредитів ECTS, які заплановані відповідною освітньо-професійною програмою підготовки фахівців певної спеціальності.

Аналіз освітньої діяльності з реалізації освітньо-професійної програми 014.01 Середня освіта. Українська мова і література в магістратурі Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка дав змогу схарактеризувати вибіркові компоненти із циклів загальної і професійної підготовки. Констатовано, що здобувачі вищої освіти мають опанувати три навчальні дисципліни циклу загальної підготовки і п'ять навчальних дисциплін циклу професійної підготовки, які рівномірно розподілені в межах трьох семестрів. Автор статті характеризує ті навчальні дисципліни, які мають особливу популярність серед майбутніх учителів української мови і літератури, зокрема: «Педагогічна риторика», «Основи академічної доброчесності», «Художні системи в українській літературі ХХ–ХХІ століть», «Література Сіверського краю в історико-типологічному контексті», «Технології вивчення теоретико-літературних понять у старшій школі», «Українська мова в науково-педагогічній комунікації» тощо. Констатовано, що здобувачі освіти здебільшого обирають для вивчення ті навчальні дисципліни, що мають практичне спрямування і можуть знадобитися їм під час майбутньої професійної діяльності. Зазначено, що викладачі

в процесі розроблення вибіркових освітніх компонентів прагнуть врахувати галузевий і регіональний аспекти.

Ключові слова: професійна підготовка, освітній компонент, освітньо-професійна програма, навчальна дисципліна, майбутні вчителі української мови і літератури, магістратура.

SELECTIVE EDUCATIONAL COMPONENTS IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE AND LITERATURE IN THE MASTER'S DEGREE

Lilik Olha, Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Professor at the Department of Ukrainian Language,
Literature and Journalism,

*T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium»
(53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,*

e-mail: lilik8383@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-5187-1944

Researcher ID: GQB-0015-2022

Scopus: 58854885100

The author of this article characterizes the role of selective educational components in the professional training of future teachers of the Ukrainian language and literature in the master's degree. It was found that one of the ways of forming the individual educational trajectory of a student is the mastering of selective educational components aimed at improving general and professional competencies defined in the educational and professional program. The procedures for the development and selection of the specified educational components are outlined in university regulations, in particular, it is stated that they should cover 25% of the total volume of ECTS credits planned by the relevant educational and professional program.

Analysis of educational activities for the implementation of the educational and professional program 014.01 Secondary education. Ukrainian language and literature in the master's program of the T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» made it possible to characterize selective components from cycles of general and professional training. It was established that those seeking higher education should master three academic disciplines of the cycle of general training and five academic disciplines of the cycle of professional training, which are evenly distributed within three semesters. The author of the article characterizes those educational disciplines that are particularly popular among future teachers of the Ukrainian language and literature, in particular: "Pedagogical rhetoric", "Basics of academic integrity", "Artistic systems in Ukrainian literature of the 20th-21st centuries", "Literature of the Siver region in historical-typological context", "Technologies of studying theoretical and literary concepts in high school", "Ukrainian language in scientific and pedagogical

communication". It has been established that educational disciplines that have a practical direction and may be needed during professional activities are particularly popular among future teachers. It is noted that teachers of university in the process of developing selective educational components try to take into account branch and regional aspects.

Key words: *professional training, educational component, educational and professional program, educational discipline, future teachers of the Ukrainian language and literature, master's degree.*

Постановка проблеми в загальному вигляді. У руслі євроінтеграційних тенденцій особливого значення набуває формування індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів вищої освіти. Ця процедура, як правило, реалізується за такими механізмами: вибіркові компоненти освітньо-професійної програми; індивідуальний підхід до опанування конкретної навчальної дисципліни, зокрема вибір суб'єктом освітньої діяльності індивідуальних навчально-дослідних завдань, форми виконання і складання самостійної роботи; вибір бази для проходження виробничої практики; вибір теми кваліфікаційної роботи на основі врахування індивідуальних наукових інтересів здобувачів вищої освіти тощо.

Особливого значення формування індивідуальної освітньої траєкторії набуває в контексті професійної підготовки майбутніх учителів, оскільки це дає їм змогу цілеспрямовано формувати фахові компетентності, передбачені освітньо-професійною програмою, окреслити перспективи для подальшого особистісного і професійного розвитку, розвивати soft skills – так звані гнучкі навички, що пов'язані із соціалізацією, здатністю адаптуватися в мінливих умовах навколишнього світу, реалізацією соціокультурної змістової лінії зі шкільних програм української мови і літератури.

Відповідно постає необхідність визначення ролі вибірко-вих освітніх компонентів у процесі реалізації конкретної освітньо-професійної програми – 014.01 Середня освіта. Українська мова і література в Національному університеті «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка на філологічному факультеті.

Аналіз наукових публікацій із зазначеної теми. На сьогодні проблеми професійної підготовки майбутніх учителів-

словесників, зокрема на другому ступені вищої освіти, неодноразово ставали предметом обговорення під час вебінарів, круглих столів, засідань робочих груп. Водночас відчутним є брак ґрунтовних аналітичних публікацій з узагальненням досвіду розроблення, упровадження й акредитації відповідних освітньо-професійних програм, а також окремих аспектів їх реалізації, як-от формування індивідуальної освітньої траєкторії, контроль освітніх досягнень, урахування галузевого й регіонального аспектів, а також пропозицій зацікавлених суб'єктів тощо. Джерелом для дослідження й запозичення такого досвіду можуть стати безпосередньо освітньо-професійні програми й відомості самоаналізу, звіти експертів Національного агентства забезпечення якості вищої освіти, зокрема в контексті зауважень і рекомендацій.

З-поміж наукових публікацій у процесі дослідження взято до уваги статті М. Баландіної, В. Кубко [1], Т. Бондар [2], Ю. Федорченко [3], у яких окреслено підходи до проектування й реалізації освітньо-професійних програм у закладах вищої освіти. Водночас аналіз наукових публікацій із зазначеної проблеми дає підстави для висновку, що в сучасному освітньому середовищі є запит на публікації з описом досвіду планування, упровадження й реалізації освітньо-професійних програм у системі вищої освіти, зокрема освітнього ступеня «магістр». Саме тому ми також зверталися до проблем планування і здійснення освітньої діяльності, пов'язаної з реалізацією освітньо-професійної програми 014.01 Середня освіта. Українська мова і література освітнього ступеня «магістр» у попередніх публікаціях [4; 5].

Мета статті – схарактеризувати роль вибіркового освітнього компонентів у професійній підготовці майбутніх учителів української мови і літератури в магістратурі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Передусім окреслимо основні аспекти розвитку досліджуваної освітньо-професійної програми. Отже, 1 липня 2006 року в Чернігівському державному педагогічному університеті імені Т. Г. Шевченка (на сьогодні – Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка) було створено

філологічний факультет, на базі якого започатковано професійну підготовку вчителів української мови і літератури, спочатку на бакалавраті, а з 2011 року – і в магістратурі.

За період свого існування освітньо-професійна програма підготовки майбутніх учителів української мови і літератури на другому рівні вищої освіти зазнала певних трансформацій відповідно до вимог нормативних документів Міністерства освіти і науки України, які відображали основні реформаційні процеси, що відбувалися в освітній галузі. Зокрема з 2017 по 2020 роки освітня діяльність спрямовувалася на підготовку магістра середньої освіти, викладача української мови і літератури й передбачала опанування магістрантами предметних спеціалізацій: «Художня культура», «Редагування освітніх видань», «Мова і література (англійська)». Варто констатувати, що особливу популярність мали спеціалізації, пов'язані з редакторською і коректорською діяльністю, оскільки чимало здобувачів пов'язували свою майбутню професію з роботою в засобах масової інформації, видавництвах тощо, а також з іноземною мовою, що зумовлено євроінтеграційними тенденціями і широкими перспективами для працевлаштування.

У 2021 році була подана для акредитування освітньо-професійна програма, що передбачала підготовку вчителя української мови і літератури закладів загальної середньої освіти, саме тому в ній гармонійно поєднувалися «педагогічна складова з філологічними знаннями, уміннями та навичками, що давало змогу забезпечити майбутнім учителям фундаментальну теоретичну й практичну підготовку для набуття здатності виконувати професійні завдання й обов'язки, а також можливість продовження навчання на третьому рівні вищої освіти – в аспірантурі» [6].

Як зазначалося у відомостях із самооцінювання, освітньо-професійна програма, що була підготовлена проектною групою кафедри української мови і літератури Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка на чолі з доктором педагогічних наук, професором О. О. Лілік [6], відображає один з можливих варіантів організації освітнього процесу з підготовки майбутніх учителів галу-

зі знань 01 Освіта освітнього ступеня «магістр», вона постала в результаті тривалого вивчення досвіду акредитації подібних освітніх програм, урахування помилок, яких припустилися під час акредитування подібної освітньої програми на першому рівні вищої освіти, а також консультувань зі стейкхолдерами й випускниками. Освітня діяльність, що відбувалася за цією освітньо-професійною програмою, була досить високо оцінена експертами Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти й акредитована терміном на 5 років, до липня 2027 року.

Відтоді зазначена освітньо-професійна програма зазнала певних змін, передусім варто згадати, що з 2023 року було затверджено професійну кваліфікацію в такому формулюванні – «учитель української мови і літератури, викладач української мови і літератури закладу фахової передвищої, вищої освіти», із цією кваліфікацією було узгоджено інтегральну, загальні й фахові компетентності й програмні результати навчання. Це призвело до змін в освітніх компонентах, зокрема в ОК 1: замість навчальної дисципліни «Педагогічний менеджмент» було введено навчальний предмет «Педагогіка вищої і фахової передвищої освіти», викладання якого було передбачене в першому семестрі. Водночас ОК 4 «Загальне мовознавство: історія та теорія» перенесено на третій навчальний семестр для збалансування навчального академічного навантаження для здобувачів вищої освіти. Назва, а отже, й зміст ОК 5 зазнали розширення – «Теорія літератури й літературознавча методологія». На нашу думку, це мало посилити науковість в опануванні літературознавчих дисциплін і підготувати здобувачів вищої освіти до організації науково-дослідної діяльності з учнями старших класів.

Змінено назву ОК 9 на «Методика навчання української мови в закладах середньої, фахової передвищої і вищої освіти», у контексті якого передбачено в першому семестрі викладання методики навчання в закладах загальної середньої освіти з акцентом на старших класах, а в другому – методики викладання в закладах фахової передвищої і вищої освіти. Змінено також назву ОК 10 на «Методика навчання україн-

ської літератури в закладах середньої, фахової передвищої і вищої освіти», і передбачені аналогічні трансформації. На практичну складову виділено 26 кредитів, зокрема введено ОК 14 – «Виробнича практика в закладах фахової передвищої і вищої освіти», на яку передбачено 6 кредитів. Вважаємо, що описані зміни забезпечать ефективну професійну підготовку фахівців зазначеної кваліфікації.

Досліджувана освітньо-професійна програма розміщена на офіційному сайті Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, містить інформацію про кваліфікацію здобувача вищої освіти, форму, термін навчання, випускову кафедру, загальні відомості про тип диплома та обсяг програми, про цикл/рівень. Окрім того, у ній схарактеризовано діяльність випускників, зазначено мету освітньо-професійної програми, чітко сформульовано програмні результати навчання, з детальними вказівками щодо знань, умінь, здатностей випускників, перелік освітніх компонентів, їхню логічну послідовність, а також форму підсумкової атестації здобувачів вищої освіти [6].

Переконані, що освітньо-професійна програма містить необхідні складники для її реалізації, а всі освітні компоненти, передбачені навчальним планом, відповідають суспільним тенденціям та корелюють з вимогами Концепції «Нова українська школа», законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», постанов Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти», «Про затвердження Національної рамки кваліфікацій».

На нашу думку, інтегральна, загальні та фахові компетентності випускника, а також програмні результати навчання, що формуються в процесі реалізації аналізованої освітньо-професійної програми, уможливають використання здобувачами вищої освіти набутих фундаментальних теоретичних знань з урахуванням отриманих навичок, забезпечать здатність молодого фахівця успішно розв'язувати нагальні завдання в швидкозмінюваному середовищі, сприятимуть глибокому розумінню методології педагогічної творчості [4].

У контексті нашого дослідження наголосимо, що освітньо-професійна програма вміщує перелік як нормативних дисциплін, так і дисципліни вільного вибору (26 % обсягу ОПП). Вибіркові навчальні дисципліни представлено дисциплінами нормативного (9 кредитів) і професійного (15 кредитів) циклів, вони реалізуються в 24 кредитах; їхній перелік систематично оновлюється. Кожен здобувач вищої освіти має можливість вибору певного вибіркового компонента.

Регламентує процес реалізації студентоцентрованого навчання й вільного творчого навчання «Положення про дисципліни вільного вибору студентів НУЧК імені Т. Г. Шевченка», у якому зазначено, що «основна мета навчальних дисциплін за вибором студента – розширити загальнонауковий кругозір, поглибити теоретичні знання і вдосконалити практичні уміння фахівця для проведення самостійних наукових досліджень, самоосвіти, самовиховання та забезпечити індивідуалізацію навчання» [7].

Кафедри філологічного факультету подають на розгляд і затвердження вченої ради пропозиції щодо можливих вибіркового курсів. Працівники деканату заздалегідь доводять до відома студентів відомості про наявність навчальних дисциплін вільного вибору на наступний навчальний рік. Традиційно на сайт філологічного факультету завантажують різноформатні презентації та анотації до таких курсів, підготовлені викладачами, з якими магістранти можуть ознайомитися. Вибіркові освітні компоненти для другого року навчання магістранти обирають у квітні, а магістранти-першокурсники здійснюють свій вибір одразу після зарахування на навчання, зазвичай наприкінці серпня чи на початку вересня. Це дає змогу вчасно внести цю інформацію до робочих навчальних планів і графіків освітнього процесу.

Окрім того, здобувачі освіти мають можливість зустрітися з викладачами, які пропонують той чи інший вибіркового курс, отримати відповіді на запитання, які виникли після ознайомлення з інформацією, поданою на сайті та презентованою під час зустрічі. Після того, як здобувач вищої освіти визначився з вибором вибіркового компонента, він заповнює заяву, бланк

якої розміщено на сайті факультету в рубриці «Навчання» > «Вибіркові дисципліни». На основі таких заяв формуються списки обраних вибіркового освітніх компонентів. Деканат філологічного факультету на підставі аналізу заяв здобувачів вищої освіти формує навчальні групи для вивчення вибіркового дисциплін та готує відповідне розпорядження.

Робоча група запропонувала таку схему розподілу вибіркового освітніх компонентів у межах професійної підготовки майбутніх учителів української мови і літератури в магістратурі: у контексті загальної підготовки передбачено три навчальні дисципліни, дві з яких заплановано на перший семестр, а одну – на другий; у контексті професійної підготовки передбачено п'ять навчальних дисциплін, зокрема одну в першому семестрі, по дві – у другому й третьому.

Вибіркові компоненти з циклу загальної підготовки були запропоновані для здобувачів вищої освіти викладачами різних кафедр, особливу популярність серед здобувачів мали навчальні дисципліни «Основи академічної доброчесності», «Медіаосвіта й медіаграмотність», «Основи інклюзивної освіти», «Педагогічна риторика» тощо [8].

Зокрема, мета засвоєння навчального курсу «Основи академічної доброчесності» (розробник – д.п.н., проф. О. О. Лілік) полягає в ознайомленні магістрантів із принципами та правилами дотримання політики академічної доброчесності на прикладі українського й міжнародного досвіду; формування професійних компетентностей, необхідних для дотримання принципів академічної культури, що ґрунтується на засадах академічної доброчесності, прозорості та доступності якісної освіти в Україні; забезпечення здобувачів вищої освіти необхідними знаннями, вміннями й навичками, а також інструментами, які є необхідними для повноцінного функціонування у світовій освітній та науковій спільноті [8].

Вибірковий освітній компонент «Педагогічна риторика» (розробник – к.філ.н., доц. О.В. Сазонова) спрямований на формування у здобувачів вищої освіти таких мовленнєвих та комунікативних норм, володіння якими уможливить ефективне використання української мови в ситуаціях повсякденного,

ділового, наукового, а головне – професійного спілкування, а також на вдосконалення навичок аналізу мовленнєвої діяльності. Відповідно основною метою засвоєння курсу є підвищення рівня комунікативної компетенції здобувачів вищої освіти, удосконалення володіння сучасними технологіями наукового і ділового спілкування та ефективного переконання у галузі філологічної освіти [8].

Вибіркові освітні компоненти циклу професійної підготовки зазвичай пропонує кафедра української мови, літератури та журналістики як випускова кафедра для цієї освітньо-професійної програми. Це можуть бути навчальні курси мовознавчого, літературознавчого чи методичного спрямування. Схарактеризуємо деякі з цих навчальних дисциплін. Зокрема, навчальна дисципліна «Художні системи в українській літературі ХХ–ХХІ ст.» (розробник – д.п.н., проф. О.О. Лілік) передбачає ознайомлення з особливостями розвитку українського літературного процесу ХХ–ХХІ століть через призму еволюції мистецьких систем [8]. Вона спрямована на поглиблення знань, умінь і навичок, передусім завданнями цього вибіркового освітнього компонента є: ознайомлення магістрантів з основними етапами українського літературного процесу кінця ХХ – початку ХХІ століть через призму еволюції мистецьких систем; визначення ролі художньої літератури в суспільно-політичному житті зазначеної доби; з'ясування самобутності й своєрідності жанрово-стильової структури через призму художніх систем; визначення місця української літератури у світовому контексті; з'ясування особливостей формування художньої мови; дослідження формування і розвитку модернізму і постмодернізму в їхньому українському варіанті [8].

До вибірових навчальних дисциплін літературознавчого спрямування належить «Література Сіверського краю в історико-типологічному контексті» (розробники – к. філ. н., доц. О.В. Сазонова, ст. викл. С. Р. Молочко), основною метою якої є дати здобувачам вищої освіти уявлення про особливості літературного процесу в межах регіоніки, опанувати сучасні методи історико-літературного дослідження, аналізу, інтер-

претації та оцінки літературних явищ у широкому історично-культурному контекстах, розглянути роль художньої літератури в національному історико-культурному просторі; освоїти сюжети, образи, художньо-стильові особливості творчої спадщини краян, визначити місце і роль персоналій у регіональній та загальнонаціональній літературі; сформулювати на основі літературних і публіцистичних творів розуміння особливостей регіонального світообразу [8]. Наголосимо, що ця навчальна дисципліна сприяє реалізації регіональної складової в професійній підготовці майбутніх учителів української мови і літератури, дає їм навчально-методичний матеріал для підготовки до уроків літератури рідного краю, які є обов'язковою складовою шкільного курсу української літератури. Це зумовлює його особливу популярність серед здобувачів вищої освіти магістерського рівня.

Розробники наголошують, що «Курс покликаний сформувати у студентів уявлення про регіональну літературу Сіверського краю як підсистему загальнонаціональної літератури; забезпечити майбутнього фахівця прийомами роботи з текстами літератури краян різних видів і жанрів, їх тематичною і композиційною структурою, фактологічним матеріалом, мовою і стилем відповідно до чинної програми з української літератури для загальноосвітніх закладів України» [8].

До освітніх компонентів методичного спрямування належить навчальна дисципліна «Технології вивчення теоретико-літературних понять у старшій школі» (розробник – д.п.н., проф. О. О. Лілік), основна мета засвоєння якої полягає в ознайомленні майбутніх учителів української літератури з теоретичними і практичними засадами вивчення теорії літератури в школі, формами, методами і методичними прийомами вивчення теоретико-літературних понять, формування вмінь оперувати літературознавчими поняттями під час шкільного аналізу художнього твору, опрацювання різних видів програмного матеріалу [8]. Цей вибірковий освітній компонент розрахований на засвоєння здобувачами вищої освіти набору загальних правил та норм фахової діяльності в старших класах закладів загальної середньої освіти.

Унаслідок опанування цього вибіркового освітнього компонента майбутні вчителі української мови і літератури мають знати: ідеї видатних українських методистів щодо вивчення теоретико-літературних понять; місце літературознавчих понять у шкільному курсі української літератури; основні підходи до вивчення теоретико-літературних понять; форми, методи і методичні прийоми роботи з теоретико-літературними поняттями. Окрім того, вони мають уміти: орієнтуватися в методичній літературі з проблеми дослідження; працювати зі шкільною програмою з української літератури з метою засвоєння учнями теоретико-літературних понять; планувати і проводити окремі уроки та їх фрагменти з вивчення теоретико-літературного матеріалу; оперувати літературознавчими поняттями в процесі різних видів навчальної діяльності, на різних типах уроків; застосовувати різні форми, методи, прийоми і технології в процесі роботи з теоретико-літературознавчими поняттями [8].

З-поміж мовознавчих дисциплін на особливу увагу заслуговує навчальна дисципліна «Українська мова в науково-педагогічній комунікації» (розробник – к.філ.н., доц. Т. Л. Хомич), основною метою якої є формування в магістрантів наукового лінгвістичного світогляду щодо актуальних проблем сучасної української літературної мови, мовної та мовленнєвої ситуацій; сприяння засвоєнню теоретичних відомостей, узагальненню, систематизації й поглибленню знань магістрантів про орфоепічні, орфографічні, лексичні, граматичні норми сучасної української літературної мови та вдосконалення їхніх практичних навичок у науково-педагогічному спілкуванні з метою підвищення рівня загальнономовної підготовки, мовної грамотності, комунікативної, прагматичної компетентностей [8].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Важливим аспектом реалізації здобувачами вищої освіти права на формування індивідуальної освітньої траєкторії є опанування вибірових освітніх компонентів, які охоплюють мінімум 25 % загального обсягу кредитів певної освітньо-професійної програми. Аналіз освітньої діяльності з реалізації освітньо-

професійної програми 014.01 Середня освіта. Українська мова і література в магістратурі Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка дав змогу схарактеризувати вибіркові компоненти із циклів загальної і професійної підготовки, визначити їхню роль у формуванні загальних і фахових компетентностей майбутніх учителів української мови і літератури. Доведено, що в процесі розроблення вибіркових освітніх компонентів викладачі враховують галузевий і регіональний контексти, а особливо популярні серед здобувачів навчальні дисципліни, що мають практичну значущість для подальшої професійної діяльності.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у визначенні технологій, методів, прийомів і засобів навчання, що забезпечать ефективність професійної підготовки майбутніх учителів української мови і літератури в магістратурі.

Список використаних джерел

1. Баландіна М., Кубко В. Досвід проектування освітньої програми з журналістики в Одеському національному політехнічному університеті. *Вісник Книжкової палати*. 2021. № 4. С. 35–42.

2. Бондар Т. Важливість підготовки майбутніх учителів української мови та літератури в міжкультурному середовищі. URL: [http://mir.dspu.edu.ua/article /view/264567/260692](http://mir.dspu.edu.ua/article/view/264567/260692) (дата звернення: 12.08.2024).

3. Федорченко Ю. Про підходи до формування і реалізації університетських освітніх програм. URL: <http://education-ua.org/ua/component/content/article/12-articles/1283-pro-pidkhodi-doformuvannya-i-realizatsiji-universitetskikh-osvitnikh-program> (дата звернення: 12.08.2024).

4. Лілік О. О., Сазонова О. В. Планування, організація й реалізація освітньої діяльності з підготовки магістрів (учителів української мови і літератури). URL: <https://visnyk.chnpu.edu.ua/index.php/visnyk/article/view/104/105> (дата звернення: 12.08.2024).

5. Лілік О. Контроль освітніх досягнень здобувачів у процесі професійної підготовки майбутніх учителів української мови й літератури в магістратурі. *Дидактика*. 2023. Вип. 6–7. С. 21–28.

6. Освітньо-професійна програма 014.01. Середня освіта. Українська мова і література. Рівень вищої освіти – другий (магістерський), Національний університет «Чернігівський колегіум» імені

Т. Г. Шевченка. URL: https://drive.google.com/file/d/16jXotJ7SM1_u_e_Zq5z_SQNXXWVBri0I/view (дата звернення: 02.08.2024).

7. Положення про організацію освітнього процесу в Національному університеті «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. URL: <https://drive.google.com/file/d/1trqn0NG5179caOb5mOe94RZJMt6WmpVf/view> (дата звернення: 02.08.2024).

8. Вибіркові компоненти. Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. URL: <https://philology.chnpu.edu.ua/news/disciplines> (дата звернення: 02.08.2024).

References

1. Balandina, M. and Kubko, V. (2021), "Experience in designing an educational program in journalism at Odesa National Polytechnic University", *Bulletin of the Book Chamber*, Vol. 4, pp. 35–42.

2. Bondar, T. "The importance of training future teachers of the Ukrainian language and literature in an intercultural environment", available at: <http://mir.dspu.edu.ua/article/view/264567/260692> (accessed 12.08.2024).

3. Fedorchenko, Yu. "About approaches to the formation and implementation of university educational programs", available at: <http://education-ua.org/ua/component/content/article/1283-pro-pidkhodi-do-formuvannya-i-realizatsiji-universitetskikh-osvitnikh-program> (accessed 12.08.2024).

4. Lilik, O. and Sazonova, O. "Planning, organization and implementation of educational activities for the training of masters (teachers of the Ukrainian language and literature)", available at: <https://visnyk.chnpu.edu.ua/index.php/visnyk/article/view/104/105> (accessed 12.08.2024).

5. Lilik, O. (2023), "Control of the educational achievements of students in the process of professional training of future teachers of the Ukrainian language and literature in the master's degree", *Didactics*, Issue 6–7, pp. 21–28.

6. Educational and professional program 014.01. Secondary education. Ukrainian language and literature. Level of higher education – second (master's), T. H. Shevchenko National University "Chernihiv Colehium", available at: https://drive.google.com/file/d/16jXotJ7SM1_u_e_Zq5z_SQNXXWVBri0I/view (accessed 12.08.2024).

7. Regulations on the organization of the educational process at T. H. Shevchenko National University "Chernihiv Colehium", available at: <https://drive.google.com/file/d/1trqn0NG5179caOb5mOe94RZJMt6WmpVf/view> (accessed 12.08.2024).

8. Selective components, T. H. Shevchenko National University "Chernihiv Colehium", available at: <https://philology.chnpu.edu.ua/news/disciplines> (accessed 12.08.2024).

УДК 364-43:[355.08:316.36]

DOI 10.32755/sjeducation.2024.02.124

ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Максимовська Наталія Олександрівна, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи і менеджменту соціокультурної діяльності,
Сумський державний педагогічний університет
ім. А. С. Макаренка

(40002, м. Суми, вул. Роменська, 87,

e-mail: maksimovskayas8@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-3028-5727

Scopus Author ID: 57219491045

ResearcherID: HPE-4027-2023

У статті розглядається трансформація соціальної роботи в умовах сучасних викликів в Україні та зміни в підготовці соціальних працівників у цих умовах. Визначено, що скрутні обставини воєнного часу впливають на перебіг освітнього процесу, змінюється формат навчання, відбувається перехід на дистанційні його форми, виникає потреба створення безпечного середовища для суб'єктів надання освітніх послуг. Метою публікації є визначення особливостей підготовки майбутніх фахівців соціальної роботи в умовах воєнного стану, дослідження трансформації соціальної роботи, зумовленої сучасними викликами. Методологією дослідження є комбінація філософських уявлень про перебіг соціальних процесів в умовах криз та викликів з теоріями соціальної роботи, що ґрунтуються на соціально-педагогічній парадигмі наукового знання. Доведено, що моделі соціальної роботи гнучко трансформуються відповідно до сучасного законодавства, відбувається актуалізація об'єднання різних регіонів країни, поступове оновлення орієнтирів суспільного розвитку в повоєнну добу, в яких має орієнтуватися сучасний фахівець. Обґрунтовано, що особливої уваги потребують зміни змісту соціальної роботи з подолання стресових ситуацій, розвиток стійкості, формування соціальної згуртованості населення. Запропоновано модель дистанційної підготовки соціальних працівників в освітньому онлайн-просторі, яка містить покроковий алгоритм дій із забезпечення взаємозв'язку навчання та позааудиторної діяльності студентів, що є ефективним засобом і середовищем реалізації освітньої діяльності у процесі теоретичної і практичної підготовки майбутніх соціальних працівників. Практичне значення дослідження полягає у створенні сприятливого дистанційного освітнього середовища, в якому формуються необхідні компетентності фахівців, розвивається їх соціальна творчість, що сприяє виконанню професійної діяльності. Реалізуються види і форми освітньої роботи,

що можуть бути інтегровані в процес навчання та виховання здобувачів вищої освіти, трансформовані до вимог конкретних освітніх програм і компонентів з підготовки майбутніх соціальних працівників.

Ключові слова: підготовка соціальних працівників, освітньо-професійна програма, трансформації соціальної роботи в Україні, дистанційна освіта, безпечне середовище.

PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE SOCIAL WORKERS UNDER CONDITIONS OF CONTEMPORARY CHALLENGES

Maksymovska Natalia, Doctor of Pedagogical Sciences,
Professor; Professor at the Department of Social Work and Management
of Sociocultural Activities,

*Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko
(87 Romenska Street, Sumy, 40002, Ukraine,
e-mail: maksimovskayas8@gmail.com)*

ORCID: 0000-0002-3028-5727

Scopus Author ID: 57219491045

ResearcherID: HPE-4027-2023

*The article examines transformation of social work under conditions of contemporary challenges in Ukraine and changes in training of social workers under these conditions. It was determined that difficult circumstances of wartime affect the course of education process, education format is changing, there is a transition to its distance forms, and there emerges a need to create a safe environment for the subjects of educational services provision. **The purpose** of the publication is to determine characteristic features of training of future social work specialists under conditions of martial law, to study transformation of social work caused by contemporary challenges. The research **methodology** is a combination of philosophical ideas about the course of social processes under conditions of crises and challenges with theories of social work based on the socio-pedagogical paradigm of scientific knowledge. It has been proven that models of social work are flexibly transformed in accordance with contemporary legislation, unification of different regions of the country is being actualized, and the guidelines of social development in the post-war era, in which modern specialists should orient themselves, are gradually being updated. It was substantiated that additional attention must be paid to changes in the content of social work to overcome stressful situations, develop resilience, form social cohesion of the population. A model of distance training of social workers in the educational online space was proposed, which includes a step-by-step algorithm of actions to ensure inteconnection of learning and extracurricular activities of students, which is an effective means and environment for implementation of educational activities in the process of theoretical and practical training of future social workers. **The practical** significance of the research lies in creation of a favorable distance educational environment, in which necessary competences of*

specialists are formed and their social creativity, which contributes to performance of professional activities, develops. Types and forms of educational work, which can be integrated into training and education process of higher education students, are being implemented with transformation according to requirements of specific educational programs and components for training of future social workers.

Key words: *social workers training, educational and professional program, transformations of social work in Ukraine, distance education, safe environment.*

Постановка проблеми. Докорінні зміни в сучасній державі та українському суспільстві, зумовлені кризовою безпековою ситуацією, пов'язаною з воєнними діями, поглибленням конфліктної напруги внаслідок переселення великої кількості громадян, появою нових реалій, у яких мають здійснюватися безпрецедентні кроки до допомоги людям з травмами війни, спричиняють перегляд системи підготовки спеціалістів соціальної сфери. Перед майбутніми фахівцями цієї галузі постають нові виклики, які необхідно вирішувати на теоретичному, практичному та освітньому рівнях. Гнучкість і ефективність розв'язання проблем окремих соціальних груп, територіальних громад, суспільства в цілому залежить від переорієнтації освітніх програм підготовки соціальних працівників. Воєнна ситуація вплинула на процеси соціальної адаптації та інтеграції, соціальну згуртованість і активність населення, похитнула ціннісні настанови та мотивацію єдності суб'єктів суспільства. Усе це має знайти своє відображення в процесі здобуття освіти фахівців із соціальної роботи й закласти основи для комплексно-го вдосконалення освітніх компонентів і позанавчальної роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Надання освітніх послуг в умовах воєнних подій, виміри їх якості досліджували К. Ільницька, В. Миколайко, І. Трубавіна та ін. Психологічний стан студентської молоді та можливості використання дистанційної освіти в сучасних умовах досліджували Н. Вінник, І. Власенко, В. Кутішенко та ін. О. Кравченко, О. Логвінова, А. Мартинюк, О. Рассказова, Т. Семигіна, Л. Цибулько та ін. відстежували трансформацію соціальної роботи на теоретико-методологічному рівнях у зв'язку з воєнною ситуацією. Учені загалом зауважують щодо необхідності врахування психологічного стану та середовища освіти, акце-

нтують на трансформаційних змінах у соціальній роботі, пов'язаних з посиленням інтеграційних процесів, активізацією громадського сектору в подоланні суспільних проблем. Проте підготовка майбутніх соціальних працівників в умовах сучасних загроз залишається актуальною проблемою і потребує подальшого аналізу.

Формулювання цілей статті (постановка завдань). Зважаючи на актуальність проблеми та потребу її подальшого вивчення, метою статті є обґрунтування особливостей підготовки майбутніх фахівців соціальної роботи в умовах загроз воєнних дій та розвитку дистанційного освітнього середовища. Це передбачає реалізацію таких завдань: характеристику трансформації соціальної роботи в умовах сучасних викликів, визначення напрямів удосконалення підготовки майбутніх соціальних працівників у зв'язку з актуальними вимогами суспільства та держави, розробку програми дій щодо інтеграції дистанційного середовища закладу вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні передумови відображення змін і сучасних обставин функціонування суспільства у підготовці соціальних працівників відображені в дослідженнях О. Кравченко, А. Рижанової, Т. Семигіної, І. Трубавіної та ін. Оскільки трансформації в соціальній роботі оперативно відбиваються у змісті освітніх компонентів та доносяться до студентів під час навчання, слід виділити найбільш актуальні серед них. Насамперед кризові умови воєнного стану, наслідки руйнівних дій противника швидко посилюють несприятливі фактори соціального середовища. Це стрімко поглиблює соціальну дисгармонію, подолання якої залежить, зокрема, від фахівців у сфері соціальної роботи. Втрата життя, здоров'я, житла, душевної рівноваги, вплив воєнної травми, нівелювання перспектив і життєвих орієнтацій різних суб'єктів суспільства поєднуються з так званими традиційними проблемами соціальної роботи, пов'язаними з наданням соціальної допомоги, підтримки та супроводу тих, хто цього потребує. Водночас актуалізується посилення соціальної єдності, волонтерський рух, об'єднання країни стають відновними механізмами, в яких має орієнтуватися сучасний

фахівець соціальної сфери. По-друге, змінюються умови надання соціальних послуг, зокрема йдеться про безпеку суб'єктів соціуму та закладів, де вони реалізуються. Мають бути запропоновані обґрунтовані умови та дії створення безпечного середовища для взаємодії фахівця і споживача. Спеціаліст, який працює в таких умовах, повинен орієнтуватися в процесах створення безпеки для оточення, навчитися сам і навчити інших оперативно реагувати на небезпечні ситуації. По-третє, моделі роботи гнучко трансформуються відповідно до сучасного законодавства. Зокрема, посилюється тенденція терміновості та оперативності взаємодії спеціалістів різних спеціальностей (соціальних працівників, психологів, лікарів, юристів) під час надання соціальних та інших послуг. Необхідність надання матеріальної, психологічної, соціально-педагогічної допомоги зумовлює їх об'єднання та концентрацію фахових зусиль соціального працівника із залученням представників інших спеціальностей. Таким чином, місцева влада може застосовувати самостійні рішення для кризового втручання під час воєнних дій. По-четверте, гострішою стає необхідність роботи з тими групами населення, яких стає дедалі більше, котрі потерпають від настання соціальної дисгармонії, зокрема внутрішні мігранти, люди з інвалідністю, люди похилого віку, діти, позбавлені батьківського піклування, ветерани війни та інші кризові групи населення, що потребують масштабного оновлення соціальних послуг. По-п'яте, особливій уваги потребують зміни змісту соціальної роботи з подолання стресових ситуацій, розвиток стійкості, формування соціальної згуртованості тощо. Зокрема, процеси реабілітації, інтеграції, консолідації виходять на перший план і мають бути системно реалізовані під час надання соціальних послуг.

Слід звернути увагу на збільшення обсягу послуг та управління соціальною роботою, в тому числі зростаючий формат дистанційної роботи, що забезпечує швидкий зв'язок та ефективність соціальних послуг, а це потребує, зокрема, технічного оснащення. Таким чином, під час підготовки майбутніх соціальних працівників до змісту освітніх компонентів необхідно долучати змістові блоки, пов'язані з урахуванням

тенденцій розвитку суспільства, удосконаленням технологій соціальної роботи відповідно до сучасних вимог та умов, впровадженням безпекової складової професійної діяльності в різноманітні навчальні дисципліни, збереженням психічного здоров'я, фаховими діями в умовах кризових ситуацій.

Характеризуючи підготовку фахівців із сучасної соціальної роботи, необхідно враховувати той факт, що здобувачі вищої освіти перебувають у різних соціальних ситуаціях і самі подекуди потребують підтримки й допомоги, що необхідно враховувати під час організації освітнього процесу. Переорієнтація здобувачів вищої освіти на допомогу іншим соціальним групам, що є однією з цінностей майбутньої професії, має відбуватися послідовно та поступово. Автори монографії «Військова ідентичність: трансформації та практики визнання», які досліджували досвід студентської молоді, зазначають, що сучасний здобувач «вперше здобуває освіту в таких умовах і долає сучасні виклики. І якщо молодь звикла до онлайн-навчання завдяки попередньому досвіду навчання під час епідемії ковіду, то повітряні тривоги та відключення електроенергії стають новими викликами, які додаються» [2, с. 209]. Отже, під час організації освітнього процесу має забезпечуватися створення сприятливого середовища для студентської молоді, в якому підвищується ефективність навчальної комунікації та інтерактивні практики підтримки суб'єктів процесу надання освітніх послуг.

Аналіз актуальних освітніх програм різних вищих навчальних закладів, які готують соціальних працівників, дозволяє відзначити: для забезпечення результатів навчання вибирають ряд однотипних освітніх компонентів, що забезпечують їх формування (наприклад, історія та теорія соціальної роботи, технології соціальної роботи, соціальна робота з різними соціальними групами тощо); специфіка підготовки (соціологічної, педагогічної, правової, соціально-педагогічної та ін.) відображається в освітніх програмах різних навчальних закладів; деякі програми містять навчальні дисципліни, які можна назвати спеціальними та модернізованими, пов'язаними з безпекою (наприклад, безпека життєдіяльності або культура безпеки);

подекуди до програм додаються професійні компетенції, які, на думку розробників, відображають особливості підготовки; загалом програми є гнучкими та адаптованими до стандартів і соціальних викликів сьогодення.

Нині умови в нашій державі настільки змінилися, що освітні програми підготовки соціальних працівників мають або вдосконалюватися, або повністю переглядатися з метою модернізації та подолання обставин, які викликає криза воєнного часу. Підготовка до професійної діяльності в умовах сучасних загроз та надзвичайних ситуацій має базуватися на міждисциплінарному підході, враховувати динаміку соціальних змін та мати безпосередній зв'язок із практичною діяльністю. Для прикладу наведемо освітню програму «Соціальний захист і безпека населення» зі спеціальності 231 Соціальна робота для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, яка розроблена в Національному університеті цивільного захисту України.

У цьому закладі вищої освіти (ЗВО) виникла необхідність розробки програми, безпосередньо пов'язаної із захистом населення, зумовленої підвищенням факторів ризику в соціальному середовищі (посилені фактори небезпеки, воєнні дії, захворювання, катастрофи тощо), які потребують додаткових зусиль для забезпечення хиткої стійкості та певного рівня ресурсу. Фізичне руйнування будівель і будинків, втрата рідних і близьких, незабезпечення основних потреб зумовлюють збільшення кількості соціальних груп, які потребують захисту та підтримки. З огляду на це була сформульована місія освітньо-професійної програми – захистити громаду, підтримати спільноту, створити безпечний простір, організувати населення на самопомогу. У зв'язку з місією визначено завдання програми, зокрема формування компетенцій соціального працівника, здатного забезпечити соціальний захист і безпеку населення у складних умовах сьогодення, формування нових підходів до підготовки професіонала для допомоги та підтримки у складних життєвих обставинах.

В освітньо-професійній програмі сформульовано додаткові до стандарту професійні компетентності. Здобувачі повинні набути здатності визначати небезпеки, ситуації, які можуть

становити загрозу для суспільства; вміння пропонувати шляхи подолання загроз у наявних умовах, уміння формувати навички безпечної поведінки та вміння донести їх до споживача всіма можливими засобами в небезпечних умовах. Також здатність розробляти технології соціальної роботи, які допоможуть підтримувати ментальне здоров'я громадян. Серед результатів навчання програми пропонуються: вміння виявляти та запобігати, оцінювати загрози, вміння діяти для запобігання небезпечних факторів на рівні територіальної громади, ефективно долати наслідки небезпечних подій та явищ тощо.

Загалом у різних ЗВО має відбутися вдосконалення освітніх програм підготовки соціальних працівників з метою поєднання надання соціальних послуг, забезпечення безпеки особистості та різних соціальних груп, вивчення психології кризових ситуацій тощо. На нашу думку, мають інтегруватися дисципліни «Культура безпеки», «Екологія людини і суспільства», «Основи кібербезпеки», «Управління безпекою соціальних систем» з навчальними дисциплінами «Первинна військова підготовка» та «Надання долікарської допомоги», курсами соціальної роботи: «Технології соціальної роботи та соціально-педагогічної діяльності», «Соціальна робота в громаді», «Соціальна робота з різними групами клієнтів» тощо, це суттєво вдосконалив зміст підготовки спеціалістів. Такий контент має стати реакцією на зміни в освіті соціальних працівників в умовах воєнної ситуації.

Методика навчання за освітніми програмами спеціальності «Соціальна робота» також пов'язана із ситуацією безпеки та відбувається здебільшого у змішаному форматі. Тому ще однією особливістю підготовки майбутніх фахівців із соціальної роботи є те, що дистанційний формат поєднує навчання та позааудиторну діяльність, створюючи тим самим єдиний простір для розвитку студента. Середовищний підхід має переваги, оскільки дає змогу застосовувати реальні механізми створення онлайн-середовища за участю здобувачів освіти, проявляти активність у цьому процесі. Дистанційний осередок освіти може стати креативним простором для інтерактивної вза-

ємодії, поєднати навчання з вихованням, сприяти соціальному розвитку особистості майбутнього соціального працівника.

Дистанційний освітній простір для підготовки соціальних працівників має бути інтерактивним, забезпечувати можливість гнучкого зворотного зв'язку, продуктивного спілкування. Також цей центр характеризується інтегрованістю, зокрема поєднує різноманітні техніки використання онлайн-технологій сучасної освіти для покращення позитивних результатів навчання та виховання. Крім того, це середовище має креативні особливості, оскільки сучасним здобувачам освіти соціальної сфери важливо брати участь у процесі навчальної взаємодії, проявляти ініціативу та активність, що в майбутньому сприятиме успішній професійній діяльності.

Для досягнення результатів навчання за освітніми програмами підготовки соціальних працівників навчальні заклади мають також забезпечити можливість створення позанавчальних соціально-педагогічних просторів, де майбутні фахівці реалізовуватимуть свої професійні прагнення вже під час навчання. На нашу думку, навіть за дистанційної освіти це можливо, адже саме онлайн-технології об'єднують студентів, які перебувають у різних регіонах, і дозволяють активним студентам комунікувати під час навчання.

Як провідний суб'єкт надання освітніх послуг, викладач забезпечує ефективне планування, добір дієвих методів і засобів взаємодії. На основі знань з педагогіки вищої школи, соціально-педагогічної обізнаності, інформаційної компетентності освітянина створюються передумови для виконання поставлених завдань. Отже, забезпечення суб'єкт-суб'єктної взаємодії в нестандартних дистанційних умовах, діалогічного процесу в навчанні та вихованні, особистісно орієнтованого підходу дозволяють отримати позитивні результати й окреслити перспективні напрями підготовки соціальних працівників з урахуванням сучасних викликів. Науково-педагогічний працівник забезпечує планування навчального процесу в дистанційному форматі, підбирає ефективні засоби та інструменти онлайн-комунікації, сприяє соціальній згуртованості студентів як під час навчальної діяльності, так і в позаурочний час. Усвідом-

лення майбутніми соціальними працівниками мети, змісту та сутності матеріалу, що вивчається, є запорукою формування необхідних компетенцій та їх удосконалення.

У процесі засвоєння матеріалу здобувач стає автором про-соціального контенту та просуває цінності соціальної єдності, згуртованості, взаємодопомоги, збереження психічного здоров'я та стійкості у складних життєвих обставинах. Фактором мотивації абітурієнтів у функціонуванні дистанційного освітнього простору стають методи освітніх, ділових та соціально-рольових ігор тощо. При цьому викладач будує лекційні заняття за активної участі студентів, що сприяє їх активності поза навчанням. Зокрема, візуалізація як засіб самовираження та презентації власних емоцій і потреб, побудова асоціативної мережі понять як активізація діяльності для підвищення ефективності когнітивних процесів, колективна онлайн-презентація як необхідний інструмент групової роботи під час навчання та ін.

Під час навчальної та позааудиторної діяльності студенти – майбутні соціальні працівники створюють віртуальні екскурсії (навчальний компонент «Соціокультурна анімація»), онлайн-заходи (курс «Організація та управління спеціальними подіями»), власні соціально орієнтовані стартапи (навчальна дисципліна «Соціальні стартапи»), освітні медіапроекти (курс «Соціальна реклама в соціальній роботі») тощо. Поряд з професійно спрямованою діяльністю здобувачі пропонують виконання завдань соціальної роботи засобами соціокультурної діяльності. Зокрема, соціальні акції в культурній сфері, вистави форум-театру на актуальні теми. Під час такої діяльності здобувачі розвивають власний освітній сайт та формують певний сенс соціальної допомоги через практичну соціально-освітню діяльність в онлайн-середовищі, яка триває та посилюється під час взаємодії в дистанційному форматі освіти.

У подальшому суб'єкти освітнього процесу обирають зміст, методи та форми взаємодії в дистанційному освітньому просторі. Наприклад, з метою розвитку соціальних компетентностей, зокрема зміцнення громадсько-професійних цінностей, серед майбутніх соціальних працівників проводиться конкурс на кращий проєкт, який відбувається в режимі онлайн. Оцінка

переможців стосується творчої презентації та обґрунтованості реалізації в безпечному середовищі. Також з метою організації майбутньої професійної діяльності здобувачі освіти розробляють та проводять дистанційну акцію в ЗВО, під час якої в закладі створюють віртуальні творчі майданчики для виконання професійних завдань. Таким чином, відбувається активізація дистанційного освітнього простору за безпосередньої участі студентської молоді й виявлення соціальної креативності та професійної ідентичності студентів.

Висновки. Досліджуючи специфіку професійної підготовки майбутніх соціальних працівників в умовах воєнного часу, визначено, які зміни впливають на перебіг освітнього процесу. Зокрема, змінюються зміст, умови, засоби надання соціальних послуг, посилюється їхня нематеріальна складова, підвищується гнучкість та ефективність соціальної допомоги різним соціальним групам. Запропоновано зміни у змісті підготовки соціальних працівників, які поєднують у собі вимоги освітнього стандарту, потреби надзвичайних ситуацій, можливості екстреної соціально-психологічної допомоги та підтримання ментального здоров'я осіб і груп. Схарактеризовано модель дистанційної підготовки соціальних працівників в інтегрованому освітньому онлайн-просторі, яка містить систему дій для забезпечення взаємозв'язку навчання та позааудиторної діяльності студентів, що є ефективним засобом і простором для реалізації сучасного освітнього процесу з підготовки майбутніх соціальних працівників.

Подальші дослідження. Перспективами подальших досліджень є відстеження актуальних тенденцій соціальної роботи у воєнний час та повоєнну добу, обґрунтування вдосконалення технологій соціальної підтримки та введення до змісту навчання майбутніх фахівців актуальних тематичних блоків і відповідної практичної підготовки.

Список використаних джерел

1. Івженко І. Б., Голубенко Т. О., Дичко О. О. Підготовка фахівців соціальної роботи (соціальних працівників) в Україні в умовах воєнного стану. *Вісник науки та освіти*. 2023. № 6 (12). С. 388–400.

2. Ідентичність часів війни: трансформації та практики визнання : монографія / В. Бурлачук , Н. Костенко, І. Мацко-Демиденко та ін. ; за ред. Н. Костенко. Київ : Інститут соціології НАН України, 2023. 232 с.

3. Кравченко О. Соціальна робота в громаді в умовах війни. *Zeszyty Naukowe Collegium Witelona*. 2022. № 42 (1). С. 63–70.

4. Кутіщенко В. П., Власенко І. А., Вінник Н. Д. Трансформація цінностей студентів за умов реконструкції ними травматичних подій початку війни в Україні. *Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)*. 2022. № 9 (14). С. 616–633.

5. Трубавіна І., Ільницька К., Миколайко В. Характеристика практичної підготовки здобувачів вищої освіти педагогічних спеціальностей в умовах запровадження воєнного стану. *Підготовка майбутніх учителів фізики, хімії, біології та природничих наук у контексті вимог Нової української школи : збірник тез доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції (26–27 травня 2022 р.)*. С. 95–98.

References

1. Ivzhenko, I. B., Holubenko, T. O. and Dychko, O. O. (2023), "Training of social work specialists (social workers) in Ukraine under the conditions of martial law", *Bulletin of Science and Education*, No. 6 (12), pp. 388–400.

2. Wartime Identity: Transformations and Practices of Recognition : monograph (2023), N. Burlachuk, N. Kostenko, I. Matsko-Demydenko and others, edited by N. Kostenko, Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv.

3. Kravchenko, O. (2022), "Social work in the community in the conditions of war", *Zeszyty Naukowe Collegium Witelona*, No. 42 (1), pp. 63–70.

4. Kutishenko, V. P., Vlasenko, I. A. and Vinnyk, N. D. (2022), "Transformation of students' values in conditions of their reconstruction of traumatic events of the beginning of the war in Ukraine", *Perspectives and Innovations of Science (Series "Pedagogy", Series "Psychology", Series "Medicine")*, No. 9 (14), pp. 616–633.

5. Trubavina, I., Plynyska, K. and Mykolaiko, V. (2022), "Characteristics of practical training of students of higher education in pedagogical specialties in the conditions of the introduction of martial law", *Training of future teachers of physics, chemistry, biology and natural science in the context of the requirements of the New Ukrainian School : collection of abstracts of reports of the 3rd International Scientific and Practical Conference (May 26–27)*, pp. 95–98.

УДК 37.011.32

DOI 10.32755/sjeducation.2024.02.136

ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ВІТАГЕННОЇ ОСВІТИ У ФОРМУВАННІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ

Мірошніченко Валентина Іванівна,

доктор педагогічних наук, професор,

професор кафедри педагогіки,

Національний університет біоресурсів

і природокористування України

(03041, Україна, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 15,

e-mail: mvi_2016@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-3931-0888

<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216203313>

Стаття присвячена обґрунтуванню доцільності застосування технології вітагенної освіти у формуванні громадянської компетентності студентів.

Ураховано принципи науковості (наукове обґрунтування, формування цілісного образу студента як громадянина, його громадянської компетентності як багатоаспектного явища, результату особистісного й професійного розвитку), культуровідповідності (єдність формування громадянської компетентності студентів з історією та культурою народу, його мовою, народними традиціями та звичаями), активності особистості (інтереси студентів, залучення їх до розв'язання проблемних ситуацій, стимулювання різних форм освітньої діяльності) у формуванні громадянської компетентності студентів.

Підґрунтям поняття «громадянська компетентність» автор вважає досвід застосування громадянських знань і вмінь, досвід участі в реалізації своїх громадянських прав та обов'язків. Життєвий досвід трактується як вітагенна інформація з резервів довготривалої пам'яті, яка є основою самоактуалізації в певних ситуаціях.

Виокремлюються «стадії переходу від вітагенної інформації до вітагенного досвіду:

первинне неподільне сприйняття вітагенної інформації;

з'ясування значущості отриманої інформації, її оціночна фільтрація;

створення установки запам'ятати інформацію на умовний термін «збереження», якій залежить від її значущості та практичної спрямованості».

Наголошується на доречності застосування таких прийомів технології вітагенної освіти для формування громадянської компетентності студентів: ретроспективний аналіз життєвого досвіду громадянської діяльності та розкриття його зв'язків в освітньому процесі; актуалізація життєвого досвіду студентів (з'ясування обсягу знань студентів на рівні буденної громадянської свідомості до того, як вони набуватимуть наукові знання; до-

даткове конструювання незавершеної моделі громадянської освіти (є особливо надійним за необхідності акцентувати увагу на творчому потенціалі студентів, потребах у самореалізації; часова, просторова, змістова синхронізації освітніх проєктів (теоретичний матеріал розкриває також сутність явищ та зв'язків у часі та просторі з тим, що відбувається в суспільстві; творче моделювання ідеалу громадянських об'єктів на основі вітагенного досвіду та нової інформації).

Звертається увага на реалізацію перетворень у контексті технології вітагенної освіти процесу формування громадянської компетентності студентів на цікаву пізнавальну діяльність, що сприяє розвитку їх критичного мислення.

Ключові слова: *громадянська компетентність, студенти, технологія вітагенної освіти, формування громадянської компетентності, принципи формування громадянської компетентності, прийоми вітагенної освіти.*

APPLICATION OF TECHNOLOGY OF VITAGEN EDUCATION IN THE FORMATION OF STUDENTS' CIVIL COMPETENCE

Miroshnichenko Valentyna, Doctor of Pedagogy, Professor,
Professor of the Pedagogy Department,

*National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
(15 Defense Gurus Street, Kyiv, 03041, Ukraine,*

e-mail: mvi_2016@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-3931-0888

<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216203313>

The article is devoted to the justification of the feasibility of using the technology of vitamin education in the formation of civic competence of students.

The principles of scientificity (scientific justification, the formation of a holistic image of a student as a citizen, his civic competence as a multifaceted phenomenon, the result of personal and professional development), cultural relevance (the unity of the formation of students' civic competence with the history and culture of the people, its language, national traditions and customs) are taken into account; personal activity (interests of students, their involvement in solving problem situations, stimulation of various forms of educational activity) in the formation of civic competence of students.

The author considers the basis of the concept of «civic competence» to be the experience of applying civic knowledge and skills, the experience of participating in the realization of one's civic rights and duties. Life experience is interpreted as vital information from long-term memory reserves, which is the basis of self-actualization in certain situations.

The stages of the transition from vitamin information to vitamin experience are distinguished:

primary indivisible perception of vitamin information;

clarification of the significance of the received information, its evaluation filtering;

creating an installation to remember information for the conditional term «retention», which depends on its significance and practical orientation».

Emphasis is placed on the appropriateness of using the following methods of vitamin education technology for the formation of students' civic competence: retrospective analysis of the life experience of civic activity and the disclosure of its connections in the educational process; actualization of students' life experience (finding out the scope of students' knowledge at the level of everyday civic consciousness before they acquire scientific knowledge; additional construction of an incomplete model of civic education (it is especially reliable if it is necessary to focus on the creative potential of students, needs for self-realization; temporal, spatial, substantive synchronization of educational projects (the theoretical material also reveals the essence of phenomena and connections in time and space between what is happening in society; creative modeling of the ideal of civic objects based on extensive experience and new information.

Attention is drawn to the implementation of transformations in the context of the technology of vitamin education in the process of forming the civic competence of students for interesting cognitive activities that contribute to the development of their critical thinking.

Key words: *civic competence, students, technology of vitamin education, formation of civic competence, principles of formation of civic competence, techniques of vitamin education.*

Постановка проблеми. Важливою складовою соціалізації студентів є громадянська освіта. Вона сприяє формуванню громадянської компетентності: студенти набувають знань про взаємозв'язки у сучасному суспільстві, права людини, обов'язки влади щодо забезпечення законних прав громадян «на участь у суспільному житті, на діалог та співпрацю» [1].

Громадянська компетентність студентів посідає важливе місце у структурі їх професійної компетентності, оскільки освітня діяльність неодмінно стосується таких явищ, як держава, суспільство, соціум, професійна група, навколишнє середовище. У наш час відкриваються перспективи для нового наповнення ідеї співпраці держави і громадян, зокрема молоді, студентів. Лише високий рівень громадянської компетентності може стати підґрунтям для реалізації цієї ідеї. Під час експериментальної роботи була виявлена пряма залежність між наявністю високого рівня громадянської компетентності студентів та їх здатністю ефективно організовувати заходи. Це зумовило необхідність використовувати різноманітні сучасні педагогічні технології для підвищення рівня громадян-

ської компетентності студентів. Однією з таких технологій є технологія вітагенної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування громадянської компетентності здобувачів освіти не є новою (П. Вербицька, Т. Потапчук, О. Шестопалюк). Результати аналізу наукових праць із зазначеної проблеми дозволяють зробити висновок, що вчені Т. Грузевич, К. Пекач, Л. Романишина розглядають громадянську компетентність студентів (майбутніх фахівців) як складову їх професійної компетентності. Осмислення специфіки формування громадянської компетентності студентів здійснюється в низці робіт учених (О. Гарбар, І. Сопівник, О. Ставицький). Виховний аспект проблеми досліджують педагоги Т. Грузевич, О. Жаровська, Н. Макогончук. Учені переконані, що громадянська компетентність є результатом набуття громадянських знань, формування вмінь та навичок, громадянського виховання. Серед підходів до формування громадянської компетентності поширеним є технологічний підхід. Дослідники [2] пропонують низку навчальних і виховних технологій. Зокрема, М. Баглай [3] та Н. Макогончук [4] пропонують авторські технології для військових закладів вищої освіти. М. Баглаєм запропоновано та обґрунтовано «технологію виховання громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти як становлення громадянської, патріотично налаштованої особистості через послідовне і поетапне формування позитивної мотивації до становлення власної громадянської позиції та виконання громадянського та професійного обов'язку, набуття систем знань про громадянськість, розуміння її необхідності та значущості для особистості та суспільства, розвитку громадянського світогляду та свідомості, особистісних та професійних якостей для здійснення активної громадянській позиції у військово-професійній діяльності майбутніх офіцерів Збройних Сил України» [3].

Технології формування громадянської компетентності учнівської молоді в загальноосвітніх навчальних закладах розроблено П. Вербицькою [5], Т. Грузевич [6]. Особливостям громадянської освіти на різних етапах розвитку Української

держави та суспільства присвятила свій науковий доробок І. Кучинська [7]. Психологічний аспект технологічного підходу розкрито у працях І. Петровської [8].

Серед сучасних навчальних технологій поширення набули інтерактивні, ігрові, проєктні технології, технології проблемного навчання, формування творчої особистості, технологія розвитку критичного мислення та технологія вітагенної освіти. Оскільки, за даними проведених досліджень, в останнє десятиріччя під час викладання навчальних предметів у коледжах «все частіше застосовується вітагенна технологія» [9; 10], вважаємо за доцільне її використання в освітньому процесі з метою формування громадянської компетентності студентів.

Метою статті є обґрунтування доцільності застосування технології вітагенної освіти у формуванні громадянської компетентності студентів.

Виклад основного матеріалу. Під «компетентністю» розуміють «володіння людиною відповідною компетенцією ... якщо компетенція є наперед заданою нормою освітньої підготовки, то компетентність – це якість особистості, яка необхідна для продуктивної діяльності в певній сфері» [11, с. 192].

Українськими дослідниками запропоновано такий перелік ключових компетентностей: «компетентність у сфері економічної діяльності, правова компетентність, політична компетентність, компетентність у сфері комунікативної діяльності, організаційна компетентність, технологічна компетентність, екологічна компетентність, а також компетентність у сфері повсякденного життя» [12]. За цією класифікацією «громадянська компетентність є явищем інтегрованим, містить такі компоненти, як правова (правова культура, усвідомлення потреби в дотриманні вимог законів, визнання рівності всіх людей, повага до свободи, відкритість) та політична компетентності (активність і мобільність, громадянська активність, повага до рішення більшості, піклування про справи громадян)» [12].

Дослідники виокремлюють компетентність у сфері громадянської діяльності. Це пов'язано з активізацією громадянського суспільства, яке не можливе без компетентних у громадянському сенсі громадян. Формування громадянської

компетентності студентів відбувається паралельно з розвитком їх особистості та «розвитком інститутів громадянського суспільства, посиленням їхнього впливу на особистість та її професійні інтереси» [4].

За визначенням О. Пометун, «громадянською компетентністю є здатність людини до активної, відповідальної та ефективною реалізації громадянських прав і обов'язків як ознаки розвинутого демократичного суспільства». Психологічну готовність до активного суспільного життя авторка визначає як «громадянськість» [13].

На думку М. Михайліченка, «громадянська компетентність є складним, інтегрованим утворенням у цілісній структурі особистості фахівця, складником його професійної культури та професійної компетентності; результатом оволодіння педагогічною професією... це загальна категорія, яка уособлює розвиток громадянськості як особистісної якості, визначає громадянську й життєву позицію, соціальну зрілість і суспільно корисну діяльність особистості на основі сформованих знань, умінь, навичок, ціннісних орієнтацій, професійно важливих якостей і здібностей» [14, с. 11].

Визначаючи педагогічні умови формування громадянської позиції студентської молоді, О. Кафарська однією з таких умов називає запровадження інноваційних освітніх технологій, які передбачають навчання у трьох площинах: насамперед як дискусії, як гри та як системного дослідження [15].

Варто врахувати у формуванні громадянської компетентності студентів пріоритетність таких принципів, як науковість (формування громадянської компетентності шляхом наукового обґрунтування, необхідність формування цілісного образу студента як громадянина, його громадянської компетентності як багатоаспектного явища, результату особистісного та професійного розвитку), культуровідповідність (органічну єдність формування громадянської компетентності студентів з історією та культурою народу, його мовою, народними традиціями та звичаями), активність особистості (опора на інтереси студентів, залучення їх до розв'язання проблемних ситуацій, стимулювання різних форм освітньої діяльності) тощо.

Зважаючи на зазначене, підґрунтям поняття «громадянська компетентність» можна вважати досвід застосування громадянських знань і вмінь, досвід участі в реалізації своїх громадянських прав та обов'язків. Тому для формування громадянської компетентності студентів варто звернутися до вітагенної технології.

Термін «вітагенний» означає «породжений життям», має латинське походження від двох слів: «vita» (лат.) – життя, «genes» (грец.) – народжений. Це навчання ґрунтується на актуалізації життєвого досвіду особистості, її інтелектуально-психологічного потенціалу з освітньою метою. Актуальність технології визначається її потенціалом щодо полегшеного засвоєння студентами навчального матеріалу.

Ідеї вітагенної освіти походять здавна. Ф. Рабле, М. Монтень ще в епоху Відродження ініціювали навчання дітей на основі наявного досвіду. Принцип зв'язку школи з життям і природою був домінуючою педагогіки філантропів та підґрунтям педагогічних систем К. Ушинського, В. Сухомлинського. У 80-х роках ХХ ст. розвиток вітагенних технологій пов'язаний з іменем Ш. Амонашвілі, котрий переконував у міцному взаємозв'язку між формуванням особистості та життєвим досвідом її дитинства.

Життєвий досвід можна вважати вітагенною інформацією, що перебуває в резервах довготривалої пам'яті й у стані постійної готовності до самоактуалізації в певних ситуаціях.

Є такі «стадії переходу від вітагенної інформації до вітагенного досвіду:

- первинне неподільне сприйняття вітагенної інформації;
- з'ясування значущості отриманої інформації, її оціночна фільтрація;
- установча – створення установки запам'ятати інформацію на умовний термін «збереження», який залежить від її значущості та практичної спрямованості» [16].

За визначенням Т. Волобуєвої, «вітагенне навчання – це навчання, засноване на актуалізації життєвого досвіду особистості, її інтелектуально-психологічного потенціалу в освітніх цілях» [17].

У контексті нашого дослідження слушним є врахування «технології освіти дорослих на основі вітагенного досвіду. Перенесення прожитої інформації на предмет, що вивчається,

дає змогу уникнути формального засвоєння знань. Вітагенне навчання сприяє налагодженню співпраці між учителями й учнями, становленню їх суб'єкт-суб'єктних стосунків» [18].

З урахуванням думки М. Баглая щодо «технологічного забезпечення виховання громадянської позиції курсантів із застосуванням традиційних та інтерактивних методів навчання, методів виховання, методів самоосвіти, форм навчання та форм виховання» [3] вважаємо доречним застосування запропонованих А. Анджеевською, Ю. Беднарк, О. Янкович [18] прийомів технології вітагенної освіти для формування громадянської компетентності студентів, зокрема:

- ретроспективний аналіз життєвого досвіду громадянської діяльності та розкриття його зв'язків в освітньому процесі;

- актуалізація життєвого досвіду студентів (з'ясування обсягу знань студентів на рівні буденної громадянської свідомості до того, як вони набуватимуть наукові знання);

- додаткове конструювання незавершеної моделі громадянської освіти (є особливо надійним за необхідності акцентувати увагу на творчому потенціалі студентів, потребах у самореалізації);

- часова, просторова, змістова синхронізації освітніх проєктів (теоретичний матеріал розкриває також сутність явищ та зв'язків у часі та просторі з тим, що відбувається в суспільстві);

- творче моделювання ідеалу громадянських об'єктів на основі вітагенного досвіду та нової інформації.

Технологія вітагенної освіти реалізує перетворення процесу формування громадянської компетентності студентів на цікаву пізнавальну діяльність, сприяє розвитку їх критичного мислення.

Висновки. Отже, доцільність застосування технології вітагенної освіти у формуванні громадянської компетентності визначається специфічними особливостями цього процесу та вимогами, які висуває суспільство до особистості студента як майбутнього фахівця в певній галузі загалом та рівня сформованості його громадянської компетентності зокрема. Проведене дослідження не претендує на висвітлення всіх аспектів проблеми формування громадянської компетентності студен-

тів. Тому **перспективним** є детальне вивчення потенціалу кейсів та ігрових технологій для формування громадянської компетентності студентів.

Список використаних джерел

1. Токарева А., Чижикова І. Сучасні підходи до формування громадянської компетентності студентів: міжнародний та національний контексти. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки.* 2021. № 1 (21). С. 88–93.

2. Miroshnichenko Valentina, Afanasyev Anatoliy, Sofiiian Dmytro, Serkhovets Serhii, Zhuravlov Vadym. Cultivating leadership skills in future military bachelors through professional academic subject areas. *Amazonia Investiga.* 2023. № 12 (66). С. 85–94. URL: <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/2421> (дата звернення: 12.08.2024).

3. Баглай М. В. Технологія виховання громадянської позиції курсантів та етапи її реалізації в освітньому процесі військових закладів вищої освіти. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти.* 2024. Вип. 21. URL: <http://profped.ddpu.edu.ua/article/view/307985> (дата звернення: 11.08.2024).

4. Макогончук Н. В. Формування громадянської компетентності у майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі вивчення дисциплін соціально-гуманітарного циклу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Хмельницький, 2013. 244 с.

5. Вербицька П. В. Теоретико-методологічні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07. Київ, 2010. 491 с.

6. Грузевич Т. Ю. Методичні рекомендації щодо громадянського виховання учнів старших класів на основі національних традицій. *Наука, освіта, технології, суспільство: тенденції, виклики, перспективи* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Житомир, 1 листопада 2022 р.). Ч. 1. С. 11–12. Житомир : ЦФЕНД, 2022.

7. Кучинська І. О. Громадянське виховання в Україні: минулий досвід та сучасні потреби : навч. посібник. Кам'янець-Подільський : видавець ПП Зволейко Д. Г., 2015. 112 с.

8. Петровська І. Р. Психологія становлення громадянської ідентичності особистості : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.11. Київ, 2023. 464 с. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2023/06/dis-etrovska.pdf> (дата звернення: 07.08.2024).

9. Сапожникова О. М. Технологія вітагенного навчання як інструмент мовної підготовки студентів. *Стратегії міжкультурної комунікації в мовній освіті сучасного ВНЗ*: збірник матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 21 берез. 2017 р.). Київ : КНЕУ, 2017. С. 304–308.

10. Починок Є., Корецька О. Вітагенне навчання природознавства у контексті компетентнісного підходу. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/19965/1/15.pdf> (дата звернення: 17.08.2024).

11. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посібник. Київ, 2007. 656 с.

12. Овчарук О. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти // *Стратегія реформування освіти в Україні: рекомендації з освітньої політики*. Київ : К.І.С., 2003. С. 13–41.

13. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С. 18–21.

14. Михайліченко М. В. Формування громадянської компетентності майбутніх учителів предметів гуманітарного циклу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Кіровоград, 2007. 24 с.

15. Кафарська О. Б. Педагогічні засади формування громадянської позиції студентської молоді (1991–2005 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Івано-Франківськ, 2007. 20 с.

16. Мартинець Л. А. Сучасні моделі освіти : навч.-метод. посібник. 2-ге вид., доповн. та переробл. Донецьк, 2015. 102 с.

17. Волобуєва Т. Вітагенні технології компетентнісного навчання. *Освіта.ua*. URL: <https://ru.osvita.ua/school/method/technol/637/> (дата звернення: 17.08.2024).

18. Янкович О., Беднарк Ю., Анджеєвська А. Освітні технології сучасних навчальних закладів : навчально-методичний посібник. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. 212 с.

References

1. Tokarieva, A., Chyzykova, I. (2021), "Modern approaches to the formation of civic competence of students: international and national contexts". *Bulletin of Alfred Nobel University. Series "Pedagogy and Psychology"*. *Pedagogical sciences*, No 1 (21), pp. 88–93.

2. Miroshnichenko, V., Afanasyev, A., Sofian, D., Serkhovets, S. and Zhuravlov, V. (2023), "Cultivating of leadership skills in future military bachelors through professional academic subject areas",

Amazonia Investiga, Vol. 12, No 66, pp. 85–94, available at: <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/2421> (accessed 12.08.2024).

3. Bahlai, M. V. (2024), "Technology of education of cadets' civic position and stages of its implementation in the educational process of military institutions of higher education", *Teacher professionalism: theoretical and methodical aspects*, Issue 21, available at: <http://profped.ddpu.edu.ua> (accessed 12.08.2024).

4. Makohonchuk, N. V. (2013), Formation of civic competence among future border guards in the process of studying the disciplines of the social and humanitarian cycle : PhD in Pedagogy, Khmelnytskyi.

5. Verbytska, P. V. (2010), Theoretical and methodological foundations of civic education of students in general educational institutions : Author's thesis, Kyiv.

6. Hruzevych, T. Yu. (2022), "Methodological recommendations for civic education of high school students based on national traditions", *Science, education, technologies, society: trends, challenges, prospects : materials of the International Scientific and Practical Conference*, Part 1 (Zhytomyr, November 1), pp. 11–12.

7. Kuchynska, I. O. (2015), Civic education in Ukraine: past experience and modern needs : educational manual, Publisher PP Zvoleyko D. G., Kamyanets-Podilskyi.

8. Petrovska, I. R. (2023), Psychology of the formation of the civic identity of the individual : Author's thesis, Kyiv. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2023/06/dis-petrovska.pdf> (accessed 08.07.2024).

9. Sapozhnykova, O. M. (2017), "Vitagenic learning technology as a tool for language training of students", *Strategies of intercultural communication in language education of modern universities: collection of materials of the III International science and practice conference* (Kyiv, March 21), pp. 304–308.

10. Pochynok, Ye. and Koretska, O. (2020), *Vitagen teaching of natural science in the context of the competence approach*, available at: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/19965/1/15.pdf> (accessed 08.07.2024).

11. Moiseiuk, N. (2007), Pedagogy : teaching manual, Kyiv.

12. Ovcharuk, O. (2003), "Competencies as the key to updating the content of education", Education reform strategy in Ukraine : recommendations for educational policy, K.I.S., Kyiv, pp. 13–41.

13. Pometun, O. I. (2005), "Formation of civic competence: a view from the position of modern pedagogical science", *Bulletin of school exchange programs*, No. 23, pp. 18–21.

14. Mykhailichenko, M. V. (2007), Formation of civic competence of future teachers of humanitarian subjects : PhD in Pedagogy, Kirovohrad.

15. Kafarska, O. B. (2007), Pedagogical principles of forming the civic position of student youth (1991–2005) : PhD in Pedagogy, Ivano-Frankivsk.

16. Martynets, L. A. (2015), Modern models of education : teaching manual, 2nd ed., Donetsk.

17. Volobuieva, T. (2008), "Vitagenic technologies of competence training", *Osvita.ua*, available at: <https://ru.osvita.ua/school/method/technol/637/> (accessed 17.08.2024).

18. Yankovych, O., Bednarek, Yu. and Andzheievska, A. (2015), Educational technologies of modern educational institutions : educational and methodological manual, TNPU named after V. Hnatyuk, Ternopil.

УДК 331.5:305-055.2(477)

DOI 10.32755/sjeducation.2024.02.148

ЕКОНОМІКО-ПРАВОВЕ ОБҐРУНТУВАННЯ СУЧАСНОГО СТАНУ ГЕНДЕРНОГО ЗАМІЩЕННЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Назарко Світлана Олексіївна, кандидат економічних наук,
доцент, учений секретар,

*Пенітенціарна академія України
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,
e-mail: S.Nazarko@ukr.net)*

ORCID: 0000-0002-4841-9201;

Суворова Світлана Геннадіївна, кандидат економічних
наук, доцент, доцент кафедри економіки

*та соціальних дисциплін,
Пенітенціарна академія України
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,
e-mail: svetlanasuvorovach@gmail.com)*

ORCID: 0000-0001-7089-2524

Сучасне суспільство стирає традиційні гендерні межі у професійній діяльності працівників різного рівня, статусу, сфери зайнятості. Професії, які раніше вважалися суто чоловічими, нині ефективно виконують жінки. Це свідчить не лише про їх високу кваліфікацію та професіоналізм, але й про вміння перевтілюватися заради власної вигоди і суспільної необхідності. В умовах війни росії проти України попит на так звані «чоловічі» професії серед жінок значно зріс. Це обумовлено необхідністю заповнення трудового ресурсу у стратегічно важливих галузях: оборонній, промисловій, транспортній, будівельній тощо.

Актуальність дослідження полягає в аналізі соціально-економічних наслідків цього процесу та його впливу на гендерне заміщення трудового ресурсу. Важливо оцінити, як залучення жінок до традиційно чоловічих професій впливає на продуктивність праці, рівень зайнятості та соціальну інтеграцію жінки в умовах сьогодення. Дослідження також сприятиме розробці рекомендацій щодо підтримки гендерної рівності на ринку праці в умовах кризи. Загалом вивчення цієї теми є необхідним фактором, який впливає на формування ефективної економіко-правової політики в Україні.

Дедалі частіші випадки освоєння жінками «чоловічих» професій мають як позитивні, так і негативні фактори. До позитивних належать розширення економічних можливостей для жінок, зменшення гендерних стереотипів і підвищення ефективності праці за рахунок різноманітності вільної трудової сфери. Негативні фактори: потенційна дискримінація, фізичні навантаження, які є складними для деяких жінок, та соціальні конфлікти через порушення традиційних гендерних ролей. Дослідження цих факторів

важливе для розробки політики, спрямованої на сприяння рівноправ'ю на ринку праці та забезпечення гармонійного співіснування всіх працівників. Це допоможе створити ефективне робоче середовище, яке максимально використовуватиме трудові ресурси всіх працівників незалежно від гендерної належності.

Ключові слова: професія, гендерне заміщення, трудові ресурси, трудовий потенціал, соціальна інтеграція, «чоловічі» професії.

ECONOMIC AND LEGAL JUSTIFICATION OF THE CURRENT STATE OF GENDER REPLACEMENT OF LABOR POTENTIAL

Nazarko Svitlana, PhD in Economics,
Associate Professor, Learned Secretary,
Penitentiary Academy of Ukraine
(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: S.Nazarko@ukr.net)
ORCID: 0000-0002-4841-9201;

Suvorova Svitlana, PhD in Economics,
Associate Professor, Associate Professor at the Department
of Economics and Social Sciences,
Penitentiary Academy of Ukraine
(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: svetlanasuvorovach@gmail.com)
ORCID: 0000-0001-7089-2524

Modern society erases traditional gender boundaries in the professional activities of employees of different levels, statuses, and fields of employment. Professions that were previously considered purely male are now effectively performed by women. This testifies not only to their high qualification and professionalism, but also to the ability to reincarnate for their own benefit and social necessity. In the conditions of Russia's war against Ukraine, the demand for so-called «male» professions among women has increased significantly. This is due to the need to fill the workforce in strategically important sectors – in defense, industry, transport, construction, etc.

The relevance of the study lies in the analysis of the socio-economic consequences of this process and its impact on the gender replacement of labor resources. It is important to assess how the involvement of women in traditionally male professions affects labor productivity, the level of employment and social integration of women in today's conditions. The study will also contribute to the development of recommendations to support gender equality in the labor market in times of crisis. In general, the study of this topic is a necessary factor influencing the formation of an effective economic and legal policy in Ukraine.

The increasing number of cases of women taking up «male» professions has both positive and negative factors. The positives include expanding economic opportunities for women, reducing gender stereotypes, and increasing labor

efficiency due to the diversity of the free labor sphere. Negative factors include potential discrimination, physical exertion that is difficult for some women, and social conflicts due to the violation of traditional gender roles. The study of these factors is important for the development of policies aimed at promoting equality in the labor market and ensuring the harmonious coexistence of all workers. This will help create an effective work environment that maximizes the labor resources of all employees, regardless of gender.

Key words: *profession, gender substitution, labor resources, labor potential, social integration, «male» professions.*

Постановка проблеми. Проблема з гендерним заміщенням трудового потенціалу існувала завжди. У сучасних економічних та соціальних умовах така проблема набула особливого значення. Гендерне розрізнення між жінками і чоловіками завжди ґрунтувалося на специфіці трудових обов'язків. Віддавна жінці в сім'ї відводилася роль берегині сімейного вогнища, а чоловік мав забезпечувати родину, дбати про її добробут і потреби. Сучасні жінки довели, що немає нічого неможливого, що можна виконувати «чоловічу» роботу й отримувати гідну заробітну плату, при цьому залишатися успішною матір'ю і ефективним управлінцем. Поєднання, здавалося б, несуміжних обов'язків дає свої плоди. Якщо в економічному сенсі ці проблеми не мають особливої ваги, то нормативно-правове регулювання цього питання має низку проблем, розв'язанням яких варто займатися вже зараз. В умовах довготривалої війни росії проти України актуальність заміщення «чоловічих» професій жінками значно зросла. У той час, коли чоловіки боронять державу від агресора, жінки змушені допомагати економіці в тилу. Саме тому останнім часом через нестачу чоловічого ресурсу все частіше можна зустріти жінок у металургійній, будівельній, IT-галузі. Чи є таке працевлаштування ефективним, пропонуємо розглянути в цьому дослідженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питання гендеру у сфері трудових відносин займалося чимало вітчизняних науковців. Вахлакова В. В., Крамчанінова А. О. та Голікова В. А. [2] розглядали особливості проблем гендерного нерівноправ'я на ринку праці в Україні, оскільки останнім часом проблема гендеру постала особливо гостро. Кравчук О. І. [3] у власному дослідженні пропонує звернути увагу

на гендерні відносини на ринку праці в Україні. Вітчизняні дослідники Сафонік Н. П. та Богомол К. С. [4] досліджували питання застосування гендерно орієнтованого підходу у сфері трудових відносин та підприємницької діяльності.

Однак, незважаючи на існування наукових праць щодо ролі жінки в «чоловічих» професіях, питання залишається відкритим і потребує додаткового опрацювання.

Мета дослідження полягає у визначенні економіко-правових аспектів та розробці рекомендацій для ефективного гендерного заміщення трудового потенціалу з метою забезпечення рівних можливостей для чоловіків і жінок у сучасному суспільстві.

Виклад основного матеріалу. В Україні все більше жінок працевлаштовуються на посади, які традиційно донедавна вважалися чоловічими. Головним чином на цей факт вплинула мобілізація і дефіцит кадрів, що наклав усю країну після повномасштабного вторгнення. Серед основних причин дефіциту кадрів також відзначають вимушену міграцію та внутрішнє переселення українців. Саме тому дедалі частіше починають з'являтися професії машиністки, вантажниці, водійки, слюсарки тощо.

За даними Державної служби зайнятості, станом на 1 лютого 2024 року в Україні налічувалося 101,4 тис. безробітних українців, з них 24,9 тис. (24 %) – чоловіки, а 76,5 тис. (76 %) – жінки (рисунок).

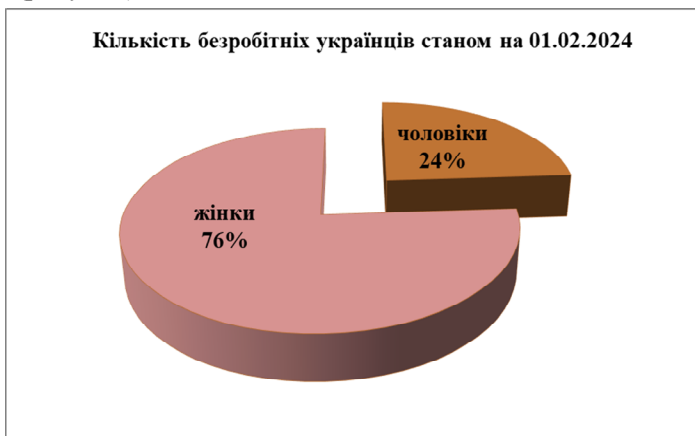

Рис. Кількість безробітних українців станом 01.02.2024 року [1]

Варто зазначити, що юридичне підґрунтя для поділу професій за гендерним статусом в Україні відсутнє. Перелік важких робіт та робіт зі шкідливими й небезпечними умовами праці, де працю жінок забороняли чи обмежували, скасували ще 2017 року. Раніше до цього переліку входило близько 450 професій. Це й професії у сфері металообробки, електротехнічного та хімічного виробництва, лісозаготівельної галузі тощо.

За словами В. В. Вахлакової, А. О. Крамчанінова та В. А. Голікової, в Україні, як і по всьому світу, досі існує дискримінація між чоловіками і жінками. Рівність між чоловіками та жінками повинна стати реальністю в новій демократичній Україні, яка прагне приєднатися до європейської спільноти. Питання гендерної рівності на ринку праці слід розглядати в кількох контекстах. Подолання цієї проблеми призведе як до позитивних, так і до негативних наслідків. Нині більше жінок зосереджуються на розвитку власної кар'єри, проте вони відчувають страх перед материнством через відсутність вільного часу, перевантаження на роботі та вдома. Зважаючи на це, необхідно знайти баланс між сімейними і трудовими обов'язками, щоб відповідати на структурні, соціальні та економічні зміни, які відбуваються у сфері сім'ї та зайнятості [2, с. 17].

Кравчук О. І. вважає, що в Україні жінки й досі стикаються з перешкодами, пов'язаними з реалізацією своїх законних прав у сфері зайнятості. Для розв'язання наявних проблем у сфері жіночої зайнятості державними урядовими установами вживаються заходи, які поступово впливають на зменшення гендерної оцінки працівника. Значною мірою цьому сприяє ефективна система соціальних гарантій, що передбачає залучення жінок до оплачуваної праці, внесення змін до законодавства України у сфері трудового права, яке підсилює сприяння зайнятості жінок у так званих «чоловічих» професіях. Необхідно розробити нові нормативні акти, спрямовані на подолання гендерної нерівності в усіх сферах суспільного життя [3].

Вітчизняне законодавство забороняє вказувати у вакансіях вимоги щодо статі, віку, раси та інші характерні ознаки кандидатів. Ще донедавна роботодавці, керуючись стереотипами, у процесі пошуку відповідного кандидата на певну посаду,

в оголошеннях про відкриту вакансію використовували дискримінаційні вимоги в описі вакансій. Нині ситуація змінюється, і роботодавці, які шукають працівників на «традиційно чоловічі» професії, наголошують, що вони відкриті для кандидатів обох статей. Це означає, що жінки мають рівні можливості з чоловіками отримати бажане робоче місце. Важливим є також те, що цей підхід сприяє руйнуванню гендерних стереотипів на ринку праці. Законодавчі обмеження щодо дискримінації стають ефективним інструментом для забезпечення рівних прав і можливостей. Це створює сприятливі умови для розвитку інклюзивного і справедливого ринку праці. Завдяки таким змінам жінки дедалі більше долучаються до професій, які раніше вважалися суто чоловічими.

За словами Сафонік Н. П. та Богомол К. С., сучасні зміни в економіці та вплив світових тенденцій ринку праці потребують урахування гендерних аспектів. Проблема забезпечення гендерної рівності у сфері трудових відносин та в підприємницькій діяльності зумовлена низкою факторів, включно з політичною та економічною ситуацією в країні, високим рівнем тіньової економіки, суспільними стереотипами, різницею в рівні освіти та інноваційно-цифровими технологіями [4].

Принцип рівності є конституційною гарантією правового статусу особи і протилежним поняттю дискримінації. Відповідно до вітчизняного законодавства дискримінація визначається як ситуація, коли особа або група осіб за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками зазнає обмежень у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі. Це визначено Законом «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [5]. Винятком є випадки, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, і способи досягнення цієї мети є належними та необхідними.

Ситуації, які час від часу виникають у суспільстві, змушують шукати нові сфери зайнятості, виживати і отримувати дохід. Усе більше жінок прагнуть змінити своє життя під впли-

вом різних подій. Рушійним фактором у цьому є близька чи знайома людина, яка до цього займалася певним видом діяльності. Наприклад, жінка може забажати стати водійкою після того, коли чоловік пішов захищати країну, а їй доводиться вести бізнес і виховувати дітей. І хоча нині вже нікого не здивує жінка за кермом, ще є певні ситуації, коли жінка управляє вантажівкою, поїздом чи іншими транспортними засобами, які раніше асоціювалися із чоловіками.

Нині в суспільстві через брак чоловіків жінки беруть на себе нові ролі: сантехніка, будівельника, слюсаря тощо. З кожним днем попит на нові професії зростає. Жінка стала гідною заміною чоловікам у професійній сфері. Звичайно, більшість таких «перетворень», на жаль, вимушені – через різні негативні обставини. За даними Державного центру зайнятості, 75 % зареєстрованих безробітних в Україні становлять жінки, які активно шукають роботу. Багато з них проходять перекваліфікацію, щоб збільшити свої шанси на працевлаштування. Така ситуація свідчить про зростаючу гнучкість та адаптивність жінок на ринку праці. Вони демонструють готовність освоювати нові навички та працювати в різних галузях, розширюючи таким чином свій професійний горизонт [6].

Нині великі комерційні компанії і мережеві магазини у своєму складі мають переважну кількість жінок. Наприклад, компанія Meest сформувала в себе цілі команди з жінок, які обіймають «чоловічі» посади. Загалом це три категорії персоналу: працівниці складських приміщень, сортувальних центрів, а також керівниці операційних відділень. За прогнозами керівників, кількість жінок у компанії лише збільшуватиметься. Інша компанія – мережа магазинів АТБ – у своєму складі має 56 тисяч працівників, з яких 67 % становлять жінки [7].

Важливо розуміти, що не всі жінки мають змогу виконувати «чоловічу» роботу, зокрема через фізичні, соціальні та економічні обмеження. Частина з них проходить перекваліфікацію та обирає вакансії, які традиційно вважаються «чоловічими». Проте навіть за умови наявності бажання та кваліфікації жінки стикаються з додатковими бар'єрами, такими як недостатня підтримка з боку роботодавців, відсут-

ність відповідних умов праці та стереотипи, що все ще зберігаються у суспільстві. Тому забезпечення рівних можливостей для жінок у «чоловічих» професіях залишається актуальним завданням для економічного та соціального розвитку країни.

Зважаючи на попит, пов'язаний з «чоловічими» професіями, Мінекономіки планує на державному рівні займатися перенавчанням жінок у нових для них сферах зайнятості. Загалом програми перекваліфікації українців, що залишаються в тилу, потребують підвищеної уваги, оскільки сприяють адаптації робочої сили до сучасних потреб ринку праці. Одним із визначальних особливостей таких програм є навчання професій, що мають високий попит. Це забезпечить ефективне використання наявного людського ресурсу і підтримає економіку держави, оскільки робота в певних сферах зайнятості, де бракує працівників, буде продовжена. Головним чином це стосується жінок, які сьогодні освоюють професії, що традиційно вважалися «чоловічими». Такі зміни у професійній структурі ринку праці зумовлені поточними соціально-економічними та воєнними реаліями.

Ефективна перекваліфікація можлива за умови наявності фінансової підтримки як з боку держави, так і бізнесу. Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) розглядає можливість фінансування низки програм, де головними політичними гравцями у «чоловічій» професійній ланці є жінки. Залучення іноземних інвестицій до програм перекваліфікації матиме на меті сприяти покращенню економічної ситуації та зниженню рівня безробіття. Майбутні державні програми з перекваліфікації мають бути скоординовані з приватними ініціаторами, для яких особливу роль відіграє не гендерна належність, а професійні якості людини і вміння працювати. Цей факт забезпечить ефективне використання ресурсів і має позитивно вплинути на економіку держави загалом.

Основним завданням для державних органів нині залишається питання створення навчальних програм, які б відповідали сучасним потребам ринку праці. Для цього необхідно проводити аналіз поточного стану ринку праці та прогнозувати його розвиток. Навчальні програми повинні містити теоретич-

ну та практичну підготовку, що забезпечить швидку адаптацію до нових професій. Необхідним елементом є залучення кваліфікованих викладачів та експертів галузі. Загалом програми перекваліфікації зможуть стати важливим інструментом економічного розвитку і тим самим підвищити рівень зайнятості в Україні. Цей крок потребує системного підходу та координації зусиль держави, бізнесу й міжнародних організацій.

Варто наголосити на тому, що позитивний вплив участі жінок у виконанні «чоловічих» професій на економіку має як свої переваги, так і недоліки. До переваг належать сприяння розширенню ринку праці і забезпечення більших можливостей для жінок, підвищення їх економічної самостійності й незалежності. Жінки, які обіймають «чоловічі» професії, можуть вносити нові ідеї та розробляти новаторські підходи, що сприятимуть подальшому впровадженню інновацій в обрану сферу. Диверсифікація гендерного складу працівників може покращити робочу ефективність і сприяти зниженню витрат на найм. Зростання кількісного показника жінок у «чоловічих» професіях може також зменшити існуючі стереотипи щодо належності гендеру до робочого середовища, а також сприяти рівним умовам і можливостям у сфері зайнятості. Крім того, до позитивного впливу також варто віднести підвищення навичок та кваліфікацію жінок у нових обраних сферах. Розширення можливостей для жінок у «чоловічих» професіях сприяє соціальній інтеграції і підвищенню статусу жінки в суспільстві.

Зростання чисельності жінок у «чоловічих» професіях потребує додаткових заходів з організації робочого середовища та адаптації інфраструктури до потреб жіночої частини працівників. Поряд з цим збільшення чисельності жінок у таких професіях тягне за собою зміни культурних уявлень і соціальних норм, разом з тим часу й низки додаткових зусиль для досягнення рівноправ'я та взаєморозуміння в процесі виконання трудових обов'язків. Загалом збільшення кількості жінок у «чоловічих» професіях у найближчому майбутньому має стати рушійним кроком на шляху до більш справедливого і ефективного ринку праці, сприяючи загальному економічному зростанню і сталому розвитку суспільства.

Збільшення кількості жінок у «чоловічих» професіях в Україні викликає певні негативні фактори, які також варто враховувати. Першим негативним фактором є конкуренція за робочі місця між чоловіками і жінками, що цілком можливо призведе до соціального напруження і конфліктів у трудових колективах. Це особливо актуально в умовах високого рівня безробіття та обмеженості вакансій у деяких сферах зайнятості.

Окрім цього, жінки можуть стикатися з дискримінацією та упередженим ставленням до себе в процесі виконання трудових обов'язків, оскільки усталені стереотипи щодо ролі жінок і чоловіків у суспільстві все ще впливають на ставлення до них, і це може призвести до менш сприятливих умов праці, несправедливих оцінок та перешкод у кар'єрному зростанні.

Важливо відзначити, що до негативних тенденцій заміщення «чоловічих» професій жінками належать і фізичні вимоги деяких професій, традиційно пов'язаних з чоловіками. Вказані професії можуть бути важкими для деяких жінок, а це, своєю чергою, може призвести до підвищеного ризику травматизму та погіршення здоров'я. Роботодавці не завжди можуть бути готові забезпечити відповідні умови праці та адаптувати робоче середовище до потреб жінки.

Одним із визначальних аспектів є вплив професії на сімейне життя і баланс між роботою та особистим життям. Жінки, зайняті у важких фізичних або високостресових професіях, можуть мати додаткові складнощі в поєднанні професійних обов'язків з роллю матері та виконанням повсякденних справ. Досить часто в трудовому середовищі є ризик виникнення проблем, пов'язаних з адаптацією жінок до професійної культури, яка історично склалася в «чоловічих» професіях. Це може впливати на збільшення часу й зусиль для подолання бар'єрів і досягнення гармонійного співіснування в колективі.

Соціальні зміни, пов'язані зі збільшенням кількості жінок у «чоловічих» професіях, можуть підсилювати вплив на молоде покоління, формуючи нові уявлення про гендерні ролі. Це може мати як позитивні наслідки, так і викликати неоднозначну реакцію серед тих, хто ще не подолав гендерні стереотипи в суспільстві. Тому, хоча залучення жінок до «чолові-

чих» професій позитивно впливає на економіку і суспільство, загалом важливо враховувати й негативні наслідки для досягнення гармонійного трудового середовища.

Висновки. Збільшення кількості жінок, які виконують «чоловічі» професії, є наслідком багатьох факторів, включно з міграцією, мобілізацією та соціальними змінами. Це явище має як позитивні, так і негативні наслідки для суспільства зокрема та економіки в цілому. Позитивні аспекти пов'язані з розширенням економічних можливостей для жінок, зменшенням гендерних стереотипів та підвищенням загальної ефективності праці. З іншого боку, виникають ризики дискримінації, фізичних та психологічних навантажень, а також потенційних конфліктів через порушення традиційних гендерних ролей. Для суспільства такий крок означає більше рівноправ'я та підвищення соціальної інтеграції. Такі процеси сприяють створенню більш відкритого й толерантного середовища. Для економіки це розширення людського капіталу і зменшення дефіциту робочої сили в певних галузях.

У дослідженні встановлено, що попри всі несприятливі обставини, пов'язані зі стереотипами та гендерними ролями, на майбутній розвиток держави цей процес вплине позитивно, якщо будуть створені відповідні умови, які б сприяли підтримці гендерної рівності на ринку праці. Такий процес відзначатиметься стабільно економічним зростанням, соціальною згуртованістю та поліпшенням якості життя. Водночас важливо враховувати й долати негативні наслідки, які виникають під час таких змін, задля встановлення гармонії в суспільстві.

Перспективами подальших досліджень є вивчення економічних та правових аспектів сучасного стану гендерного заміщення трудового потенціалу з метою оптимізації політики на рівні підприємств та національних урядів.

Список використаних джерел

1. Чоловіча робота на жіночі плечі: як війна змінила ринок праці в Україні? *Тукїїв*. 2024. URL: <https://tykyiv.com/finances/cholovicha-robot-na-zhinochi-plechi-iak-viina-zminila-rinok-pratsi-v-ukrayini/> (дата звернення: 01.07.2024).

2. Вахлакова В. В., Крамчанінова А. О., Голікова В. А. Дослідження проблем гендерного нерівноправ'я на ринку праці України. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2020. № 2 (258). С. 13–19. URL: scholar.archive.org (дата звернення: 01.07.2024).

3. Кравчук О. І. Гендерні відносини на ринку праці України. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/99ec3e39-ffe6-4bc2-a409-36bab90eccf8/content?page=393> scholar.archive.org (дата звернення: 01.07.2024).

4. Сафонік Н. П., Богомол К. С. Загальні аспекти застосування гендерно орієнтованого підходу у сфері трудових відносин та підприємницької діяльності. *Економіка і суспільство*. 2022. № 35. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1065> (дата звернення: 01.07.2024).

5. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 01.07.2024).

6. Буряк І. Жінки в «чоловічих професіях» – які спеціальності мають найбільший попит. *Новини LIVE*. 2024. URL: <https://armiya.novyny.live/zhinki-v-cholovichikh-profesiiakh-iaki-spetsialnosti-maiut-naibilshii-popit-149118.html> (дата звернення: 01.07.2024).

7. (Не)жіночі професії. Як війна змінила ринок праці, а українки все частіше опановують «чоловічі» посади. *РБК-Україна*. 2024. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/ne-zhinochi-profesiyi-k-viyna-zminila-rinok-1716467637.html> (дата звернення: 01.07.2024).

References

1. Men's work on women's shoulders: how did the war change the labor market in Ukraine? (2024), *TyKyiv*, available at: <https://tykyiv.com/finances/cholovicha-robot-na-zhinochi-plechi-iak-viina-zminila-rinok-pratsi-v-ukrayini/> (accessed 01 July 2024).

2. Vakhlakova, V. V., Kramchaninova, A. O. and Golikova, V. A. (2020), Study of problems of gender inequality in the labor market of Ukraine, *Bulletin of the Eastern Ukrainian National University named*

after Volodymyr Dahl, No. 2 (258), pp. 13–19, available at: scholar.archive.org (accessed 01 July 2024).

3. Kravchuk, O. I. (2022), Gender relations in the labor market of Ukraine, available at: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/99ec3e39-ffe6-4bc2-a409-36bab90eccf8/content#page=393> scholar.archive.org (accessed 01 July 2024).

4. Safonik, N. P. and Bogomol, K. S. (2022), General, aspects of applying a gender-oriented approach in the field of labor relations and entrepreneurial activity, *Economy and society*, No. 35, available at: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1065> (accessed 01 July 2024).

5. Ukraine (2012), *On the principles of preventing and countering discrimination in Ukraine* : Law of Ukraine, dated 06.09.2012, No. 5207-VI, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (accessed 01 July 2024).

6. Buryak, I. (2024), Women in "male professions" – which specialties have the greatest demand, *Novyny LIVE*, available at: <https://armiya.novyny.live/zhinki-v-cholovichikh-profesiiakh-iaki-spetsialnosti-maiut-naibilshii-popit-149118.html> (accessed 01 July 2024).

7. (Non)female professions (2024), As the war changed the labor market, Ukrainian women are increasingly taking over "male" positions, *RBK-Ukraine*, available at: <https://www.rbc.ua/rus/news/ne-zhinochi-profesiyi-k-viy-na-zminila-rinok-1716467637.html> (accessed 01 July 2024).

УДК 393:94:316.7:94(477) "17/18":929Розумовські
DOI 10.32755/sjeducation.2024.02.161

ЗМІНИ В ПОХОВАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ СОЦІАЛЬНОЇ ЕЛІТИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII СТ. НА ПРИКЛАДІ ПОХОВАНЬ ПРЕДСТАВНИКІВ РОДУ РОЗУМОВСЬКИХ

Попружна Алла Василівна, кандидат історичних наук,
доцент кафедри економіки та соціальних дисциплін,
Пенітенціарна академія України
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,
e-mail: altarsena@gmail.com)
ORCID: 0000-0002-5079-2865

У статті на прикладі родини Розумовських розглядаються особливості поховальної культури представників соціальної еліти другої половини XVIII ст. та актуалізуються елементи, які свідчили про зміни в поховальній культурі в першій половині XIX ст.

Метою статті є прагнення схарактеризувати поступові зміни в поховальній культурі української еліти на початку XIX ст., пов'язані з інкорпорацією більшості українських територій до складу російської імперії.

Методологія дослідження базується на залученні загальнонаукових методів – спостереження, збирання інформації, опису та порівняння.

Висновки. Поховальна культура загалом охоплювала уявлення про смерть, підготовку до неї та забезпечення увічнення пам'яті ще за життя, форми поведінки з померлими, офіційну процедуру поховань, релігійні практики, вияв скорботи близькими та іншими членами соціуму, організацію і утримання місць захоронення. Представники української соціальної еліти початку XIX ст., які були здебільшого нащадками козацької старшини, завчасно готувалися до смертного часу – укладали тестаменти і піклувалися про місце поховання, жалобну церемонію. Це підтверджують приклади з родинного кола Розумовських.

Ключові слова: поховальна культура, жалобна церемонія, козацька старшина, Розумовські.

CHANGES IN THE FUNERAL CULTURE OF THE SOCIAL ELITE IN THE SECOND HALF OF THE 18TH-EARLY 19TH CENTURY. ON THE EXAMPLE OF BURIALS OF REPRESENTATIVES OF THE ROZUMOVSKY FAMILY

Popruzhna Alla, Ph.D. in History, Associate Professor
of the Department of Economics and Social Disciplines,
Penitentiary Academy of Ukraine
(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: altarsena@gmail.com)
ORCID: 0000-0002-5079-2865

The article examines the peculiarities of the funerary culture of representatives of the social elite of the second half of the 18th century using the example of the Razumovsky family. and the elements that testified to changes in burial culture in the first half of the 19th century are actualized.

The purpose of the article is to characterize the gradual changes in the funerary culture of the Ukrainian elite at the beginning of the 19th century, associated with the incorporation of most of the Ukrainian territories into the Russian Empire.

The research methodology is based on the involvement of general scientific methods - observation, information gathering, description and comparison.

Conclusions. Funeral culture in general included ideas about death, preparation for it and ensuring the perpetuation of memory while still alive, forms of treatment of the dead, official burial procedures, religious practices, expression of grief by relatives and other members of society, organization and maintenance of burial sites. Representatives of the Ukrainian social elite of the beginning of the 19th century, who were mostly descendants of Cossack elders, prepared in advance for the time of death - they made wills and took care of the place of burial, the mourning ceremony. This is confirmed by examples from the Razumovsky family circle.

Key words: funeral culture, mourning ceremony, cossack elder, Razumovsky.

Постановка проблеми. Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. стала самобутнім соціально-культурним феноменом, невід’ємною складовою повсякденного життя соціально-політичної еліти Гетьманщини, її духовного спадку. Вона була своєрідним продовженням польської «*rompa funebris*». І тільки наприкінці XVIII ст. поступово змінюється, уніфікується або піддається російським впливам у контексті інкорпорації козацької старшини до російського дворянства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі відсутнє комплексне дослідження поховальної культури. Втім, окремі її аспекти були досліджені у працях О. Лазаревського, О. Ксензенка, А. Хатемкіна, В. Модзалевського, В. Грабовецького, С. Сегеди. Окремі аспекти поховального церемоніалу козацтва висвітлені у працях Я. Федорука, В. Балущка, О. Старіка, О. Коваленка, О. Дзюби, О. Прокоп’юк, І. Ситого, О. Замури, О. Кривошії, І. Кривошеї, В. Кривошеї, О. Романової.

Метою цього дослідження. Схарактеризувати зміни в поховальній культурі української еліти на початку XIX ст.,

пов'язані з інкорпорацією більшості українських територій до складу російської імперії.

Виклад основного матеріалу. Детальне уявлення про вигляд і облаштування усипалень козацької старшини дозволяють скласти їх описи у працях істориків, археологів та краєзнавців XIX–XX ст. Так, А. Хатьомкін залишив опис гробниці матері Олексія та Кирила Розумовських Наталії Розумовської, померлої у 1762 р. і похованої у крипті собору Успіння Богородиці в Козельці: «Гробница представляет из себя подобие громадного кирпичного гроба, аршин 5 в длину и аршина 2 в ширину, отштукатуренного и побеленного известью. На стене, в ногах гробницы, прибита икона с изображением св. Андриана и Наталии. Никаких надписей и других изображений в этой камере нет» [1, с. 413].

Змістовним прикладом поєднання поховальної культури соціально-політичної еліти Гетьманщини та поховальних традицій еліти Російської імперії є поховання останнього гетьмана Кирила Розумовського.

Відомо, що він провів у Батурині останні 9 років життя. У листі до І. Воронцова сенатор П. Завадовський писав, що граф поїхав в Україну не інакше, щоб «погребсти свои кости в Отчизне». Спочив гетьман 9 січня 1803 р. Місцем свого останнього спочинку поміж збудованих його коштом храмів у Баклані, Почепі, Яготині він обрав храм Воскресіння Хрестова у Батурині. Згідно з переказами за чотири місяці до смерті Кирило Розумовський відвідав будівництво і особисто вказав на місце, де має бути склеп [2, с. 184].

Воля останнього гетьмана Лівобережної України Кирила Розумовського була виконана – він був похований у 1803 р. у склепі, «розташованому нижче підлоги Воскресенської церкви». Через два роки над склепом було встановлено надгробний пам'ятник, замовлений сином гетьмана Андрієм [3, с. 365].

Нижня частина надгробного пам'ятника у вигляді напівкруглого п'єдесталу висотою 1,08 метра мала вирізьблений напис: «Здесь покоїться тело его сиятельства господина генерал-фельдмаршала, сенатора, действительного камергера и орденов российских святого апостола Андрея Первозванного,

святого Александра Невского, польского Белого орла і голстинського святого Анни кавалера графа Кирилла Григорієвича Розумовського, родившогося в 1728 году марта 18 дня, скончавшогося в Батурине 1803 году генваря 9-го по полудни во втором часу. Жития его было семьдесят четыре года, девять месяцев и двадцать два дни» [3, с. 366]. Обабіч епітафії на двох мармурових плитах однакового розміру було вирізьблено зображення родинного герба Розумовських, під нею девіз латиною «Fama extendere factis», що в перекладі – «Славу приможувати справами».

Надгробок з білого мармуру у вигляді піраміди з барельєфом небіжчика, поховальною урною під флером, епітафією та девізом гетьмана був виготовлений скульптором І. Мартосом і встановлений над могилою гетьмана в 1805 р.

Склеп являв собою в основі прямокутник довжиною 234 см, шириною 150 см, висотою 176 см. У труні тіло Кирила Розумовського було загорнуте в саван з жовтого атласу. В головах гробу був срібний герб, а в ногах припаяна Адамова голова. В окремому металевому ящику було забальзамоване серце гетьмана [4, с. 103]. Адже ще в Речі Посполитій у XVIII ст. існувала досить жорстка традиція окремого захоронення органів – серця, печінки, мозку. Щоб «зберегти тіло до урочистого моменту, з нього виймали нутрощі, збережені в окремій посудині, яку пізніше вміщували у могилу разом з труною».

Якщо в добу Гетьманщини над похованням представника козацької еліти у храмі розміщували надгробний портрет, то з другої половини XVIII ст. з'являється традиція встановлювати кам'яні надгробки, які були притаманні для поховальної культури представників вищих щаблів соціальної еліти російської імперії. Це підтверджується тим, що, коли у 1771 р. померли брат гетьмана граф Олексій Григорович і дружина гетьмана Катерина Іванівна, Кирило Розумовський замовив над могилами рідних у Благовіщенській церкві Олександроневської лаври чудовий мармуровий пам'ятник у формі триумфальних воріт з епітафією: «Здесь погребены тела усопших: рабы Божьей графини Катерины Ивановны Разумовской, урожденной Нарышкиной, двора Е.И.В. Императрицы Всероссий-

ской действительной статс-дамы, ордена Святыя Екатерины кавалера... и раба Божия Римского и Российского графа Алексея Григорьевича Разумовского, Российских войск генерала-фельдмаршала, обер-егермейстера, лейб-компани капитан-поручика, первого камергера, лейб-гвардии конного полка подполковника, орденов Российских Святого апостола Андрея, Святого Александра Невского, Польского Белого орла и Святыя Анны кавалера... Сей монумент был сооружен в знак супружеской и братской любви и незабвенной памяти генералом-фельдмаршалом графом Кириллом Григорьевичем Разумовским 1779 года» [5].

Традиція скульптурних пам'ятників над похованнями була притаманна й еліті Речі Посполитої. Це відзначав К. Широцький: «На могилі умерлого поставлялася різьблена постать його... або писаний портрет, що завішувався на знамені і покладался у церкві поруч з корогами» [6, с. 199].

Відомо, що особистого лікаря останнього гетьмана України Кирила Розумовського Фому Дуссика поховали у скиті Батурицького Миколаївського Крупицького монастиря. Над могилою на мурованому цегляному фундаменті був встановлений пам'ятник, виготовлений з монолітного сірого граніту з горельєфним скульптурним зображенням: «Верхня та нижня частина надгробка оздоблені виступаючими карнизами. Передня частина гробниці прикрашена ліпниною у вигляді звисаючої тканини флер – покривала забуття. Бокова частина плити прикрашена двома сонцями-квітками, що у надгробній символіці виступають не тільки символом небесного світла, а й воскресіння. На флері зображені фігури двох римських жінок в античному одязі, які стоять на раковинах і підтримують руками епітафію: «Под сим каменем положено тело почившего раба Божия господина надворного советника, медицины доктора Фомы Петровича Дуссика, скончавшегося в Батурине 1801 года декабря 20 дня. Жития его было 36 лет. Да почит с миром» [7, с. 165].

Драматичною виявилася доля пам'ятника, спорудженого на могилі Кирила Розумовського. У 1927 р. склеп був пограбований.

У XIX ст. нащадки військово-політичної еліти Гетьманщини продовжували дотримуватися традицій поховальної культури, сформованих представниками козацької старшини у другій половині XVII–XVIII ст.

Зокрема, у березні 1822 р. син гетьмана Кирила Розумовського – граф Олексій Кирилович Розумовський уклав заповіт, у якому наказав поховати його за християнським звичаєм, на томість гроші, заплановані на пишний похорон, віддати жебракам. За декілька днів до смерті граф перестав вставати з ліжка, сповідався і наказав читати вдень і вночі Псалтир. 5 квітня 1822 р. він помер «Дерев'яна труна з тілом графа обита темно-вишневою тканиною, стояла на приготованому катафалку у великій залі». Через три дні Олексія Розумовського поховали у завчасно приготовленому склепі Воскресенського собору в м. Почеп.

Утім через 17 років його нащадки вирішили перепоховати прах батька у Преображенському монастирі у м. Новгороді-Сіверському. Отримавши дозвіл на це, було зроблено: «из прочных, толстых, дубовых досок ковчег, – гроб такой меры, чтобы тот гроб, в котором положено тело графа, удобно было уложить в нем. Ковчег облит нарочито сваренною смолою, обит внутри приличною матерією, а снаружи черным бархатом, и на нем, в приличных местах, вышиты из серебряннаго белаго позумента кресты. б) Для людей, которые были при перевозке графа – траурныя одеянія. в) Дроги, на которых везен был гроб, и лошади. г) Факелы, если бы случилось быть в дороге поздно вечером. д) Разная провизія для дороги. е) Приглашен духовник покойнаго графа протоіерей Крыловский, с причтом, в дорогу. ж) Приготовлен в Новгородсеверске, в монастыре, в большой церкви, склеп. з) В Новгородсеверском монастыре разная провизія, напитки, приличное столовое белье и посуда, для приема духовенства и других лиц, после погребенія праха графа. и) Приглашен архимандрит и духовенство монастыря, для встречи и служения. і) Сделано в Новгородсеверском совещание с городничим и директором гимназии на счет встречи праха графа. к) Приглашена

в Новгородсеверском гимназическая певчая, которою и дирижировал старший учитель гимназии Самчевській» [8, с. 427].

Висновки. Отже, представники української соціальної еліти початку XIX ст., які були здебільшого нащадками козацької старшини, завчасно готувалися до смертного часу – укладали тестаменти і піклувались про місце поховання, жалобну церемонію. Важливою складовою духовних заповітів представників козацької старшини у другій половині XVII–XVIII ст. було обрання місця останнього притулку в усипальнях, збудованих власним коштом храмах, або в тих, якими вони опікувалися за життя. Це підтверджують й відомості з історії родин Розумовських.

У XIX ст. українська еліта продовжувала підтримувати поховальні традиції своїх предків, зокрема, укладали заповіти, місцем «останнього притулку» обирали церкви і монастирі, займались благодійництвом для увічнення пам'яті. Підтвердженням високого соціального статусу було облаштування усипалень на території відомих православних монастирів Лівобережної України – Києво-Печерського, Видубицького, Рихлівського, Мгарського, Густинського, Єлецького Успенського, Троїцько-Іллінського, Преображенського. Нащадки могли перепоховати прах померлого родича з метою престижу чи через сімейні обставини.

Список використаних джерел

1. Хатемкин А. К памятникам недавней старины в г. Козельце. *Киевская старина*. 1898. № 12. С. 413–424.
2. Кіяшко Л. Поховання Кирила Розумовського в Батурині. *Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки (джерела та результати досліджень)* : збірник праць молодих учених та аспірантів. Т. 9. Київ, 2002.
3. Сегеда С. П. Гетьманські могили. Київ : Наш час, 2009. 440 с.
4. У склепі останнього гетьмана / підгот. до друку і передм. О. Коваленка, С. Гаврилової. *Сіверянський літопис*. 1995. № 3. С. 102–110.
5. Коляда І. А. Кирило Розумовський. Київ : Укрвидавполіграфія, 2012. 126 с.
6. Широцький К. Дещо про давні портрети. *Сяйво*. 1914. Ч. 7–9. С. 198–202.

7. Нікітін В. Г. Ф. П. Дуссик – особистий лікар гетьмана України К. Г. Розумовського. *Сіверщина в історії України* : збірник наукових праць. Київ; Глухів, 2015. Вип. 8. С. 163–166.

8. Лазаревский А. Записка о последних годах жизни графа Алексея Кирилловича Разумовского в Малороссии, его кончине и похоронах. *Киевская старина*. 1894. Том XLIV. С. 426–439.

References

1. Khatemkyn, A. (1898), "To the monuments of recent antiquity in Kozelce", *Kyevskaia staryna*, № 12, pp. 413–424.

2. Kiiashko, L. (2002), "The burial of Kyryl Razumovsky in Baturyn", *Biographical necropolitics in the context of modern historical science (sources and research results)* : Collection of works of young scientists and graduate students, Т. 9, Kyiv.

3. Sehed, S. P. (2009), *Hetman graves*, Our time, Kyiv.

4. Kovalenko, O., Havrylova, S. (1995) "In the crypt of the last hetman", *Severyan annals*, № 3, pp. 102–110.

5. Koliada, I. A. (2012), *Kyrylo Razumovsky*, Ukrvydavpolihrafiia, Kyiv.

6. Shyrotskyi, K. (1914), "Something about ancient portraits", *Radiance*, Ch. 7–9, pp. 198–202.

7. Nikitin, V. H. (2015), F.P. "F.P. Dussyk is the personal physician of the Hetman of Ukraine K. G. Razumovsky". *Severshchyna in the history of Ukraine* : Collection of scientific papers, Kyiv, Hlukhiv, Vyp. 8, pp. 163–166.

8. Lazarevskiy, A. (1894), "A note about the last years of Count Alexei Kirillovich Razumovsky's life in Little Russia, his death and funeral. Old Kiev", *Kyevskaia staryna*, Tom XLIV, pp. 426–439.

УДК 159.923.2

DOI 10.32755/sjeducation.2024.02.169

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК НЕОБХІДНОЇ УМОВИ ДЛЯ РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОЇ ЕТИКИ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕДАГОГА

Потапчук Тетяна Володимирівна, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри теорії та методики дошкільної і спеціальної освіти, *Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*

(76025, Україна, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
e-mail: tatvolod@ukr.net)

ORCID: 0000-0003-1680-6976

Web of Science Researcher ID AAE-6408-2022

У статті розглядається формування комунікативної толерантності педагога як важливого компонента його етичної культури та професійного становлення. Цей процес є складним і неперервним, оскільки ґрунтується на активній взаємодії особистості з професійним середовищем, що суттєво впливає на ефективність педагогічної роботи. Комунікативна толерантність виступає основою для професійного саморозвитку, самоосвіти та самореалізації педагогів. Відзначається, що поняття «толерантність» залишається неоднозначно трактованим і в наукових джерелах часто ототожнюється з «терпимістю», походючи від латинського терміна «tolerantia». Дослідники також по-різному інтерпретують термін «комунікативна толерантність», описуючи її як професійну якість, що проявляється в педагогічному середовищі під час взаємодії з дітьми, з якими педагогам доводиться працювати безпосередньо. Висвітлено важливість комунікативної толерантності як необхідної умови для розвитку педагогічної етики у професійній діяльності.

Зазначено, що толерантність впливає на ставлення до інших людей, їх психологічних станів, якостей і вчинків у процесі комунікативної взаємодії. Комунікативна толерантність охоплює спрямованість свідомості на терпимі та безконфліктну комунікацію, а також доброзичливий тип взаємодії. Це питання є особливо актуальним для педагогів, котрі як носії культурних цінностей мають завдання формувати у своїх учнів здатність до ефективної взаємодії, емпатії та поваги. З'ясовано, що педагог та учні можуть мати різні цінності та орієнтації у сфері взаємодії, що може призводити до проявів комунікативної нетерпимості один до одного. Що стосується етичного аспекту, то він відображає ті етичні норми, яких дотримується педагог: керуватися почуттям обов'язку чи звичкою діяти відповідально.

Зроблено акцент на важливості розвитку комунікативної толерантності як істотного елемента в підготовці фахівців у педагогічній сфері, що сприяє створенню позитивного соціокультурного середовища.

Ключові слова: комунікативна толерантність, комунікативна компетентність, педагогічна етика, професійна діяльність, доброзичливість, взаємодія.

THE FORMATION OF COMMUNICATIVE TOLERANCE AS A NECESSARY CONDITION FOR THE DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL ETHICS IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF A TEACHER

Potapchuk Tetyana, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor of the Department of Theory and Methodology of
Preschool and Special Education,

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(57 Shevchenko Street, Ivano-Frankivsk, 76025, Ukraine,
e-mail: tatvolod@ukr.net)*

ORCID: 0000-0003-1680-6976

Web of Science Researcher ID AAE-6408-2022

The article examines the formation of a teacher's communicative tolerance as an important component of his ethical culture and professional development. This process is complex and continuous, as it is based on the active interaction of the individual with the professional environment, which significantly affects the effectiveness of pedagogical work. Communicative tolerance is the basis for professional self-development, self-education and self-realization of teachers. It is noted that the concept of "tolerance" remains ambiguously interpreted and is often equated with "tolerance" in scientific sources, originating from the Latin term tolerantia. Researchers also interpret the term "communicative tolerance" in different ways, describing it as a professional quality manifested in the pedagogical environment during interaction with people with whom specialists have to work directly. The importance of communicative tolerance as a necessary condition for the development of pedagogical ethics in professional activity is highlighted.

It is noted that tolerance affects the attitude towards other people, their psychological states, qualities and actions in the process of communicative interaction. Communicative tolerance covers the focus of consciousness on tolerant and conflict-free communication, as well as a benevolent type of interaction. This issue is especially relevant for teachers who, as carriers of cultural values, have the task of forming in their students the ability for effective interaction, empathy and respect. It was found that the teacher and students may have different values and orientations in the field of interaction, which can lead to manifestations of communicative intolerance towards each other. As for the ethical aspect, it reflects the ethical norms that the teacher adheres to - being guided by a sense of duty or a habit of acting irresponsibly.

Emphasis is placed on the importance of developing communicative tolerance as an essential element in the training of specialists in the pedagogical field, which contributes to the creation of a positive sociocultural environment.

Key words: *communicative tolerance, communicative competence, pedagogical ethics, professional activity, benevolence, interaction.*

Постановка проблеми. Одним з найважливіших аспектів реалізації педагогічної роботи є професіоналізм фахівця, що містить комунікативну компетентність, засновану на толерантності. Ця якість посідає особливе місце у педагогів та є універсальним принципом і однією з основних цінностей людської діяльності.

Толерантність – професійно важлива характеристика особистості педагога на всіх етапах професійного становлення, оскільки визначає ставлення особистості до інших людей, їхніх психологічних станів, якостей та вчинків під час комунікативної взаємодії. Комунікативна толерантність охоплює домінуючу спрямованість свідомості на терпиму, безконфліктну комунікацію та доброзичливий тип взаємодії з іншими. Це є особливо актуальним для педагогів, котрі як носії культурних цінностей мають формувати у своїх вихованців здатність до взаємодії, емпатії та поваги.

У соціалізації особистості важливу роль відіграє саме толерантність, яка допомагає створювати позитивну атмосферу в освітньому процесі і сприяє розвитку довірливих взаємин між педагогами та учнями. Аналізуючи сучасну теорію та практику, можна стверджувати, що спостерігається недостатня увага до вивчення й розробки комунікативної толерантності, особливо в контексті психолого-педагогічних аспектів формування толерантних взаємин.

Педагоги повинні враховувати психолого-педагогічні особливості своїх учнів, адже це стане основою для створення атмосфери взаємоповаги, розуміння та співпраці.

На різних стадіях професійного становлення педагогів питання толерантності набуває особливої значущості. У період навчання майбутніх педагогів важливо акцентувати увагу на розвитку їхніх комунікативних навичок, сприйнятливості до різних поглядів та шляхів розв'язання конфліктів. Проведення практичних занять, семінарів і тренінгів, спрямованих

на формування цієї важливої якості, дозволить підвищити рівень професійної підготовки педагогічних кадрів.

Створення системи підтримки й розвитку комунікативної толерантності в педагогічних колективах також може мати позитивний вплив. Обмін досвідом між педагогами, проведення семінарів з активним обговоренням варіантів комунікації та взаємин – це все ефективні методи формування комунікативної толерантності як необхідної умови для розвитку педагогічної етики у професійній діяльності педагога.

Можна стверджувати, що толерантність є основоположною цінністю, яка не лише сприяє розвитку особистості педагога, а й впливає на загальну якість освітнього процесу, формуючи в учнів навички ефективної комунікації та конструктивної взаємодії у соціумі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему комунікативної толерантності активно досліджували багато науковців, зокрема І. Бех [1], А. Скок [2], що обумовило широкий спектр підходів до її вивчення. Серед них можна виділити психологічний підхід, який акцентує увагу на психологічних механізмах формування толерантності, її ролі в міжособистісних взаємодіях та впливі на емоційний фон спілкування.

Також важливим є компетентнісний підхід, про що свідчать роботи В. Балахтара [3], Н. Бессараб [4], О. Гриви [5] та інших. У рамках цього підходу толерантність розглядається як складова загальної компетентності професіонала, яка дозволяє ефективно взаємодіяти з іншими людьми, враховуючи їхню особистість.

Педагогічний підхід, представлений такими дослідниками, як В. Галузьяк [6], О. Кононко [7], Л. Харченко [8] та ін., зосереджується на ролі виховання та навчання у формуванні комунікативної толерантності в майбутніх фахівців. Це стосується впровадження спеціальних програм і курсів, які акцентують увагу на розвитку навичок конструктивного спілкування та взаєморозуміння.

Незважаючи на різноманітність підходів, аналіз наявних наукових праць свідчить про те, що кількість досліджень, присвячених формуванню комунікативної толерантності у сучасних фахівців, усе ще є недостатньою. У сучасному світі,

де глобалізація та мультикультуралізм стають панівними тенденціями, толерантність є не лише педагогічною цінністю, а й необхідністю для професійної діяльності педагога.

Одним із ключових чинників ефективної роботи педагога є здатність до взаємодії з клієнтами на основі принципів толерантності. Науковці підкреслюють, що толерантність виступає як цінність, що визначає норми життя та поведінки, принципи людських взаємин та особистісну якість.

Важливість толерантності в контексті педагогічної роботи полягає в тому, що професіонал, який проявляє толерантність, може краще зрозуміти потреби і проблеми своїх клієнтів, встановлювати довірливі стосунки та сприяти їхньому соціальному включенню. Це потребує розвитку не тільки теоретичних знань про толерантність, але й практичних навичок її реалізації в умовах життя.

Отже, для забезпечення ефективності практичної діяльності педагогів необхідно продовжувати дослідження щодо формування комунікативної толерантності, орієнтуючись на сучасні виклики соціуму, а також вивчати вплив різних підходів та методів на підготовку фахівців у цій важливій галузі. Це сприятиме покращенню якості педагогічної діяльності й робитиме вагомий внесок у побудову толерантного та гармонійного суспільства.

Мета статті – розкрити теоретичні основи формування комунікативної толерантності як необхідної умови для розвитку педагогічної етики у професійній діяльності педагога.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку українського суспільства актуальність проблеми етичних взаємин між педагогами є надзвичайно важливою. Толерантність педагогів у стосунках з учнями, батьками є показником етичної культури.

Комунікативна толерантність – це характеристика ставлення особистості до людей, що показує ступінь переносимості нею неприємних або неприйнятних, на її думку, психічних станів, якостей і вчинків партнерів у процесі взаємодії.

Комунікативна толерантність – одна з найважливіших і дуже інформативних рис людини. За своєю природою вона

непроста: у ній відбиваються особливості освітньої культури і виховання особистості, досвід спілкування, цінності, потреби, інтереси, установки, характер, темперамент, звички, особливості мислення і, звичайно, стереотип поведінки, що сформувався.

Формування комунікативної толерантності у процесі розвитку особистості є складним і постійним процесом, що передбачає активну взаємодію між особистістю та професійним середовищем. Ця взаємодія має вирішальне значення для ефективної діяльності у педагогічній сфері, є основою для професійного саморозвитку, самоосвіти, самовдосконалення та самореалізації. Слід зауважити, що донині немає єдиного визначення терміна «толерантність». У різних наукових словниках його часто трактують як синонім терпимості, підкреслюючи, що «толерантність» походить від латинського слова *tolerantia* – терпимість [9].

Науковці також по-різному визначають поняття «комунікативна толерантність». Наприклад, А. Скок [2] розглядає її як професійну комунікативну толерантність, що виявляється в робочій обстановці та у взаємодії з людьми, з якими фахівець має справу у своїй професійній діяльності.

На думку І. Кошляня [10], комунікативна толерантність є однією з основних характеристик особистості, яка проявляється в терпимості, безконфліктності, а також у стійкості, довірі, здатності спокійно і без роздратування сприймати індивідуальність інших людей. Ця якість є надзвичайно важливою для педагогічної роботи, оскільки ефективне спілкування є одним з найважливіших інструментів для педагогів у щоденній практиці.

Харченко Л. [8] підкреслює, що професіонали мають володіти не лише знаннями, а й практичними навичками комунікації. Це стосується здатності адекватно застосовувати ці вміння в різних ситуаціях, що виникають у їхній роботі. Важливо розуміти, що комунікація не обмежується лише вербальними зворотами. Фахівці повинні використовувати весь спектр комунікаційних засобів, що можуть слугувати як для розвитку продуктивних особистісних стосунків (суб'єкт-суб'єктні), так і для відтворення ситуацій, які не завжди є раціональними (суб'єкт-об'єктні компоненти).

На нашу думку, комунікативна толерантність становить одну з найважливіших рис особистості педагога, що сприяє не лише професійному розвитку, а й формуванню його духовності та гуманістичної культури та педагогічної етики. Завдяки цій якості педагог вчиться виховувати терпимість і взаємоповагу, а також готовність до взаємодії з різними дітьми.

Крім того, комунікативна толерантність допомагає розкрити самоцінність особистості, що є важливою складовою суб'єкт-суб'єктних взаємин. Вона акцентує увагу на пріоритетності розвитку як учнів, так і самих педагогів. Це забезпечує створення атмосфери довіри і взаємоповаги, де кожна людина відчуває свою гідність, а також несе відповідальність за власні вчинки. Таким чином, розвиток комунікативної толерантності стає важливим чинником, що підсилює не лише професійну діяльність, але й загальну гуманістичну місію педагогічної роботи [10].

Така характеристика особистості належить до стрижневих, бо значною мірою визначає її життєвий шлях і діяльність – у найближчому оточенні і на роботі, просування в кар'єрі та виконання професійних обов'язків. Це системна характеристика, що охоплює багато інших якостей індивіда, насамперед етичних, характерологічних, інтелектуальних. От чому особливості комунікативної толерантності можуть свідчити про психічне здоров'я, внутрішню гармонію або дисгармонію, про здатність до самоконтролю і самокорекції, які так необхідні в педагогічній діяльності [1].

Повсякденне та ділове спілкування ілюструють різноманітні прояви комунікативної толерантності: одна категорія людей виявляє високу терпимість до оточення, інші намагаються приховати свою неприязнь до співрозмовників, тоді як деякі здатні силою волі ігнорувати неприємні риси інших. Так само в різних ситуаціях може спостерігатися різний рівень зниження комунікативної толерантності: певні риси інших можуть викликати часткове, істотне чи повне засудження, роздратування або неприйняття [7].

Рівень толерантності особистості проявляється насамперед в емоційній реакції на навколишні подразники, якими переважно є інші люди. Висока толерантність допомагає контролювати негативні

вні емоції та уникати конфліктів, тоді як низька толерантність може призводити до вільного прояву негативної енергії.

У професійній діяльності також можна спостерігати зміни рівня комунікативної толерантності. Наприклад, молодий педагог на початку своєї кар'єри може показувати знижену толерантність до деяких типів дітей, які мають низьку успішність або недисциплінованість, проте з плином часу його терпимість може зрости. Водночас існує зворотна тенденція: з накопиченням досвіду в роботі у педагогів може виникати роздратування через поведінку своїх учнів або колег.

Зміни в комунікативній толерантності видно в тому, що періоди терпимості можуть чергуватися з моментами роздратування і навіпаки. Це свідчить про динамічний характер цієї характеристики, що істотно впливає на взаємодію у професійному середовищі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, вчитель, який демонструє високий рівень комунікативної толерантності, зазвичай має врівноважений характер і є передбачуваним у своїх стосунках з різними партнерами. Його здатність належно взаємодіяти з людьми різного соціального, культурного та особистісного походження сприяє створенню психологічно комфортного середовища, що своєю чергою покращує процес спільної діяльності й може вести до досягнення синергетичного ефекту. Це означає, що учні отримують задоволення від взаємодії, базуючись на ефективній співпраці.

Спілкуючись з толерантним педагогом, учні відчувають комфорт і підтримку, що сприяє розвитку їхньої особистості та навичок. Однак відсутність комунікативної толерантності або її низький рівень може проявлятися в негативних реакціях учителя на індивідуальність учня, наявність особливостей, які відрізняють його від інших. Коли вчитель відчуває незадоволення або негативні емоції щодо відмінностей учня, це призводить до зменшення рівня толерантності. У результаті йому стає важче проявляти прихильність, сприймати учня в усіх його проявах і контролювати власні емоції.

Учитель, що має низький рівень комунікативної толерантності, може стати джерелом негативної емоційної енергії, яку він переносить на дітей. Це може призводити до погіршення атмосфери у кла-

сі, зниження мотивації учнів і навіть викликати стресові ситуації для всіх учасників освітнього процесу. Таким чином, розвиток комунікативної толерантності у педагогів є важливим елементом для створення сприятливого освітнього середовища, також для формування продуктивних стосунків між педагогами та учнями, що своєю чергою позитивно вплине на процес навчання й виховання.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розробці програми з формування комунікативної толерантності як необхідної умови для розвитку педагогічної етики у професійній діяльності педагога.

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. Компонентна технологія сходження зростаючої особистості до духовних цінностей. *Початкова школа*. 2018. № 1. С. 5–10.
2. Скок А. Г. Комунікативна толерантність викладача вищого навчального закладу. *Актуальні проблеми психології. Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія*. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка, 2005. Т. 1. Ч. 15. С. 113–117.
3. Балахтар В. В. Комунікативна компетентність як складова професіоналізму фахівця соціальної роботи. Якісна освіта в Україні: тенденції, проблеми, перспективи : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Чернівці, 26–28 жовтня 2017 р.). Чернівці, 2017.
4. Бессараб Н. А. Виховання міжкультурної толерантності молодших школярів у навчально-виховному процесі початкової школи : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2020. 206 с.
5. Грива О. А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей та молоді в умовах полікультурного середовища : монографія. Київ : ПАРАПАН, 2005. 228 с.
6. Галузяк В. М. Толерантність в структурі особистісної зрілості педагога. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: «Педагогіка і психологія»*. 2012. Вип. 38. С. 388–394.
7. Кононко О. Л. Проблема толерантності в контексті особистісно орієнтованої моделі спілкування. *Педагогіка толерантності*. 1998. № 1. С. 5–10.
8. Харченко Л. П. Комунікативна толерантність соціального педагога як компонент його етичної культури. *Педагогічні науки*. URL: http://www.rusnauka.com/5_SWMN_2012/Pedagogica/6_100892.doc.htm (дата звернення: 07.07.2024).
9. Філософський енциклопедичний словник / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАПН України. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

10. Кошлань І. Г. Специфіка комунікативної толерантності у студентів представників різних типів акцентуацій. *Наука і освіта*. Південний науковий центр АПН України, 2009. № 8. С. 68–71.

References

1. Bekh, I. D. (2018), "Component technology of the ascent of a growing personality to spiritual values", *Elementary school*, No. 1, pp. 5–10.

2. Skok, A. G. (2005), "Communicative tolerance of a teacher of a higher educational institution", *Actual problems of psychology. Social psychology. Organizational psychology. Economic psychology*, Vol. 1, Part 15, pp. 113–117, Kostyuk Institute of Psychology, Kyiv.

3. Balakhtar, V. V. (2017), "Communicative competence as a component of the professionalism of a social work specialist", *Quality education in Ukraine: trends, problems, prospects* : Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (Chernivtsi, October 26–28), Chernivtsi national University, Chernivtsi.

4. Bessarab, N. A. (2020), Education of intercultural tolerance of younger schoolchildren in the educational process of primary school : PhD in Pedagogy, Kyiv.

5. Hryva, O. A. (2005), Socio-pedagogical foundations of the formation of tolerance in children and youth in the conditions of a multicultural environment : monograph, PARAPAN, Kyiv.

6. Galuzyak, V. M. (2012), "Tolerance in the structure of personal maturity of a teacher", *Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynskyi. Series: Pedagogy and psychology*, Vol. 38, pp. 388–394.

7. Kononko, O. L. (1998), "The problem of tolerance in the context of a personally oriented model of communication", *Pedagogy of tolerance*, No. 1, pp. 5–10.

8. Kharchenko, L. P. (2012), "Communicative tolerance of a social pedagogue as a component of his ethical culture", *Pedagogical Sciences*, available at: http://www.rusnauka.com/5_SWMN_2012/Pedagogical/6_100892.doc.htm (accessed 07 July 2024).

9. Philosophical encyclopedic dictionary (2002), Institute of Philosophy named after H. S. Skovoroda of the National Academy of Sciences of Ukraine, chief ed. V. Shinkaruk, Abris, Kyiv.

10. Koshlan, I. G. (2009), "Specificity of communicative tolerance in students of representatives of different types of accentuations", *Science and Education*, No. 8, pp. 68–71, Southern Scientific Center of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Odesa.

УДК 37.013.42

DOI 10.32755/sjeducation.2024.02.179

РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОСТІ ОБДАРОВАНИХ ПІДЛІТКІВ ЗА ЧАСІВ ВІЙНИ: СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОГРАМА

Рижанова Алла Олександрівна, доктор педагогічних наук,
професор, професор кафедри соціальної роботи
та менеджменту СКД,

Сумський педагогічний університет ім. А. С. Макаренка
(40002, Україна, м. Суми, вул. Роменська, 87)

ORCID: 0000-0002-3332-9748

<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57226238818>

Обгрунтовано соціально-педагогічну програму розвитку громадянської обдарованих підлітків на підставі аналізу законодавчих документів, національних програм стосовно громадянського виховання нової генерації в Україні за часів війни, узагальнення сучасного досвіду вдосконалення громадянськості учнів закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) Сумщини, зважаючи на особливості соціального становлення підлітків та специфіку цього процесу в обдарованих тинейджерів.

Результатами аналізу сучасного стану вдосконалення громадянського виховання учнів у закладах загальної середньої освіти виявилось переважне не зважання саме на обдарованих підлітків у цьому процесі, оскільки педагогічні колективи зосереджені на залученні цих тинейджерів у предметні олімпіади, у діяльність МАН та підготовці їх до перемоги в інтелектуальних змаганнях, що дійсно є важливим. Відсутність програм, в яких зважали би на особливості обдарованих у розвитку їх патріотизму, загрожує їх майбутній самореалізації саме в Україні, в умовах існування системи американських, європейських грантів для «вищування» креативної молоді у світі.

Мета обгрунтованої нами програми – вдосконалення розвитку громадянськості обдарованих підлітків в умовах війни в Україні – досягається через такі завдання, як: 1) створення координаційної групи з представників внутрішньошкільного і зовнішньошкільного соціального середовища та підготовка цієї групи для сприяння розвитку громадянськості обдарованих підлітків у ліцеї та в територіальній громаді; 2) соціально-педагогічний супровід обдарованих підлітків у процесі громадянського виховання в ліцеї; 3) підтримання ініціатив обдарованих підлітків стосовно гармонізації (реального і віртуального) громадянсько-правового соціального простору ліцею та територіальної громади; 4) сприяння усвідомленню обдарованими підлітками значення громадянськості в Євросоюзі через віртуальне спілкування з європейськими тинейджерками та вітчизняними, які навчаються в європейських країнах в умовах війни.

Ключові слова: соціально-педагогічна програма, обдаровані підлітки, розвиток громадянськості, війна в Україні.

DEVELOPMENT OF CITIZENSHIP OF GIFTED ADOLESCENTS DURING THE WAR: A SOCIAL AND PEDAGOGICAL PROGRAM

Ryzhanova Alla, Doctor of Education, Professor,
Professor of Social Work and Sociocultural
Activities Management Faculty,

*Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko
(87 Romenska Street, Sumy, 40002, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-3332-9748

<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57226238818>

A socio-pedagogical program for development of citizenship of gifted adolescents is substantiated based on analysis of legislative documents, national programs regarding civic education of the new generation in Ukraine during the war, generalization of contemporary experience in improving citizenship of students of general secondary education institutions of Sumy region, taking into account characteristic features of social formation of adolescents and the specifics of this process among gifted teenagers. Results of the analysis of the current state of improving civic education of students at general secondary education institutions revealed a predominant neglect of gifted teenagers in this process, since pedagogical teams are focused on involving these teenagers in subject Olympics, in National Academy of Sciences activities and preparing them to win in intellectual competitions, which is really important. The lack of programs that would take into account characteristic features of the gifted in the development of their patriotism threatens their future self-realization in Ukraine in particular, under conditions of existence of American and European grants system for "finding" creative youth in the world. The goal of the program that we have justified – to improve development of citizenship of gifted adolescents under conditions of war in Ukraine – is achieved through such tasks as: 1) creation of a coordination group of representatives of the internal and external school social environment and preparation of this group for promotion of development of citizenship of gifted adolescents at lycea and in territorial communities; 2) socio-pedagogical support of gifted teenagers in the process of civic education at lycea; 3) supporting initiatives of gifted teenagers regarding harmonization (real and virtual) of civil and legal social space at lycea and territorial communities; 4) promoting gifted teenagers' awareness of the importance of citizenship in the European Union through virtual communication with European teenagers and domestic ones studying in European countries under wartime conditions.

Key words: socio-pedagogical program, gifted teenagers, development of citizenship, war in Ukraine.

Постановка проблеми. Нинішні обдаровані підлітки в повоєнній Україні стануть провідною рушійною силою трансформації та відновлення країни відповідно до демократичних

цінностей і перспектив розгортання інформаційної цивілізації. Проте головною умовою перетворення їх на цю силу є оволодіння ними вже сьогодні громадянськістю. Дійсно, війна в Україні загострила чутливість суспільства до громадянської суб'єктності та національної гідності, громадянської самосвідомості і державного оптимізму, громадянської вірності та готовності захищати Батьківщину, тобто до всього того, що свідчить про усвідомлену та дієву громадянськість населення, без якої неможливо відстояти демократичний вибір та незалежність країни. Надзвичайна увага надається громадянському розвитку нової генерації, особливо підліткам, соціальні цінності яких починають ними самоусвідомлюватися та оформлюватись у систему ціннісних орієнтацій. Обдарованість в інформаційній цивілізації належить до провідних здобутків людства, оскільки завдяки їй виникають нові знання, інноваційні інформаційні технології, визначається динаміка культури, успішність країни, регіону світу, тому кожне суспільство зацікавлене в реалізації талановитої молоді у власній державі. Проте обдарованість автоматично не гарантує високий рівень громадянськості, навпаки неординарність талановитих підлітків нерідко спричиняє проблеми в їх соціальному розвитку, зокрема в громадянській самоідентифікації. Отже, обдаровані тинейджери потребують на сприяння громадянського розвитку з боку освітньої, соціокультурної, соціально-педагогічної діяльності рідної країни, якщо остання зацікавлена в їхніх талантах. Однак скрутні часи України зараз і потім не є перевагою для обдарованих тинейджерів, багато з яких подалися з матерями мирним світом та навряд уже повернуться. Тому дорослі мають об'єднати соціально-виховні зусилля соціальних інститутів, закладів, громадських організації, медіа, територіальної громади та самих підлітків (що залишились у країні) у розвитку їх громадянськості на користь собі та заради майбутнього держави. Разом з тим у соціально-педагогічній діяльності країни, яка спрямована на вступ у Євросоюз, розвиток громадянськості обдарованих підлітків має корелювати з європейськими цінностями, з майбутньою європейськістю талановитої молоді. Проте в сучасній вітчизняній

школі увага приділяється переважно вдосконаленню «предметної» (фізичний, інтелектуальний, художньо-творчий розвиток тощо) обдарованості учнів у навчальній діяльності, а не вихованню громадянськості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженні ґрунтуємось на наукових здобутках таких учених, як: І. Бех, К. Журба, М. Михайлов та інші стосовно психовікових особливостей підлітків, особливо в умовах інформаційної цивілізації людства; Н. Краснова, С. Харченко, Л. Харченко та інші – проблеми обдарованості дітей та розвитку творчого потенціалу особистості, причини девіантної поведінки обдарованих тинейджерів стосовно однолітків та дорослих; Н. Чернуха, К. Чорна, Т. Швець та інші – громадянське виховання, розвиток громадянськості учнів у закладах загальної середньої освіти; А. Малько, Т. Швець, Н. Чернуха та інші – соціально-педагогічна діяльність, соціальне виховання, зокрема громадянське, в школі. Проте соціально-педагогічну діяльність з розвитку громадянськості обдарованих підлітків в умовах війни досліджено науковцями недостатньо, крім того, відсутні відповідні соціально-педагогічні програми.

Мета статті. Метою дослідження є обґрунтування соціально-педагогічної програми розвитку громадянськості обдарованих підлітків в Україні під час війни. Програма спрямована на вдосконалення соціально-педагогічної діяльності з інтеграції соціально-виховного потенціалу ЗЗСО, територіальної громади, самих талановитих тинейджерів для підвищення рівня їх громадянськості та закладення основ європейськості в умовах війни. У дослідженні використані такі методи: аналіз термінологічного апарату; аналіз національних нормативних документів стосовно громадянського виховання нової генерації в Україні за часів війни; узагальнення сучасного досвіду вдосконалення громадянськості обдарованих підлітків-учнів закладів загальної середньої освіти (далі – ЗЗСО) Сумщини; екстраполяція особливостей соціального становлення обдарованих підлітків на вдосконалення соціально-педагогічної діяльності з розвитку їх громадянськості; програмування соціально-педагогічної діяльності відповідно до мети.

Виклад основного матеріалу. Аналіз термінологічного апарату дослідження дав підстави отримати такі результати: під поняттям «підлітки» розуміємо дітей віком від 10 до 15 років, «обдаровані підлітки» – діти 10–15 років, своєрідна інтеграція здібностей яких забезпечує високопродуктивну творчість у певній сфері; для яких притаманні: особливий інтерес до інформації, рання предметна спрямованість; високі – пізнавальна активність, рівень пам'яті, працездатність, рівень домагань; крім того, виявляють творчі досягнення через задоволення самим процесом творчості [1].

Громадянськість підлітків має складниками: громадянську свідомість, громадянські якості, досвід громадянської поведінки. Громадянськість обдарованих підлітків відрізняється саме творчістю. За результатами аналізу Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України (06.06.2022 № 527), Концепції розвитку громадянської освіти в Україні (08.10.2022 р.), Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 (27.09.2021 № 487), Закону України «Про повну загальну середню освіту» (01.05.2022, № 2157-IX) можемо стверджувати, що показники перелічених компонентів громадянськості обдарованих тинейджерів, на наш погляд, якнайкраще викладені в Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, зокрема: *громадянська свідомість* (ціннісний компонент) – усвідомлення своєї громадянської ідентичності; бережне ставлення до українських духовних цінностей та традицій; усвідомлення значення національної пам'яті разом з європейськими цінностями; усвідомлення цінності прав і свобод людини як основи демократичного життя; усвідомлення принципів рівності та недискримінації, поваги до гідності, толерантності, соціальної справедливості; усвідомлення державного устрою й управління країною, територіальною громадою; усвідомлення своїх громадянських прав та обов'язків; усвідомлення важливості соціальної комунікації в громадянському житті; усвідомлення необхідності соціального співпрацювання у вирішенні проблем соціумів різного рівня; *громадянські якості* (емоційно-вольовий компонент) – критичне мислення стосовно суспільно-політичного життя

країни; повага до культурних особливостей народів інших країн; *громадянська поведінка* (поведінковий компонент) – реалізація власного творчого потенціалу громадянина країни в умовах сучасного суспільства; вміння дотримуватися принципів демократії та володіння навичками реалізації їх у своєму житті, вміння відстоювати свої права та права інших людей законними засобами, запобігати конфліктам між людьми і вмінням вирішувати ці конфлікти, не руйнуючи соціум; оволодіння алгоритмом участі в суспільно-політичному житті країни; волонтерська діяльність кожного справжнього громадянина [2]. У Концепції (через презентацію виявів громадянськості як дуальності: цінності-поведінка) залишились майже не розкритими громадянські якості, важливі для розвитку громадянськості обдарованих тинейджерів, серед яких слід назвати такі, як: «патріотизм, громадянська гідність, громадянська солідарність» [3], громадянські суб'єктність та вірність, громадянські активність та відповідальність, громадянські толерантність та оптимізм. Позитивними та нагальними вважаємо намагання в Концепції гармонізувати українську громадянськість та європейські цінності, зважаючи на перспективи соціального розвитку України як рівноправного суб'єкта Євросоюзу. Складники європейськості українців детальніше викладені нами в іншій публікації [4].

На розвиток (якісні та кількісні зміни) громадянськості обдарованих підлітків впливають певні негативні особливості їх соціального розвитку, які були узагальнені нами на підставі матеріалів Н. Краснової, Л. Харченко, С. Харченка [1, с. 307–311]. Причинами соціальних проблем обдарованих підлітків часто стають їх переваги, наприклад:

- *конфліктності* часто-густо сприяють гнучкість та швидкість мислення, неординарність, критичне ставлення до себе та оточення;
- *агресивності* обдарованих – нерозуміння їх батьками, вчителями, однолітками через значне випередження в розвитку;
- *порушення правил* поведінки в закладах загальної середньої освіти – невідповідність змісту освітньої програми їхнім здібностям, заформалізованість навчання;

– *нонконформізм* – коли норми, стандарти не відповідають логічному, системному мисленню і здаються обдарованим безглуздими;

– *самоізоляція* – зосередження на філософських проблемах життя та смерті, сенсу віри, які не цікаві для їх однолітків;

– *ізоляція з боку однолітків* – нетолерантність обдарованих до невисоких здібностей однолітків через нереалістичні цілі, надчутливість, постійне відчуття незадоволеності обдарованих.

Оскільки громадянськість є одним з різновидів соціального розвитку, то в процесі її вдосконалення слід зважати на можливий супротив тинейджерів та запобігти цьому.

Для обґрунтування програми слід уточнити теоретичні підвалини самої соціально-педагогічної діяльності, які відбиваються на сутності соціально-педагогічної програми. Специфіка соціально-педагогічної діяльності стосовно педагогічної, соціальної роботи, соціокультурної діяльності доводилася нами в багатьох наукових публікаціях, зокрема в докторській дисертації [5, с. 14]. Зрозуміло, що громадянськість, як і європейськість, є змістовими компонентами соціальності. Слід зазначити, що такий соціально-педагогічний підхід – інтеграція соціально-виховних впливів соціального середовища – закладений і в Концепції розвитку громадянської освіти в Україні: «реалізація програм громадянської освіти у співпраці із закладами культури (народні доми, бібліотеки, будинки культури, музеї, концертні зали тощо), соціального захисту (центри соціальних служб, служби у справах дітей та інші заклади, що працюють із незахищеними верствами населення), відділами освіти, культури, туризму, молоді та спорту, молодіжними центрами, громадськими об'єднаннями» [1].

За даними останніх досліджень у США та країнах Євро-союзу щодо готовності громадян захищати власну країну, лише 50 % американців та третина європейців відповіли позитивно. Воєнний стан в Україні відбивається на розвитку громадянськості обдарованих підлітків та багато в чому ускладнює соціально-педагогічну діяльність у цьому напрямі. Очевидно, що національно-громадянську ідентифікацію творчих тинейджерів прискорює війна, подвиги наших героїв-

захисників, масові волонтерство та донати населення задля перемоги нашої країни тощо. Загальними проблемами соціально-педагогічної діяльності з розвитку громадянськості означених тинейджерів є відсутність сталих традицій її добровільного набуття, існуючий погляд у частини суспільства про відповідальність лише професійних військових за захист країни, негативні приклади вражаючої корупції у військовому міністерстві тощо. Проте громадянську ідентифікацію нав'язати обдарованим тинейджерам неможливо в умовах демократичного суспільства, це має бути свідомо відповідальний вибір кожного талановитого тинейджера. Однак у реальних суспільних умовах підлітки бачать, як багатодітні батьки (що мають право не воювати) йдуть на фронт добровольцями, а хтось то не у Тисі, намагаючись уникнути громадянського обов'язку із захисту Батьківщини; є діти, які працюють, щоб зібрати донати на допомогу захисникам країни, а є дорослі, які «за тридцять сребреників» продають координати багатопверхових будинків, ТЕС під ракетні удари військових злочинців сусідньої країни. Крім того, за умов гібридної війни ворог підло нашіптує в кіберпросторі: «зупиніть супротив – і ми перестанемо вас вбивати». Таким чином, розвиток громадянськості обдарованих підлітків сьогодні теж є напрямом боротьби з ворогом-окупантом за захист, збереження сучасної України та її майбутнього.

Практичними основами програми став узагальнений досвід соціально-педагогічної діяльності з громадянського виховання у школах Сумщини, який представимо на прикладі Заводського ліцею Кириківської селищної ради Охтирського району Сумської області, де громадянсько-правове виховання здійснюється на високому рівні. Діагностика соціально-педагогічної діяльності проводилась методами аналізу документації (Планів виховної роботи ліцею), аналізу сайту ліцею, аналізу діяльності психологічної служби і конкретно діяльності соціального педагога з розвитку громадянськості обдарованих підлітків. Узагальнюючи, слід зазначити, що працівники психологічної служби через проєкт «Завжди поруч» вдосконалюють виховні компетентності не лише педагогічних працівників ліцею, а й територіальної громади. У ліцеї діє гурток

«Народознавча криниця», створено куточок пам'яті загиблого в АТО випускнику школи О. Марченко, активно працює учнівське самоврядування, що позитивно впливають на громадянський розвиток учнів. Виховна діяльність здійснюється на підставі листа МОН України від 10.08.2022 року «Щодо організації виховного процесу в закладах освіти у 2022/2023 н. р.», Указу Президента України від 16.03.2022 року № 143/2022 «Про загальнонаціональну хвилину мовчання за загиблими внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України», наказу МОН України від 06.06.2022 року «Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України» та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641 та перелічених попередньо стратегіях, концепціях громадянської освіти. У виховній роботі здійснюється особистісний підхід та інтеграція виховного процесу ліцею та територіальної громади. Першими двома завданнями цього процесу на 2022/2023 навчальний рік стало: «1. Виховання в учнів любові до свого народу, патріотичного ставлення до своєї держави, його мови, традицій, народних ремесел; виховання любові до праці, почуття дбайливого, бережливого ставлення до шкільного майна; виховання почуття відповідальності за доручену справу та бережливого ставлення до природи. 2. Здійснення правового виховання дітей, ознайомлення їх з правовою відповідальністю, окремими статтями Кримінального Кодексу України, зацікавлення дітей читанням періодичної преси, переглядом телепередач з наступним обговоренням цих матеріалів на інформаційно-пізнавальних годинах» [6]. А от у 2023/2024 н. р. підсилюється громадянсько-захисний аспект розвитку підлітків, оскільки основною виховною проблемою стало: «Виховання учня як громадянина України, національно свідомої, життєво і соціально компетентної особистості, здатної до підприємливості й ініціативності, самовдосконалення та самореалізації у суспільстві в умовах Нової української школи; мета – «формування громадянина, патріота, інтелектуально розвиненої, духовно і морально зрілої особистості, готової протистояти ворогам Батьківщини та асоціальним впливам, вправлятися з особисти-

ми проблемами, творити себе і оточення» [6]. Цікавими формами громадянського розвитку підлітків є: «презентація проєктів патріотичного змісту (написання творів про земляків, які прославили рідний край, листів підтримки своїм ровесникам, які перебувають в зоні бойових дій, вітальних листівок солдатам ЗСУ), заходи просвітницького характеру із залученням фахівців, громадських діячів (семінари, круглі столи, лекції, презентації на тему незалежності та соборності України «Твоєю силою, волею, словом...», «Незалежність починається з тебе», «Без соборності немає незалежності», «Українська революція та перша незалежність», «Злилися воедино одніні...»); ток-шоу «Єднання заради Незалежності»; відеозаняття з подальшим обговоренням «Шлях до незалежності», «Разом з власної волі з 1919-го»; екскурсії (в тому числі віртуальні) до музеїв, місць пам'яті, пов'язаних із подіями Української революції, бібліотек; відвідання тематичних виставок; конкурси наукових проєктів, регіональних і краєзнавчих презентацій з історії української державності «У боротьбі за незалежність», а також взяти активну участь у грі «Патріот» [6]. Проте уваги саме обдарованим підліткам у цьому громадянському вихованні в ліцеї не надають, акцент робиться на учнях з деструктивною поведінкою та у складних життєвих обставинах. У ліцеї є традиція підтримки обдарованих учнів, зокрема підлітків. З 2000-их років активно працювали з обдарованими вчителі української мови та літератури, хімії та біології, математики та інформатики, вчителя з фізичної культури. Наприклад, три юні футболістки школи входили до збірних команд на Всеукраїнських спортивних змаганнях, брали участь у чемпіонатах України з футболу [6]. Це свідчить про те, що в ліцеї розуміють обдарованість ширше, ніж лише як інтелектуальну. Проте в ліцеї сприяють розвитку переважно предметної обдарованості підлітків, а не громадянськості, хоча саме від їх високого рівня громадянської ідентифікації та правової компетентності залежить самореалізація талановитої молоді в Україні, а, отже, майбутнє країни та успішність подолання нею корупції.

Таким чином, визначивши теоретико-методологічні основи, переходимо до обґрунтування програми. Складовими соціально-педагогічної програми розвитку громадянськості обдарованих підлітків є суб'єкт-об'єктний, змістовно-цільовий, середовищний, технологічний та результативний компоненти, обґрунтуємо їх детальніше.

Базовим соціальним закладом, де реалізовуватиметься програма, є заклад загальної середньої освіти – Заводський лицей Кириківської селищної ради. ЗЗСО обраний через те, що всі обдаровані тинейджери відвідують освітню установу. Суб'єкти – соціальний педагог лицюю (провідний), координується соціально-педагогічна діяльність на внутрішньошкільному рівні з представниками педагогічного колективу лицюю, батьками обдарованих підлітків, однолітками – представниками учнівського самоврядування лицюю; на зовнішньошкільному рівні – з представниками місцевого самоврядування, соціокультурних закладів, волонтерських організацій територіальної громади.

Об'єкт – обдаровані підлітки віком від 10–11 до 14–15 років.

Мета програми – підвищенні ефективності соціально-педагогічної діяльності з розвитку громадянськості обдарованих тинейджерів. Зміст-завдання програми: 1) створення координаційної групи з представників внутрішньошкільного та зовнішньошкільного соціального середовища і підготовка цієї групи для сприяння розвитку громадянськості обдарованих підлітків у лицюю та територіальній громаді (для об'єднання та підвищення якості соціально-виховних зусиль ЗЗСО та соціального середовища); 2) соціально-педагогічний супровід обдарованих підлітків у процесі громадянського виховання в лицюю (для акцентування уваги на талановитих тинейджерах, їх реакціях на заходи лицюю стосовно громадянського розвитку учнів; виявлення ініціатив обдарованих щодо вдосконалення / осучаснення цього процесу; залучення ініціативних підлітків до взаємодії (рівний-рівному) з тими тинейджерами, які уникають громадянсько-виховного процесу лицюю); 3) підтримання ініціатив обдарованих підлітків стосовно гармонізації (реального та віртуального) громадянсько-правового

соціального простору ліцею і територіальної громади (активізація та реалізація творчого потенціалу обдарованих тинейджерів у прогромадянській діяльності у соціальному середовищі ЗЗСО та селища); 4) сприяння усвідомленню обдарованими підлітками значення громадянськості в Євросоюзі через віртуальне спілкування з європейськими тинейджерами та вітчизняними, які навчаються в європейських країнах в умовах війни (узгодження громадянськості і європейськості обдарованих та загартування їх громадянської ідентифікації). Отже, середовищний компонент програми «розчинений» у соціально-педагогічній діяльності з обдарованими підлітками в соціальних середовищах ліцею, територіальної громади та в налагодженні соціальної комунікації з європейським освітнім середовищем з метою підвищення рівня громадянськості означеної цільової групи.

Принципи реалізації програми: орієнтування на потреби особистісного соціального розвитку підлітків, зважання на їх психовікові особливості та специфіку соціальних проблем обдарованих тинейджерів, субсидіарності, суб'єкт-суб'єктний характер стосунків у процесі соціально-педагогічної діяльності, креативності, наступності, активізації громадянської творчості цільової групи.

Технологічний компонент програми: 1) *підготовча робота з представниками педагогічного колективу ліцею*: мозковий штурм «Обдарований учень: лідер або ізгой?», круглий стіл «Громадянин XXI століття: агенти його розвитку», диспут «Права учня за рахунок прав учителя?», віртуальний міст «Обдарований тинейджер у польській школі», майстер-клас «Творча громадянська співпраця з талановитими тинейджерами»; *підготовча робота з батьками обдарованих*: віртуальна бесіда-презентація «Зрозуміти талановиту дитину», консультація «Соціальні проблеми обдарованого підлітка: допомога родині», віртуальний огляд інформаційних джерел «Психологічна підтримка батьків обдарованої дитини», обмін досвідом батьків обдарованих підлітків «Громадянин народжується в родині», відеоогляд «Європейській досвід сімейних методів розвитку громадянськості обдарованих дітей»; *підготовча ро-*

бота з представниками територіальної громади: тематична віртуальна презентація «Обережно, обдарований підліток!», мозковий штурм «Супровід громадянського розвитку талановитих тинейджерів територіальною громадою», віртуальний круглий стіл «Громадянськість обдарованих підлітків – сталий розвиток територіальної громади»; 2) експрес-діагностика вражень обдарованих підлітків стосовно громадянського виховання в ліцеї; залучення цільової групи до обговорення ефективності проведених громадянських заходів у ліцеї; стимулювання зазначених тинейджерів до організації та проведення наступних за планом ліцею заходів громадянського розвитку учнів; тренінги з підготовки обдарованих підлітків до громадянської взаємодії з представниками територіальної громади, а також з польськими та українськими підлітками, які навчаються в Польщі з питань громадянськості; 3) залучення обдарованих підлітків до організації та проведення: зустрічей з учасниками бойових дій, ветеранами війни, молодими військовослужбовцями з інвалідністю «Громадянин це...», «Права людини в країні у стані війни», «Важко бути патріотом?»; створення мультфільму «Конституція України – правила життя громадян», виготовлення колажу «Громадянин України ХХІ століття», плаката «Захисти демократичну Україну!», організація кінофестивалю «Герої нашої країни», проведення вікторини «Митці Сумщини», диспутів «Закон: наш друг чи противник?», «Громадянство: переваги або тягар?», лялькова вистава «Допомога дітей фронту», віртуальний журнал «Демократична країна – демократичний закон», створення мапи туристичних подорожей ліцеїстів «Історико-культурна Україна»; підтримання ініціатив талановитих тинейджерів (які виникли в процесі проведення попередніх заходів) у ліцеї та в територіальній громаді; 4) віртуальні мости з польськими та українськими тинейджерами, які навчаються в Польщі: «Громадянство: права та обов'язки в Польщі й Україні», «Учнівське самоврядування в країнах Європи», «Волонтерство підлітків: традиції та сьогодення в Україні та Польщі», «Дякуємо, Польща!».

Результати програми:

1. Удосконалення системи соціально-педагогічної діяльності в ліцеї з розвитку громадянськості обдарованих підлітків.

2. Сформованість у талановитих тинейджерів вищого рівня громадянської ідентифікації та громадянської культури.

Висновки. Таким чином, громадянський розвиток нової генерації в умовах війни є актуальною проблемою України, яка знайшла своє відображення в освітньому законодавстві країни, в розроблених концепціях, стратегіях громадянської освіти. Неординарність обдарованих підлітків (дітей 10–15 років) спричиняє проблеми їх соціального розвитку (конфліктність, агресивність, порушення правил поведінки, нонконформізм, самоізоляція, ізоляція з боку однолітків), що негативно відбиваються і на становленні громадянськості цих тинейджерів. Специфікою громадянського розвитку вітчизняних талановитих підлітків є необхідність гармонізації їх громадянськості з європейськістю внаслідок початку євроінтеграційних процесів країни; а гібридна війна агресора породжує сумніви дітей у перевазі демократії над авторитарністю. Створити сприятливі умови для розвитку громадянської свідомості, громадянських якостей, культури громадянської поведінки обдарованих підлітків можливо через інтеграцію соціально-виховних зусиль закладу загальної освіти, територіальної громади та самих тинейджерів, що притаманно соціально-педагогічній діяльності. Провідний зміст соціально-педагогічної програми розвитку громадянськості обдарованих підлітків відображений в її завданнях: 1) створення координаційної групи з представників внутрішньошкільного та зовнішньошкільного соціального середовища і підготовка її для сприяння розвитку громадянськості обдарованих підлітків у ліцеї та територіальній громаді; 2) соціально-педагогічний супровід обдарованих підлітків у процесі громадянського виховання в ліцеї; 3) підтримання ініціатив обдарованих підлітків стосовно гармонізації (реального та віртуального) громадянсько-правового соціального простору ліцею та територіальної громади; 4) сприяння усвідомленню обдарованими підлітками значення громадянськості в Євросоюзі через віртуальне спілкування з європейськими тинейджерами та вітчизняними, які навчаються в європейських країнах в умовах війни.

Список використаних джерел

1. Харченко С. Я., Краснова Н. П., Харченко Л. П. Соціально-педагогічні технології : навч.-метод. посібник для студентів вищих навч. закладів. Луганськ : Альма-матер, 2005. С. 162–205.

2. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 27.08.2024).

3. Швець Т. Е. Громадянська соціалізація старшокласників у позакласній діяльності загальноосвітнього навчального закладу : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Луганськ, 2011. 20 с.

4. Рижанова А. О. Європейськість – результат регіонального соціального виховання в Україні. *Moderní aspekty vědy: XXIII. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.*, 2022. Str. 99–115. URL: <http://perspectives.pp.ua/public/site/mono/mono-23.pdf> (дата звернення: 27.08.2024).

5. Рижанова А. О. Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05. Луганськ, 2005. 44 с.

6. Заводський лицей Кириківської селищної ради. URL: <http://zavodska-zosh.sumy.sch.in.ua/> (дата звернення: 27.08.2024).

References

1. Kharchenko, S. Ya., Krasnova, N. P., Kharchenko, L. P. (2005), *Social and pedagogical technologies*, Alma Mater, Luhansk, pp. 162–205.

2. *Concept of development of civic education in Ukraine*, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> (accessed 27.08.2024).

3. Shvets, T. E. (2011), *Civic socialization of high school students in extracurricular activities of a comprehensive educational institution* : Author's thesis: 13.00.05, Luhansk.

4. Ryzhanova, A. O. (2022), "Europeanness is the result of regional social education in Ukraine. Modern aspects of science": XXIII International collective monograph, *International Economic Institut s.r.o. Česká republika* : International Economic Institut s.r.o., 2022, str. 99–115, available at: <http://perspectives.pp.ua/public/site/mono/mono-23.pdf> (accessed 27.08.2024).

5. Ryzhanova, A. O. (2005), *Development of social pedagogy in the sociocultural context* : Author's thesis: 13.00.05, Luhansk.

6. *Factory lyceum of Kyrykiv settlement council*, available at: <http://zavodska-zosh.sumy.sch.in.ua/> (accessed 27.08.2024).

УДК 331.108

DOI 10.32755/sjeducation.2024.02.194

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ КОМПЕТЕНЦІЙ ПРАЦІВНИКІВ ПРОБАЦІЇ

Сіренко Крістіна Юріївна, кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри підвищення кваліфікації працівників пробації

Інституту професійного розвитку
Пенітенціарної академії України
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,
e-mail: user.ks563@gmail.com)
ORCID: 0000-0003-2705-0924

Статтю присвячено напрямам формування комплексної системи оцінювання компетенцій працівників пробації. Розкрито значення застосування у HR-процесах сучасних методів, інструментів та підходів до оцінювання працівників пробації за компетенціями і результатами діяльності. У багатьох випадках атестація чи оцінка працівників стає позитивним зворотним зв'язком для співробітників. Це можливість похвалити і показати, що керівництво установи бачить його високі досягнення. Це також можливість заохотити працівника і дати йому можливість навчатися або розвиватися у суміжних сферах. Мета статті полягає в дослідженні сучасних методів та підходів до оцінки компетенцій працівників пробації, які використовуються у сфері HR-менеджменту. У роботі використовувалися методи спостереження, порівняння, узагальнення, наукової абстракції, системного аналізу. При підборі кандидата на вакантну посаду, проходженні випробувального терміну, підвищенні кваліфікації, переведенні в інший структурний підрозділ, формуванні кадрового резерву і навіть звільненні – на кожному з цих етапів важливо оцінити знання та практичні навички співробітника. Тестування допомагає визначити не тільки рівень кваліфікації працівника, а і його особисті якості. Метод зручний тим, що дозволяє отримати повну інформацію про співробітника, передбачити його поведінку в різних робочих ситуаціях і зрозуміти, чи відповідає він корпоративній культурі. Методи оцінки працівників діляться на якісні та кількісні. Перші є більш глибокими, другі забезпечують більш широке охоплення. Крім цього, застосовуються і комбіновані методи, які передбачають використання підходів обох категорій. Оцінка працівників та кандидатів на посаду – це важливий захід, без якого неможливе повноцінне управління персоналом. Вона дає уявлення про колектив і про кожного окремого працівника. Ця інформація допоможе дати просування талановитим і перспективним співробітникам, підтягнути відсталих, позбутися шкідливих для установи членів команди.

Ключові слова: працівники пробації, оцінка, методи, підходи, компетенції, HR-менеджмент.

MODERN APPROACHES TO COMPETENCE ASSESSMENT OF PROBATION OFFICERS

Sirenko Kristina, Candidate of Economic Sciences, Associate
Professor, Head of the Department of Professional
Development of Probation
Workers of the Institute of Professional Development
Penitentiary Academy of Ukraine
(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: user.ks563@gmail.com)
ORCID: 0000-0003-2705-0924

The article is devoted to the directions of forming a comprehensive system for assessing the competencies of probation officers. The author reveals the importance of applying modern methods, tools and approaches to the assessment of probation officers by competencies and performance in HR processes. It is also an opportunity to encourage an employee and give him or her the opportunity to learn or develop in related areas. The purpose of the article is to study modern methods and approaches to assessing the competencies of probation officers used in the field of HR management. The article uses the methods of observation, comparison, generalization, scientific abstraction, and system analysis. When selecting a candidate for a vacant position, passing a probationary period, upgrading skills, transferring to another structural unit, forming a talent pool, and even dismissing an employee, it is important to assess the employee's knowledge and practical skills at each of these stages. Testing helps determine not only the employee's qualification level, but also his or her personal qualities. The method is convenient because it allows you to get complete information about an employee, predict his or her behavior in different work situations, and understand whether he or she is in line with the corporate culture. Employee evaluation methods are divided into qualitative and quantitative. The former are more in-depth, while the latter provide broader coverage. In addition, combined methods are used, which involve the use of approaches from both categories. Evaluation of employees and job candidates is an important measure that is essential for proper HR management. It provides insight into the team and each individual employee. This information will help to promote talented and promising employees, catch up with laggards, and get rid of team members who are harmful to the institution.

Key words: *probation officers, assessment, methods, approaches, competencies, HR management.*

Постановка проблеми. Працівники є головним ресурсом уповноважених органів з питань пробації. Саме від їхнього професійного розвитку, рівня кваліфікації, здібностей та вмій залежить ефективність роботи системи пробації. Але, на жаль, досить складно лише за документами про освіту визначити здібності

сті працівників до праці та їх професіоналізм. Тому в Державній установі «Центр пробації» застосовують сучасну оцінку персоналу, яка є критерієм професійних здібностей співробітників, показує їх особисті якості та перспективні можливості.

За комплексом показників оцінюються навички, функції, ділові якості працівників. Критерії оцінки дають можливість об'єктивно визначити ефективність кожного співробітника, зрозуміти, наскільки він справляється зі своєю роботою. У результаті дається характеристика стану кожного члена команди: справляється або не справляється він зі своїми завданнями або вимагає додаткового навчання. Сучасні методи оцінювання дозволяють прорахувати і загальну ефективність усього колективу.

Тому актуальним завданням є вдосконалення сучасних підходів та методів оцінки компетенцій працівників пробації для об'єктивного визначення знань і навичок працівників; отримання необхідних даних для планування кадрових перестановок; просування перспективних співробітників; вдосконалення системи мотивації та інше. Комплексний ефект від цих переваг полягає в зростанні продуктивності праці, оптимізації трудових процесів, підвищенні керованості і стабільності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях таких науковців, як: О. І. Бабчинська, О. М. Білик, Г. В. Іванченко, Л. А. Сиволап, В. В. Соколовська, С. О. Цимбалюк та інші висвітлено теоретичні і практичні аспекти оцінки персоналу. Однак відповідно до суб'єктивного аналізу цього питання різними науковцями виникає потреба у систематизації існуючих підходів до комплексної системи оцінювання компетенцій працівників пробації.

Формування цілей статті полягає в дослідженні сучасних методів та *підходів до* оцінки компетенцій працівників пробації і розроблення рекомендацій щодо її вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Система оцінки працівників повинна сприяти досягненню таких цілей:

1. Підбір і прийом на роботу співробітників, які максимально відповідають необхідному рівню компетенції, мають необхідний досвід, знання і навички за відповідною вакантною позицією.

2. Зниження витрат на підбір працівників – зменшується кількість співбесід і навантаження на кадрову службу.

3. Формування бази чітких об'єктивних критеріїв, які дозволяють під час ухвалення будь-яких кадрових рішень надалі спиратися на проведений глибокий аналіз.

4. Отримання комплексу показників для об'єктивного і неупередженого визначення потенційно корисних і потенційно шкідливих працівників. Формування на підставі цих показників кадрового резерву установи.

5. Створення комфортних умов для роботи, підвищення трудової дисципліни.

6. Оптимізація витрат на навчання працівників без зниження якості за рахунок раціонального витрачання ресурсів.

Під час формування системи оцінки ефективності працівників важливо визначити сучасні підходи та методи до оцінки їх компетенцій (рис.). За ними визначається відповідність людини тієї чи іншої посаді, рівень її професіоналізму, ділових та особистих якостей.

Методи оцінки працівників діляться на якісні та кількісні. Перші є більш глибокими, другі забезпечують більш широке охоплення. Крім цього, застосовуються і комбіновані методи, які передбачають використання підходів обох категорій [1].

Якісні методи – передбачають оцінку працівників шляхом вивчення, аналізу і опису. Тут не потрібні точні цифри, а використовується поглиблений погляд і занурення в ситуацію.

До якісних належать такі методи оцінки:

1. Оцінка виконання завдань. Об'єктивно визначаємо, наскільки працівник справляється зі своїми обов'язками.

2. Матричний метод. Характеристики конкретної людини зіставляються з оптимальними показниками співробітника на відповідній посаді.

3. Метод системи довільних характеристик. Розглядаються найбільш важливі досягнення і провали працівника, формується уявлення про загальну картину.

4. Метод «360 градусів». Оцінка співробітника з усіх боків із залученням керівника, колег, суб'єктів пробації і навіть його самого.

5. Групова дискусія. Проводиться співбесіда за участю керівника, експертів і співробітника з обговоренням його роботи.

Рис. Сучасні підходи до оцінки компетенцій, які використовуються у сфері HR-менеджменту

Кількісні методи – більш зрозумілі і дозволяють отримувати однозначний результат завдяки точності критеріїв.

До основних методів цієї групи належать:

1. Метод бальної оцінки – співробітник за кожне професійне досягнення в роботі отримує бали. За підсумками місяця або року оцінюються результати.

2. Ранговий метод. У період оцінювання співробітники ранжуються за ефективністю роботи. За результатами ті, хто очолив рейтинг, йдуть на підвищення, які опинилися внизу, можуть бути звільнені.

3. Метод вільної бальної оцінки. Професійні та особисті якості працівників оцінюються за допомогою експертів. Далі бали підсумовуються і формується підсумковий рейтинг.

Комбіновані методи – поєднуються якісне і кількісне оцінювання співробітників. Це дозволяє отримати комплексну оцінку працівників, яка виявляється найбільш достовірною.

Поширені комбіновані способи оцінювання:

1. Метод суми оцінок – всі ключові для конкретної позиції характеристики працівника оцінюються. На їх підставі формується середній показник, який зіставляється з «нормою».

2. Система угруповання. Співробітники групуються за рівнем ефективності: від найменш ефективних до лідерів. Далі з першої групи відбираються кандидати на звільнення, з другої – на підвищення.

У таблиці розглянемо основні компетенції працівників пробації та запропоновану оцінку до них. Це найбільш зрозумілий критерій, який добре піддається кількісній оцінці та легко формалізується. Перевірити компетенцію працівника можна на співбесіді, тестах, на основі експертної оцінки та іншими методами.

Завдання оцінювання – визначити кандидатів, які найкраще відповідають вакантній позиції.

Оцінюються професійні знання і навички (*hard skills*). Для цього виконується збір інформації з попередніх місць роботи, дані про освіту. У вузькоспеціалізованих сферах можливе залучення експерта для вивчення резюме [2].

Таблиця – Сучасні методи та підходи до оцінки компетенцій працівника пробації

№ з/п	Компетенція	Методи оцінки
ЗАГАЛЬНІ КОМПЕТЕНЦІЇ (професійні та особистісні)		
1.	Якісне виконання поставлених завдань	<p>Практичне завдання. Впорядкувати щоденний <i>робочий</i> графік за матрицею Ейзенхауера, визначаючи пріоритетність справ.</p> <p>Уявіть ситуацію: ви прокинулися та побачили 200 непрочитаних листів, але встигаєте відповісти лише на 10. Що б ви зробили? Це запитання покаже, наскільки кандидат організований, а також його логічне мислення, винахідливість та навички розстановки пріоритетів.</p>
2.	Командна робота та взаємодія	<p>Приклад запитань під час співбесіди:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Що для вас «командна робота»? 2. Чому комунікація важлива для команди? Як будувалася комунікація у вашій команді? 3. Опишіть команду, в якій ви працюєте чи працювали. Яку роль ви займали в команді? 4. Як ви розумієте поняття «високоєфективна команда»? <p>Практичне завдання. Опишіть риси ідеального колективу, в якому хотілося б працювати для досягнення спільної мети.</p> <p>Тест Белбіна «Роль у команді». Складається із тверджень, з якими можна погодитися або не погодитися.</p> <p>Покликання на тест: file:///C:/Users/User/Desktop/Модель%20компетенцій/test2-2.pdf</p>
3.	Самоорганізація та самостійність у роботі	<p>Приклади запитань під час співбесіди:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Як організувати робоче місце для створення безпечної та продуктивної праці? 2. Назвіть інструменти організації та самоорганізації службової діяльності. <p>Розкажіть про випадок, коли вам потрібно було вирішити складне завдання. Проведіть через процес – міркування та дії, які ви зробили. Подібне поведінкове питання покаже, наскільки структурований, цілеспрямований та уважний кандидат.</p>

№ з/п	Компетенція	Методи оцінки
4.	Орієнтація на професійний розвиток	<p>Перевірити наявність сертифікатів про участь у програмах, <i>тренінгах</i>, семінарах підвищенні кваліфікації, міжнародному стажуванні.</p> <p>Приклади запитань під час співбесіди:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Чим ви займаєтеся у вільний час? Це запитання покаже, чи має кандидат амбіції особистого розвитку, а також наскільки серйозно він до них ставиться. 2. Як ви вважаєте, в чому ви можете бути кращими за більшість інших людей? Як це може бути застосовано до вакансії? Відповідь покаже вам, як добре кандидат розуміє вакансію, на яку він претендує. 3. Розкажіть про найбільше досягнення у вашій кар'єрі на сьогодні. Відповідь може показати, наскільки винахідливим є кандидат, а також дає вам деяке уявлення про те, що він вважає найважливішим у своїй роботі. 4. Які галузеві сайти/блоги/книги ви регулярно читаете? Слухаючи відповіді, можна виділити тих, хто глибоко цікавиться своєю професією, завжди перебуває в пошуку чогось нового та стежить за професійними тенденціями.
5.	Відповідальність та дисциплінованість	<p>Тест Шульце, щоб визначити ступінь уважності людини і вміння тривалий час концентруватися на деталях.</p> <p>Тест на тип особистості за Маєрс-Бріггс, щоб визначити особливості поведінки.</p> <p>Покликання на тест: https://www.16personalities.com/</p> <p>Розкажіть про випадок, коли вам доводилося керувати чи нести відповідальність за результати чужої роботи. Важливо мати певний досвід, особливо для вакансій, які передбачають незалежність у прийнятті рішень та відповідальність. Відповідь також покаже, як добре людина працює з командою і якого стилю управління дотримується.</p>
6.	Комунікабельність та навички публічних виступів	<p>Метод незалежних суддів. Запропонувати кандидату декілька хвилин, щоб підготувати промову для публічного виступу перед HR-менеджером. Можна також продемонструвати ситуацію із веденням ділових переговорів.</p>

№ з/п	Компетенція	Методи оцінки
		<p>Групове інтерв'ю можливе, коли інтерв'ю проходять водночас декілька кандидатів, вони повинні продемонструвати свої навички комунікації, самопрезентації та розв'язання проблем, перебуваючи в одному кабінеті.</p> <p>Приклади запитань під час співбесіди:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Чи траплялися ситуації, коли вам потрібно було переконати когось кардинально змінити точку зору? Як ви цього досягли? Відповідь має розкривати комунікативні навички кандидата. В ідеалі кандидат не повинен мати будь-якого впливу, а навпаки, вміти шукати аргументи та доносити їх до опонента. 2. Як розпочати розмову з незнайомою людиною? (приклад). 3. Як запобігти виникненню конфліктних ситуацій? (приклад). 4. Які правила ділового формату спілкування можете назвати?
7.	Тактовність, повага до інших бачень	<p>Розкрити поняття особистих кордонів, де починаються й що робити, коли їх порушують. Наведіть приклад, коли зіткнулися з етичною дилемою на роботі. Як ви з цим упоралися? Етичні дилеми та способи їх розв'язання можуть розкрити мислення кандидата. Наявність добре розвиненого почуття такту буде перевагою для будь-якої вакансії та ситуації.</p> <p>Лайфхак: змоделювати стресову ситуацію, яка створює напружений фон і дискомфорт для кандидата з метою порушити його рівновагу і подивитись, як він поводить в агресивних умовах, як трансформується поведінка претендента «до» і «після», наскільки він готовий виявити повагу до інших, рівень самоконтролю, стійкість.</p> <p>Лайфхак: створювати шум. Для чого? Щоб знайти того, хто зможе бути тактовним і зосередженим, незважаючи на будь-який шум, який відволікає увагу. Зіб'ється людина або продовжить ввічливо говорити?</p> <p>Лайфхак: постійно переключувати факти із біографії кандидата. Для чого? Щоб відсіяти особливо дратівливих та неухажливих. Звертайте особливу увагу на інтонацію, з якою вас будуть</p>

№ з/п	Компетенція	Методи оцінки
		поправляти. Таким чином стане зрозуміло, як потенційний працівник буде себе вести, якщо щось піде непередбачено.
8.	Стресостійкість та адаптивність	<p>Приклади запитань під час співбесіди:</p> <p>1. Яка найбільш стресова ситуація, в якій ви опинилися? Який був результат і як ви справлялися зі стресом?</p> <p>2. Як ви оцінюєте мене як інтерв'юера?</p> <p>Відповідь на це запитання багато розповість про чесність, прямоту та здатність кандидата швидко адаптуватися до складної ситуації.</p> <p>Стрес-інтерв'ю або шокове. Питання підбирають таким чином, щоб вивести претендента з рівноваги. Тут допускаються навіть нетактовні запитання. Крім того, HR-менеджер може провокувати претендента й іншими методами. Наприклад, демонстративно займатися іншими справами, поки претендент відповідає на запитання, запізнюватись на інтерв'ю. Дуже важливо зробити так, щоб кандидат не відразу зрозумів, що це стрес-інтерв'ю, але при цьому не перетинати лінію поведінки, яка межує з грубістю і хамством.</p> <p>Лайфхак: почніть співбесіду телефоном за 15 хв. до призначеного часу або 15 хв. після проведеної співбесіди – передзвоніть та поставте уточнювальні запитання. Для чого? Щоб знайти людину, яка завжди готова почати працювати. Те, як людина відреагує на непередбачений дзвінок, допоможе роботодавцю вибрати такого працівника, який буде готовий до роботи в будь-який час.</p>
9.	Ініціативність	<p>Запропонувати та описати ідеї щодо новацій у роботі колективу та з клієнтами пробації.</p> <p>Лайфхак: зробіть, так щоб план співбесіди був якомога більш заплутаним і непередбачуваним. Для чого? Щоб знайти працівника, який може обійтися без точних інструкцій. Коли кандидат точно не знає, що саме станеться під час співбесіди, можна поспостерігати за тим, як людина проявить себе в незрозумілій ситуації.</p>
10.	Цифрова грамотність	<p>Лайфхак: попросити кандидата допомогти розв'язати проблему у галузі цифрових технологій. Це найкращий спосіб оцінити рівень цифрової грамотності.</p>

№ з/п	Компетенція	Методи оцінки
КОМПЕТЕНЦІЇ КЕРІВНИКА		
1.	Лідерство та прийняття ефективних рішень	<p>Інтерв'ю за моделлю STAR – кандидата просять розповісти реальні історії з його досвіду й на основі цих історій його оцінюють. Запитання HR: «Розкажіть про час, коли ви показали свої лідерські якості».</p> <p>«Візитна карточка» лідера. Потрібно визначити власні якості, які притаманні лідеру або які характеризують людину як лідера.</p> <p>Практична вправа: уявити себе керівником установи. Є необхідність у створенні власного логотипу. Необхідно зобразити логотип, визначити, в чому саме унікальність та особливість установи (або унікальність та особливість кандидата).</p> <p>Тест Тімоті Лірі на міжособистісні відносини оцінює вміння налагоджувати стосунки з людьми.</p> <p>Тест Белбін визначає рівень товарищескості людини, чи підходить людина для командної роботи, лідерські якості.</p> <p>Аналіз конкретних ситуацій. Претенденту пропонується конкретна ситуація на роботі із завданням проведення аналізу і підготовки пропозицій щодо її здійснення у формі доповіді. Критеріями оцінки при цьому є: здатність організувати і планувати, рішучість, гнучкість, стиль роботи.</p>
2.	Концептуальне та інноваційне мислення	<p>Case-інтерв'ю (ситуаційне), щоб побачити здібності претендента, зрозуміти, які моделі поведінки він вибирає.</p> <p>Розкажіть, коли вам доводилося використовувати творчий підхід чи новаторське мислення. Якби ви були брендом, яким був би ваш слоган? Запитання змушує людину думати про свої ключові якості та узагальнювати їх у щось лаконічне. Відповідь може розкрити риси характеру та показати вам, наскільки креативним може бути кандидат.</p> <p>Лайфхак: Завдання для кандидата – протягом 2 хвилин назвати якнайбільше способів нестандартного застосування маркера або ручки. Після кожного озвученого варіанта важливо</p>

№ з/п	Компетенція	Методи оцінки
		мотивувати людину продовжувати. Якщо претендент назвав усі можливі способи, HR-менеджер дає ще 10 секунд. Як людина поведе себе? Чи продовжить шукати рішення?
3.	Стратегічне управління	<p>Визначитися із стратегією або метою (для себе або установи) та її досягнення розписати поетапно.</p> <p>Розкажіть про випадок, коли колеги не погодилися з рекомендованим вами планом дій. Як ви вийшли із ситуації?</p> <p>Навички спільної роботи та здатність зіставляти різні думки одна з одною та приходити до оптимального рішення – це важливі якості будь-якого успішного керівника.</p> <p>Якби вам дістався невдалий проект, які перші кроки ви зробили б?</p> <p>Із відповіді має бути зрозуміло, як, на думку кандидата, слід підходити до розв’язання складної проблеми. В ідеалі він повинен спочатку дослідити минуле проекту, щоб зрозуміти його мету та причини невдачі, а потім розробити план його розвитку або просто закриття заради скорочення збитків, залежно від того, що з більшою ймовірністю дасть найкращі результати.</p> <p>Тестування когнітивних здібностей або CCAT test (cognitive ability test) допомагає передбачити працездатність кандидата: наскільки добре людина адаптується до роботи, чи здатна самостійно ухвалювати рішення.</p> <p>Тестування ситуативних суджень. Такий тест надає кандидатам різні сценарії ситуацій, з якими в теорії вони можуть зіткнутися під час виконання обов’язків. Кандидат повинен вибрати одне з декількох запропонованих рішень, яке розв’яжуть проблему.</p> <p>Приклад тестування: https://www.assessmentday.co.uk/situational-judgement-test/index.php</p> <p>Метод кейс-стаді може застосовуватися під час інтерв’ю. Кандидату дається реальний кейс установи або вигаданий, щоб оцінити, наскільки швидко кандидат зможе зорієнтуватися і запропонувати розв’язання проблеми та</p>

№ з/п	Компетенція	Методи оцінки
		перевірити, чи може кандидат генерувати якісні ідеї і пропонувати альтернативи.
4.	Встановлення цілей, пріоритетів та орієнтирів. Делегування завдань	Які завдання керівник може делегувати іншим працівникам? Скласти перелік. Метод управління за цілями МВО (Management by Objectives). Кандидату потрібно розкрити, якими повинні бути цілі та завдання установи, тобто глобальне завдання, потім завдання підрозділу, завдання команди та завдання співробітника. Опишіть випадок, коли ви зрозуміли, що не вкладається у дедлайн. Що ви робили? Це запитання покаже здатність кандидата працювати у стресі, його навички планування, працездатність, а також його здатність працювати в команді для досягнення найкращого результату.
5.	Планування та організація діяльності	Практичне завдання. Впорядкувати щоденний робочий графік за матрицею Ейзенхауера, визначаючи пріоритетність справ.
6.	Управління персоналом	Основні правила або аспекти в управлінні персоналом, яких слід дотримуватись у роботі. Лайфхак: Розкажіть про себе, як про людину. Якщо претендент розпочне розповідати про своє життя чи про особисті якості, то це мінус. Якщо він розповість про професійні якості і про можливу користь, яку він може принести – це плюс. Тест DISC для оцінки поведінки людини, її ролі в команді та комунікативні навички. Покликання: https://www.idrlabs.com/disc/test.php
7.	Управління конфліктами	Якщо ви знаєте, що ваш колега на 100 % помиляється в чомусь, як ви з цим справляєтесь? Питання допоможе вам оцінити ставлення кандидата до роботи, а також його навички управління конфліктами. Ви зрозумієте, чи відповідає кандидат стилю управління та культури установи. Практична вправа: – визначити, які фактори можуть стати причинами виникнення конфліктних ситуацій; – цю проблему сформулюйте та напишіть коротко на стікері червоного кольору ;

№ з/п	Компетенція	Методи оцінки
		<ul style="list-style-type: none"> – на стікерах <u>жовтого кольору</u> запишіть причини виникнення цієї проблеми; – є проблема, є причини... Подумайте, які шляхи розв'язання? На стікерах <u>зеленого кольору</u> зафіксуйте шляхи розв'язання проблеми.

Оцінюються професійні знання і навички (hard skills). Для цього виконується збір інформації з попередніх місць роботи, дані про освіту. У вузькоспеціалізованих сферах можливе залучення експерта для вивчення резюме [2].

Оцінюються особисті і ділові якості кандидатів (soft skills). Для цього їм висилаються тести або кейси, проводяться онлайн або очні інтерв'ю.

Також на етапі підбору персоналу необхідно виконати перевірки:

- достовірності інформації, наданої кандидатом;
- надійності та лояльності кандидата;
- можливих судимостей, грубих порушень на попередньому місці роботи, інших стоп-факторів.

Висновки. Основні правила роботи з результатами оцінювання працівників:

1. Дотримання конфіденційності. До результатів повинно мати доступ обмежене коло осіб, до складу якого входить експерт, спеціаліст і керівник кадрової служби, керівництво установи. Це необхідно, щоб унеможливити витік персональних даних [3].

2. Зворотний зв'язок. Результати оцінки необхідно детально, тактовно і чесно обговорити з самим оцінюваним співробітником.

3. Доведення до колективу загальних результатів кількісного оцінювання ефективності.

Оцінка працівників та кандидатів на посаду – це важливий захід, без якого неможливе повноцінне управління персоналом. Вона дає уявлення про колектив і про кожного окремого працівника. Ця інформація допоможе дати просування талановитим і перспективним співробітникам, підтягнути відсталих, позбутися шкідливих для установи членів команди [4].

Для отримання точних і корисних результатів необхідно визначитися з застосовуваними методами та інструментарієм.

Їх потрібно підбирати під цілі. В одному випадку досить точних і зрозумілих кількісних критеріїв, в іншому – необхідний детальний психологічний розбір з використанням якісних методів.

Список використаних джерел

1. Методи оцінки персоналу. URL: <https://peopleforce.io/uk/blog/gid-metodi-otsinki-personalu> (дата звернення: 25.08.2024).

2. Оцінка компетенцій. URL: <https://www.work.ua/guides/performance/2736/> (дата звернення: 21.08.2024).

3. Оцінювання персоналу: методи, які повинні знати кожен HR-спеціаліст. URL: <https://budni.robota.ua/hr/otsinyuvannya-personalu-metodi-yaki-povinen-znati-kozhen-hr-spetsialist> (дата звернення: 19.08.2024).

4. Методи оцінки персоналу. URL: <https://shl.com.ua/produkti-i-uslugi/instrumenti> (дата звернення: 19.08.2024).

References

1. *Methods of personnel evaluation*, available at: <https://peopleforce.io/uk/blog/gid-metodi-otsinki-personalu> (accessed 25.08.2024).

2. *Assessment of competencies*, available at: <https://www.work.ua/guides/performance/2736/> (accessed 21.08.2024).

3. *Personnel assessment: methods that every HR specialist should know*, available at: <https://budni.robota.ua/hr/otsinyuvannya-personalu-metodi-yaki-povinen-znati-kozhen-hr-spetsialist> (accessed 19.08.2024).

4. *Methods of staff assessment*, available at: <https://shl.com.ua/produkti-i-uslugi/instrumenti> (accessed 19.08.2024).

УДК 378:159.943.7:331.101.3:343.83.(477)

DOI 10.32755/sjeducation.2024.02.209

«СОФТ СКІЛЗ» У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО- ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Співак Володимир Васильович,

доктор філософських наук, доцент,

Пенітенціарна академія України

(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,

e-mail: hortussapientia@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-1681-8486

У статті досліджено значення «софт скілз» (м'яких навичок) для професійної діяльності працівників Державної кримінально-виконавчої служби України. Розглянуто основні компоненти, такі як комунікативні навички, емоційний інтелект та стресостійкість, які є ключовими для ефективної роботи в умовах високого рівня стресу і складних міжособистісних взаємодій. Автор підкреслює важливість розвитку цих навичок для гарантування безпеки, зниження рівня конфліктів та підтримання професіоналізму на високому рівні. Висвітлено питання щодо необхідності інвестування в навчання та розвиток м'яких навичок для підвищення ефективності роботи служби та покращення атмосфери в місцях позбавлення волі.

Ключові слова: софт скілз, комунікативні навички, емоційний інтелект, стресостійкість, професійна діяльність, Державна кримінально-виконавча служба України.

«SOFT SKILLS» IN THE PROFESSIONAL ACTIVITIES OF EMPLOYEES OF THE STATE PENITENTIARY SERVICE OF UKRAINE

Spivak Volodymyr, Doctor of Sciences (Philosophy),

Associate Professor,

Penitentiary Academy of Ukraine

(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,

e-mail: hortussapientia@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-1681-8486

The article explores the significance of soft skills for the professional activities of employees of the State Penitentiary Service of Ukraine. It examines key components such as communication skills, emotional intelligence, and stress resistance, which are essential for effective work in high-stress environments and complex interpersonal interactions. The author emphasizes the importance of developing these skills to ensure safety, reduce conflicts, and maintain high levels of professionalism. The article highlights the need for investment in training and

development of soft skills to enhance the efficiency of the service and improve the atmosphere in correctional facilities.

Key words: *soft skills, communication skills, emotional intelligence, stress resistance, professional activities, State Penitentiary Service of Ukraine.*

Постановка проблеми. У сучасному світі ефективність професійної діяльності працівників різних сфер залежить не лише від їхніх фахових знань і навичок, а й від володіння так званими «софт скілз» – м'якими навичками. Ці навички відіграють вирішальну роль у взаємодії з колегами, підлеглими та іншими зацікавленими сторонами. Особливо це стосується працівників Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України), де робота пов'язана з високим рівнем стресу та вимагає особливої уваги до психологічного стану як персоналу, так і осіб, що перебувають під їхнім контролем.

Державна кримінально-виконавча служба України займається виконанням кримінальних покарань та забезпеченням правопорядку в місцях позбавлення волі. Це середовище характеризується складною динамікою взаємин між працівниками та ув'язненими, що потребує від працівників не тільки професійних знань, а й високорозвинених «софт скілз». Відсутність або недостатній рівень розвитку цих навичок може призвести до конфліктів, погіршення морального середовища, порушень порядку та інших негативних наслідків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідея м'яких навичок почала розвиватись у середині ХХ століття, коли у США дослідники почали звертати увагу на важливість нематеріальних аспектів професійної діяльності та значення міжособистісної комунікації і лідерства.

У 1960–1970-х роках армія США почала активно досліджувати м'які навички для підготовки військових лідерів. У цей період термін ««софт скілз»» набув широкого використання. У 1990-х роках наукові дослідження зосереджувалися на систематизації «софт скілз» та розробці методик їх оцінки і розвитку. Деніел Гоулман опублікував свою відому книгу «Емоційний інтелект» (1995) [4], яка привернула увагу до важливості емоційного інтелекту в професійному житті. Його

подальші праці, зокрема «Соціальний інтелект» (2006) [5], також мали значний вплив на дослідження «софт скілз».

Сьогодні розвиток «софт скілз» є невід'ємною частиною навчальних програм у багатьох закладах освіти. Дослідження зосереджуються на інтеграції «софт скілз» у різні професійні галузі, зокрема правоохоронні органи, охорону здоров'я, освіти та інші. Розробляються нові методики для їх оцінки і розвитку, включно з онлайн-курсами, тренінгами та інтерактивними симуляціями. Наприклад, роботи таких науковців, як Девід Карузо та Пітер Саловей [7], також значно розширили наше розуміння емоційного інтелекту і його ролі в професійному житті.

В Україні на цю проблематику звертала увагу низка дослідників, зокрема: Олена Кірдан та Олександр Кірдан [8], І. Муравйова, Я. Мар'яно, А. Осадча, [9], Н. Гарань, В. Замороцька [3], О. Повстин, М. Козяр [10], Є. Борисенко, Ю. Павленко, В. Бруневич [2], В. Боднарчук [1].

Формування цілей статті. Метою цієї статті є огляд та характеристика базових «софт скілз», необхідних для успішної роботи працівника пенітенціарної сфери. Не маючи можливості охопити всі софт скілз у нашій статті, в межах цієї розвідки буде розглянуто такі важливі навички, як: емоційний інтелект, комунікативні навички та стресостійкість.

Виклад основного матеріалу. «Софт скілз» (англ. soft skills – м'які навички) – це комплекс загальних, не пов'язаних з конкретною професією якостей і вмій, що містять комунікаційні навички, емоційний інтелект, навички командної роботи, адаптивність, стресостійкість та інші якості, які допомагають ефективно взаємодіяти з іншими людьми. Серед основних «софт скілз», які є вкрай необхідними для працівників Державної кримінально-виконавчої служби України, слід згадати: комунікативні навички, емоційний інтелект та стресостійкість. Огляду цих навичок буде присвячено подальший виклад матеріалу дослідження.

Комунікативні навички – вміння слухати та розуміти співрозмовника, ефективно доносити та сприймати інформацію в процесі комунікації. У сучасному світі здатність ефективно спілкуватися є надзвичайно важливою, особливо у сфері захи-

сту правопорядку, адже людська взаємодія стає все більш складною і різноплановою.

Комунікативні навички являють собою комплекс здібностей, що містять ефективну передачу інформації співрозмовнику, активне слухання, вміння впливати на аудиторію та «згладжувати» чи розв'язувати конфлікти.

У професійній діяльності співробітника ДКВС України ці навички набувають особливої ваги, що обумовлено низкою причин. По-перше, працівники пенітенціарної системи щодня взаємодіють з великою кількістю людей, включно з колегами та адміністрацією установ виконання покарань, ув'язненими (засудженими), їхніми родичами, представниками громадськості та ін. Ця взаємодія вимагає від них уміння чітко та зрозуміло висловлювати свої думки, а також розуміти інших. По-друге, ефективна комунікація сприяє зниженню рівня конфліктності в колективі між співробітниками та співробітниками й ув'язненими. Вміння спокійно і аргументовано висловлювати свої думки, слухати і розуміти співрозмовника є запорукою запобігання ескалації напруги і розв'язання конфліктів мирним шляхом.

Основними компонентами комунікативних навичок є:

1. Активне слухання – здатність до повного зосередження на співрозмовнику, вміння розуміти його слова та емоції. Активне слухання допомагає виявити справжні потреби та проблеми співрозмовника.

2. Емпатія – вміння співпереживати та розуміти почуття співрозмовника. Важливою є демонстрація розуміння і готовності допомогти, що підвищує рівень довіри співрозмовника та нейтралізує агресію.

3. Чіткість і ясність висловлювань – передбачає вміння точно й виразно висловлювати думки, уникати неточностей і непорозумінь. Це особливо важливо під час інструктажів, роз'яснень правил поведінки тощо.

4. Невербальна комунікація – містить у собі відповідні жести, міміку, тон голосу та інші невербальні сигнали. Спокійний тон голосу і відкриті жести допомагають знизити рівень напруги в розмові з агресивно налаштованою особою.

5. Зворотний зв'язок – важливим є вміння давати та отримувати конструктивний зворотний зв'язок (відгуки, обговорення проблеми, питання, пропозиції та конструктивну критику). Це допомагає вчасно виявляти проблеми та знаходити ефективні шляхи їх розв'язання [6].

Важливими умовами розвитку комунікативних навичок є:

1. Постійна практика, зокрема регулярне спілкування з колегами, обговорення поточних ситуацій і пошук спільних рішень.

2. Навчання – участь у спеціалізованих тренінгах і семінарах, що присвячені технікам активного слухання, емпатії та конфліктології.

3. Саморефлексія, що передбачає аналіз власного досвіду комунікативних дій і реакцій у різних ситуаціях, виявлення сильних і слабких сторін, робота над поліпшенням комунікативних навичок.

4. Саморозвиток, що реалізовується через ознайомлення з літературою з психології комунікації, ораторської майстерності та управління конфліктами, що допомагає поглибити теоретичні знання з подальшим застосуванням їх на практиці.

Отже, комунікативні навички є однією з ключових складових професійної компетентності співробітників ДКВС України. Адже вони допомагають забезпечувати ефективну взаємодію між співробітниками, знижувати рівень конфліктності і підтримувати порядок та безпеку в установах виконання покарань.

Емоційний інтелект – здатність розуміти свої емоції та керувати ними, а також здатність розуміти емоції інших людей. У роботі працівника пенітенціарної системи, де стресові ситуації, конфлікти та емоційне напруження є частиною повсякденності, емоційний інтелект відіграє ключову роль. Ця навичка сприяє покращенню взаєморозуміння та взаємодії між людьми. Наприклад, здатність розпізнавати емоції колег та засуджених, дозволяє адекватно реагувати на їхні запити і потреби.

Застосування емоційного інтелекту на практиці може допомогти при вирішенні кризових ситуацій. Наприклад, коли ув'язнений демонструє агресію, важливо зберігати спокій, виявляти розуміння його почуттів і намагатися заспокоїти його без застосування сили. Часто за агресивною поведінкою

ув'язненого можуть стояти страх або відчай, й розуміння цього допомагає знайти правильний підхід для його заспокоєння і налагодження конструктивного діалогу.

Також емоційний інтелект може стати в пригоді за необхідності підтримати колег. У ситуаціях, коли колега переживає стрес або професійне вигорання, важливо виявити підтримку, вислухати його і запропонувати допомогу або пораду.

Емоційний інтелект містить у собі низку таких елементів:

1. Самоусвідомлення – здатність усвідомлювати власні емоції та їх вплив на поведінку в тій чи іншій ситуації.

2. Саморегуляція – вміння контролювати свої емоції й адекватно реагувати на різні ситуації та подразники.

3. Мотивація – здатність використовувати свої емоції для досягнення цілей, створювати емоційну налаштованість на досягнення результату та подолання труднощів.

4. Емпатія – розуміння емоцій інших людей та чутливість до них.

5. Соціальні навички – вміння ефективно взаємодіяти з іншими людьми, встановлювати і підтримувати позитивні стосунки [11].

Важливість емоційного інтелекту в роботі співробітника ДКВС України обумовлюється низкою факторів. По-перше, робота в пенітенціарній системі пов'язана з високим рівнем стресу. Уміння розпізнавати свої емоції та керувати ними допомагає працівникам залишатися спокійними і зосередженими у складних ситуаціях. По-друге, процес взаємодії з колегами та ув'язненими вимагає наявності високого рівня емпатії. Розуміння їхніх емоцій і потреб допомагає вчасно запобігати конфліктам. По-третє, емоційний інтелект сприяє покращенню стосунків у колективі. Уміння підтримувати позитивний емоційний мікроклімат і ефективно запобігати конфліктам робить колектив більш згуртованим і продуктивним.

Розвиток емоційного інтелекту досягається через практики самоусвідомлення та регулярну саморефлексію. Також для розвитку емоційного інтелекту важлива саморегуляція, що досягається за допомогою технік релаксації (глибоке дихання або медитація), які дозволяють контролювати свої емоційні реакції у стресових ситуаціях.

У розвитку емоційного інтелекту допомагає правильна мотивація, яка вимагає постановки чітких та досяжних цілей, а також позитивного мислення. Для розвитку емпатії доцільно використовувати активне слухання і запитання про почуття співрозмовника.

Емоційний інтелект тісно пов'язаний з соціальними навичками комунікації та командною роботою. Тож для розвитку цих якостей буде корисною участь у спеціалізованих тренінгах і семінарах.

Отже, емоційний інтелект є важливою частиною професійної компетенції співробітника ДКВС України. Розвиток цієї навички сприяє підвищенню ефективності роботи, зниженню рівня стресу і конфліктів на роботі, а також покращенню психоемоційного клімату в колективі.

Стресостійкість – здатність зберігати спокій у стресових ситуаціях, ефективно реагувати на виклики, зберігати продуктивність і швидко відновлюватися після негативних ситуацій. Від того, наскільки співробітник вміє справлятися зі стресом, залежить не лише його здоров'я, а й ефективність виконання професійних обов'язків. Уміння зберігати спокій у кризових ситуаціях (бунти, спроби втечі, конфлікти) можуть допомогти зберегти життя та здоров'я співробітників і ув'язнених.

Стресостійкість містить у собі низку аспектів:

1. Емоційну стабільність, тобто вміння контролювати свої емоції і не дозволяти їм впливати на виконання професійних обов'язків.

2. Фізичну витривалість, яка передбачає здатність підтримувати своє тіло в гарному фізичному стані, що, своєю чергою, допомагає людині краще справлятися зі стресом.

3. Психологічну гнучкість, тобто здатність адаптуватися до швидких змін і знаходити конструктивні рішення у важких ситуаціях [12].

Важливість стресостійкості в роботі працівника пенітенціарної системи має кілька площин. По-перше, пенітенціарна система – це середовище з високим рівнем напруги, де співробітники щодня стикаються з потенційною небезпекою, виявами агресії та емоційно складними ситуаціями. Невміння

управляти стресом може призвести до швидкого професійного вигорання та депресії, що можуть вилитись у фізичні захворювання. По-друге, працівники, які вміють швидко справлятися зі стресом, здатні приймати більш виважені й раціональні рішення, що є критично важливим для гарантування безпеки та порядку в установах виконання покарань. По-третє, висока стресостійкість співробітника сприяє значному покращенню взаємодії з колегами та ув'язненими. Коли працівник спокійний і врівноважений, він здатен до ефективної комунікації і розв'язання конфліктів.

Розвиток стресостійкості досягається за рахунок розвитку кількох вагомих галузей життєдіяльності людини.

1. Фізичне здоров'я – регулярні фізичні вправи та здорове харчування, якісний сон – це основні умови, що допомагають людському організму ефективно боротися зі стресом.

2. Психологічні техніки спрямовані на релаксацію (глибоке дихання, медитація, йога, коротка прогулянка тощо) допомагають знизити рівень стресу й покращити концентрацію у кризових ситуаціях. Ці практики дозволяють відновити спокій і прийняти більш зважене рішення.

3. Планування і організація, що передбачають ефективне управління часом і планування робочих завдань. Це допомагає уникнути хаотичних дій, зайвого перевантаження на роботі і зменшує вияви стресу. При високому робочому навантаженні доречно розподілити великі завдання на більш дрібні і виконувати їх поступово, що допоможе зменшити відчуття перевантаженості та стресу.

4. Підтримка колег – конструктивна взаємодія з колегами, обговорення поточних проблем і пошук спільних ефективних рішень допомагають не допустити відчуття ізоляції й підтримують моральний дух як окремого співробітника, так і колективу загалом.

5. Регулярна саморефлексія, яка містить у собі самоаналіз власних реакцій на стресові ситуації та пошук шляхів їх покращення. Наприклад, ведення щоденника може допомогти людині усвідомити, що викликає в неї стрес і які реакції необхідно пропрацювати з метою покращення.

Отже, стресостійкість є надзвичайно важливою навичкою для працівників ДКВС України. Вона дозволяє працівникам залишатися ефективними, емоційно та фізично здоровими, знижувати рівень конфліктів і підвищувати безпеку на робочому місці.

Висновок. Таким чином, слід зазначити, що розвиток «софт скілз» серед працівників Державної кримінально-виконавчої служби України є ключовим аспектом підвищення ефективності їхньої роботи та ефективності служби загалом. Ці навички допомагають гарантувати безпеку співробітників, зменшувати конфлікти та підтримувати високий рівень професіоналізму в умовах постійної напруги і потенційних ризиків. Інвестування в навчання та розвиток м'яких навичок має стати одним з пріоритетів для розвитку служби, що, своєю чергою, сприятиме поліпшенню загальної атмосфери в місцях позбавлення волі та підвищенню рівня безпеки як для працівників, так і для ув'язнених.

Список використаних джерел

1. Бондарчук В. Емоційна стійкість як невід'ємний компонент професійної компетентності персоналу пенітенціарної системи України. *Кримінально-виконавча система України та її роль у розбудові правової і соціальної держави* : матеріали Х заочної Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Чернігів, 02 грудня 2022 р.) / гол. ред. О. М. Тогочинський ; Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів : Академія ДПтС, 2022. С. 29–32.

2. Борисенко Є., Павленко Ю., Бруневич В. Взаємодія hard skills та soft skills у процесі формування фахових компетентностей слухачів ТВВ «Хмельницька філія Академії Державної пенітенціарної служби». *Кримінально-виконавча система: Вчора. Сьогодні. Завтра*. 2022. № 2 (12). С. 83–92.

3. Гарань Н., Замороцька В. Soft skills як складник підготовки майбутнього фахівця у закладі вищої освіти. *International scientific journal «Grail of Science»*. 2023. № 28. С. 328–331.

4. Гоулман Деніел. Емоційний інтелект. Харків : Vivat, 2018. 512 с.

5. Гоулман Деніел. Емоційний інтелект. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2020. 400 с.

6. Зінорук А. Сутність поняття «комунікативні уміння». *Молодь і ринок*. 2022. № 3–4 (201–202). С. 196–201.

7. Карузо Девід, Саловой Пітер. Емоційний інтелект керівника. Київ : Самміт-книга. 2017. 296 с.

8. Кірдан О., Кірдан О. Формування soft skills здобувачів вищої освіти в освітньому процесі закладу вищої освіти. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*. 2021. Вип. 2 (6). С. 152–160

9. Муравйова І., Мар'янюк Я., Осадча А. Soft skills у сучасних реаліях української освіти. *Інноваційна педагогіка*. 2021. Вип. 32. Т. 1. С. 108–112.

10. Повстин О., Козяр М. Значення «soft skills» у формуванні управлінської компетентності фахівців у галузі безпеки людини. *Вісник ЛДУБЖД*. 2019. № 20. С. 122–127.

11. Ракітнянська Л. Сутність та зміст поняття «емоційний інтелект». *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2018. № 4 (63). С. 35–42.

12. Шпак М. Стресостійкість особистості в дискурсі сучасних психологічних досліджень. *Габітус*. 2022. Вип. 39. С. 199–203.

References

1. Borysenko, Ye., Pavlenko, Yu. and Brunevych, V. (2022), "Interaction of hard skills and soft skills in the process of forming professional competencies of listeners of the TVV 'Khmelnyskyi branch of the Academy of the State Penitentiary Service'", *Criminal-Executive System: Yesterday. Today. Tomorrow*, No. 2 (12), pp. 83–92.

2. Bondarchuk, V. (2022), "Emotional stability as an integral component of the professional competence of the personnel of the penitentiary system of Ukraine", *Criminal-Executive System of Ukraine and Its Role in the Development of a Legal and Social State : materials of the X remote All-Ukrainian scientific-practical conference (Chernihiv, December 2, 2022)*, chief ed. O. M. Togochnytsky ; Academy of the State Penitentiary Service, Academy of SPS, Chernihiv, pp. 29–32.

3. Caruso, D., and Salovey, P. (2017), *Emotional Intelligence of the Leader*, Summit-Book, Kyiv.

4. Goleman, D. (2018), *Emotional Intelligence*, Vivat, Kharkiv.

5. Goleman, D. (2020), *Emotional Intelligence*, Club of Family Leisure, Kharkiv.

6. Haran, N., and Zamorotska, V. (2023), "Soft skills as a component of the training of a future specialist in a higher education institution", *International scientific journal "Grail of Science"*, No. 28 (June), pp. 328–331.

7. Kirdan, O., and Kirdan, O. (2021), "Formation of soft skills of higher education students in the educational process of a higher education

institution", *Psychological and Pedagogical Problems of the Modern School*, Issue 2 (6), pp. 152–160.

8. Muraviova, I., Maryanko, Ya., and Osadcha, A. (2021), "Soft skills in the modern realities of Ukrainian education", *Innovative Pedagogy*, Issue 32, Vol. 1, pp. 108–112.

9. Povstyn, O. and Kozyar, M. (2019), "The importance of 'soft skills' in the formation of managerial competence of specialists in the field of human safety", *Bulletin of LDUFS*, No. 20, pp. 122–127.

10. Rakitnianska, L. (2018), "The essence and content of the concept of 'emotional intelligence'", *Pedagogical Process: Theory and Practice*, No. 4 (63), pp. 35–42.

11. Shpak, M. (2022), "Stress resistance of the individual in the discourse of modern psychological research", *Habitus, Issue*, No. 39, pp. 199–203.

12. Zinoruk, A. (2022), "The essence of the concept of 'communication skills'", *Youth and the Market*, No. 3–4 (201–202), pp. 196–201.

УДК 378:37.177.80

DOI 10.32755/sjeducation.2024.02.220

ЕСТЕТИЗАЦІЯ ОСВІТНЬО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Толочко Світлана Вікторівна, доктор педагогічних наук,
професор, головний науковий співробітник лабораторії
позашкільної освіти,

*Інститут проблем виховання Національної академії
педагогічних наук України*

(04060, Україна, м. Київ, вул. М. Берлінського,)

e-mail: svitlana-tsv@ukr.net

ORCID: 0000-0002-9262-2311

Scopus-Author: 57457322600

***Метою розвідки** є вивчення й аналіз можливостей і перспектив естетизації освітньо-виховного процесу в закладах вищої освіти. Для досягнення мети поставлено кілька завдань: проаналізувати особливості емоційно-оцінних, загальнокультурних, особистісно-вольових якостей студента; розглянути категорійно-термінологічний апарат дослідження; розробити методичні засади естетизації освітньо-виховного процесу в закладах вищої освіти.*

*Під час наукового пошуку застосовано **комплекс методів**: бібліографічний, аналізу й синтезу задля вивчення психолого-педагогічної літератури (теоретичні). Використано монографічний метод для логічного викладу отриманих результатів.*

***Результати.** Установлено, що естетизація освітньо-виховного процесу в закладах вищої освіти є важливим аспектом, що забезпечує комплексний розвиток студентів, формування їхнього творчого потенціалу й естетичної компетентності. Визначено роль естетичних принципів, які сприяють не лише поглибленому розумінню культурних явищ, а й розвиткові соціальних і комунікативних навичок. Доведено, що естетизація освітнього середовища містить інтеграцію художніх практик, культурних і мистецьких заходів, що збагачує академічний досвід студентів і підвищує їхню мотивацію до навчання. Проаналізовано важливість естетичної компетентності, яка охоплює здатність студентів до сприйняття й оцінювання естетичних цінностей, а також їхню участь у культурних проєктах і творчих ініціативах. Установлено, що естетична соціальна діяльність студентів допомагає їм краще інтегруватися в громадське середовище, розвиває креативність і критичне мислення. Наголошено, що успішна реалізація естетизації освітньо-виховного процесу вимагає комплексного підходу включно з адаптацією навчальних планів, активною участю викладачів та врахуванням культурних і соціальних факторів.*

***Висновки.** Важливо, щоб освітнє середовище було естетично оформлене, що позитивно вплине на мотивацію студентів та сприятиме їхньому*

всєбічному розвитку. Закцентовано, що естетичні підходи в освіті створюють гармонійне середовище для навчання, що відповідає сучасним вимогам і викликам.

Перспективи подальших досліджень можуть містити моделювання структурно-логічної схеми естетизації освітньо-виховного процесу в закладах вищої освіти.

Ключові слова: естетичне виховання, естетична компетентність, естетична культура, заклад вищої освіти, студент, викладач.

AESTHETIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION

Tolochko Svitlana, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
chief researcher of the laboratory of extracurricular education,

Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,

(9 M. Berlinsky Street, Kyiv, 04060, Ukraine

e-mail: svitlana-tsv@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-9262-2311

Scopus-Author: 57457322600

The aim of the study is to study and analyse the possibilities and prospects of aestheticizing the educational process in higher education institutions. In order to achieve this goal, several tasks were set: to analyse the peculiarities of the emotional and evaluative, general cultural, personal and volitional qualities of the student; to consider the categorical and terminological apparatus of the study; to develop methodological bases for the aestheticization of the educational process in higher education institutions.

In the course of the scientific research, a series of methods were used: bibliographic, analytical and synthesis to study the psychological and pedagogical (theoretical) literature. The monographic method was used for the logical presentation of the results. Results. The aestheticization of the educational process in higher education institutions is a crucial aspect that ensures the comprehensive development of students, the formation of their creative potential and aesthetic competence. The role of aesthetic principles, which contribute not only to a deeper understanding of cultural phenomena but also to the development of social and communicative skills, is established. The aestheticization of the educational environment includes the integration of artistic practices, cultural and artistic events that enrich the academic experience of students and increase their motivation to learn.

The importance of aesthetic competence is analysed, which includes the ability of students to perceive and evaluate aesthetic values, as well as their participation in cultural projects and creative initiatives. It is found that students' aesthetic social activities help them to integrate better into the social environment, developing creativity and critical thinking.

It is emphasised that the successful implementation of the aestheticization of the educational process requires an integrated approach, including the

adaptation of curricula, the active participation of teachers and students, and the involvement of parents.

Key words: *aesthetic education, aesthetic competence, aesthetic culture, institution of higher education, student, teacher.*

Постановка проблеми. Естетизація освітньо-виховного процесу в закладах вищої освіти є актуальною науково-педагогічною проблемою, що знаходиться на перетині педагогіки, естетики, філософії та психології. Сучасний світ вимагає інтеграції естетичних компонентів у систему освіти, оскільки розвиток креативності, критичного мислення та здатності до самоусвідомлення є невід'ємною складовою підготовки висококваліфікованих фахівців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми необхідності естетизації освітньо-виховного процесу в закладах вищої освіти певною мірою розроблені українськими вченими. Естетизація освіти полягає у формуванні в студентів здатності до сприйняття краси та гармонії в різних аспектах життя включно з майбутньою професійною діяльністю, що є критично важливим у підготовці фахівців для сучасного ринку праці. Учений І. Зязюн у статті «Естетика і етика педагогічної дії» [5] досліджує взаємозв'язок між естетичними та етичними аспектами педагогічної діяльності, особливо в контексті сучасних освітніх інновацій. У книзі «Соціокультурне проектування естетичного досвіду» [6] автор описує методи соціокультурного проектування, які впливають на естетичний досвід педагога, акцентуючи увагу на важливості естетичних аспектів у професійній діяльності.

Науковець В. Бех [8] зазначає, що інтеграція естетичних компонентів сприяє розвитку особистості, формуванню моральних і етичних засад, що забезпечує більш усвідомлене й гармонійне залучення випускників у соціокультурні контексти. Окрім того, аналізує роль особистості в умовах глобалізації, зокрема, в аспекті впливу планетарних тенденцій на індивідуальний розвиток і освітні процеси.

Аналогічну думку висловлює вчений В. Кремень [7], який наголошує на необхідності комплексного підходу до виховання гармонійно розвиненої особистості, розглядає інноваційний

аспект творчої діяльності в освіті та його значення для розвитку обдарованих особистостей.

Як зазначає В. Андрущенко [14], поглиблений аналіз філософських засад освітнього процесу включно з аспектами естетичного виховання сприяє розвитку креативності, що є одним із ключових елементів модернізації освітнього процесу у вищій школі.

У статті В. Бутенка «Художньо-естетична освіта молоді та шляхи її модернізації» [1] розглядаються основні проблеми і тенденції розвитку художньо-естетичної освіти. Автор наголошує на необхідності модернізації освітніх програм і методик з метою забезпечення високої якості художньо-естетичної освіти молоді. У навчальному посібнику Г. Васяновича [2] «Педагогічна естетика» надається комплексний огляд теоретичних і практичних аспектів педагогічної естетики. Книга охоплює як класичні підходи, так і сучасні тенденції включно з прикладами з практики. У навчальному посібнику «Естетика» під редакцією М. Колеснікова та ін. [4] аналізуються основні теоретичні концепції естетики. Видання є корисним джерелом для розуміння основ естетичного виховання та його впливу на освітній процес.

Отич О. у статті «Мистецька освіта як складова системи неперервної професійної освіти» [9] досліджує місце мистецької освіти в системі неперервної професійної освіти, підкреслюючи її роль у фаховому розвитку.

Коллективна монографія під редакцією Г. Пономарьової та інших [3] розглядає аспекти виховання еліти української нації. Видання містить розділи про роль естетичного виховання у формуванні національної ідентичності та культурних цінностей. Монографія А. Семенової [11] «Ціннісний вимір досвіду суб'єктів педагогічної дії» досліджує ціннісний аспект педагогічної діяльності і його вплив на формування професійних компетенцій.

На думку українського дослідника В. Томашевського [13], гармонійне освітнє середовище стимулює розвиток емоційної сфери студента, його почуття прекрасного, що впливає на внутрішній світ особистості, акцентує значення естетичного навчання в закладах вищої освіти. Використання інтерактивних методів, таких як проєктні форми навчання, візуальні і мисте-

цькі практики, розвивають здатність до критичного аналізу та творчої самореалізації. Студенти повинні не лише споживати знання, а й активно створювати нові ідеї, формуючи естетичні підходи щодо виконання професійних завдань.

У дисертаційному дослідженні А. Чихурського [15] розглянуто естетизацію навчально-виховного процесу в загально-освітніх школах-інтернатах, оцінюючи її вплив на навчальні й виховні результати.

Мета статті полягає в аналізі можливостей і перспектив естетизації освітньо-виховного процесу в закладах вищої освіти.

Для досягнення цієї мети нами поставлено кілька завдань:

- проаналізувати особливості емоційно-оцінних, загально-культурних, особистісно-вольових якостей студента;
- розглянути категорійно-термінологічний апарат дослідження;
- розробити методичні засади естетизації освітньо-виховного процесу в закладах вищої освіти.

Методологія дослідження. Під час наукового пошуку застосовано комплекс методів: бібліографічний, аналізу й синтезу задля вивчення психолого-педагогічної літератури (теоретичні). Використано монографічний метод для логічного викладу отриманих результатів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Рекомендації Європейського Парламенту і Ради ЄС (2006) «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» визначають «вісім основних компетенцій: спілкування рідною мовою; спілкування іноземними мовами; знання математики та загальні знання у сфері науки і техніки; навички роботи з цифровими носіями; навчання заради здобуття знань; соціальні та громадянські навички; ініціативність та практичність; *обізнаність та самовираження у сфері культури*» [10].

Обізнаність у сфері культури та вміння творчо самовиражатися є важливими аспектами сучасного життя, що мають здатність виражати ідеї, досвід та емоції через різні культурні форми, зокрема музику, сценічне мистецтво, літературу й живопис. Ця компетенція охоплює знання про місцевий, національний і європейський культурний спадок, а також його значення в глобальному контексті.

Обізнаність у сфері культури передбачає не лише знання видатних культурних досягнень, а й розуміння сучасних тенденцій. Важливо бути обізнаним з культурним і мовним різноманіттям Європи й інших регіонів світу, а також усвідомлювати значення збереження цього різноманіття і роль естетики в повсякденному житті.

До цієї компетенції входять такі навички, як оцінка і насолода від мистецьких творів і вистав, а також здатність виражати себе через різноманітні медіа, використовуючи власні природжені здібності. Важливо також вміти поєднувати свої творчі й експресивні погляди з думками інших, а також визначати соціальні та економічні можливості в культурній сфері.

Розвивати культурну обізнаність і творчі здібності слід через активне самовираження, яке може знайти застосування у професійній діяльності. Важливо розуміти й поважати різноманітні культурні вияви, а також підтримувати позитивне ставлення до мистецтва і культурного життя. Це забезпечить саморозвиток особистості та сприятиме її культурному збагаченню, а також допоможе у процесі самоосвіти та самовдосконалення.

Особливість емоційно-оцінних, загальнокультурних і особистісно-вольових компетентностей особистості здобувача освіти полягає в розвитку її естетичних основ, які є невід'ємною частиною знань та сприяють формуванню творчого сприйняття дійсності. Для цього важливо розвивати якість естетичного смаку, який визначає можливість особистості до саморозвитку, а також зміст естетичного ідеалу, що є вищим об'єктивним критерієм оцінки всього, що оточує людину. Естетичні почуття й емоції виникають як результат суб'єктивної реакції на об'єктивні елементи природної і соціальної реальності, оцінюючи їх відповідно до уявлень про красу.

Наявність таких здібностей, як інтуїція, творче мислення, уява і фантазія, є також важливими аспектами. Інтуїція передбачає високу увагу, чутливість і здатність до цілісного сприйняття предметів і явищ. Творче мислення містить оригінальність у розв'язанні проблем, семантичну гнучкість, що дозволяє бачити об'єкти з нових ракурсів, образну адаптивну гнучкість, яка дає можливість змінювати об'єкти відпо-

відно до потреб пізнання, та семантичну спонтанну гнучкість, що забезпечує генерування ідей у невизначених ситуаціях. Уява сприяє творчому пошуку та виконує естетичну функцію, адже процес творчості часто потребує натхнення й ризику. Фантазія ж є компонентом творчої діяльності, який створює нові образи на основі вже сприйнятого досвіду, де ситуації можуть не відповідати реальності, але збігаються з бажаннями особи.

До відповідних здатностей належать: спостереження за фактами і явищами життя, пояснення феномена естетичних цінностей та їхньої ролі в людській життєдіяльності, а також розуміння способів оволодіння досвідом, збереження та передача естетичної спадщини й основних цінностей. Важливо також творити власні естетичні продукти. Естетичний саморозвиток студента як особистості являє собою цілеспрямований процес, у якому особистість активно впливає на себе для вдосконалення моральних якостей, розвитку духовної сфери, активізації здібностей і формування необхідних для життєдіяльності й самореалізації знань, умінь і навичок.

Загальновідомо, що мистецтво є особливим видом духовно-практичного освоєння дійсності, що керується законами краси. Із цієї перспективи його функція полягає в емоційно-образному естетичному пізнанні та перетворенні світу і самих людей, формуванні естетичних смаків, здібностей і здатностей, що забезпечують можливість ціннісно орієнтуватися у світі, духовно зростати, розвивати творчий потенціал і прагнення до створення нового. Тож мистецтво сприяє соціалізації та розвиткові соціально-творчої активності особи.

На жаль, пересічні люди часто не усвідомлюють важливості мистецтва в житті кожної людини, особливо молодій особі, яка ще не завершила формування своєї особистості. Як наукові дослідження, так і життєвий досвід підтверджують відсутність чіткого розуміння небезпеки неналежної етично-естетичної культури в закладах загальної середньої, вищої освіти і в суспільстві загалом. Ні розумовий, ні емоційний розвиток не можуть бути повноцінними без художньо-естетичної компоненти. Лише завдяки належному етично-естетичному розвиткові суспільства можна реалізувати найважливішу фун-

кцію мистецтва – пробуджувати в людині творця, який бажає та може створювати згідно із законами краси.

Особливість мистецтва допомагає викладачам збагачуватися зразками світової культури: художньою літературою, музикою, живописом, графікою, скульптурою, хореографією, кінематографом, фотомистецтвом тощо. Викладач зі свого боку формує художньо-естетичну культуру студентів, використовуючи засоби мистецтва в навчально-виховному процесі.

Мистецтво виникає на основі певної картини світу й водночас сприяє її формуванню. Вона може бути загальнолюдською, що складається із всесвітньо відомих універсалів, або особистісною, але найстійкішою та найбагатшою за змістом є національна. Тому в освітньо-виховному процесі викладачі повинні виховувати в студентів інтерес до вітчизняної культури, народних традицій, обрядів і звичаїв, літературного й музичного фольклору.

Це сприяє формуванню естетичних уподобань студентів, їхньої компетентності, гордості за свій народ і любові до рідного краю. Ознайомлення з літературними творами, образотворчим мистецтвом, зразками декоративно-ужиткового мистецтва, народною піснею та українською музикою допомагає студентам пізнати особливості національного побуту, долучитися до спадщини попередніх поколінь і сучасників. Обізнаність із мистецтвом підготує студентів до сприйняття прекрасного в житті, формуватиме відчуття ритму, гармонії, кольору, позитивні моральні якості й почуття, сприятиме збереженню народних ремесел, звичаїв, традицій і розвитку творчих здібностей.

Тож естетичні якості, здібності та здатності студентів є обов'язковими елементами формування їхньої естетичної компетентності, а естетична культура є показником ступеня опанування естетичною культурою суспільства, що дозволяє оцінювати свою діяльність як творчу, сприяє освоєнню духовного багатства людства засобами мистецтва.

Зважаючи на вищезазначене та беручи до уваги здобутки як власні, так і інших науковців, виділимо основні категорії естетизації освітньо-виховного процесу в закладах вищої освіти з точки зору термінологічного представлення.

По-перше, *естетична культура* охоплює естетичну свідомість, що містить формування естетичного ставлення до дійсності, створення естетичного образу навколишнього світу, відтворення його в ідеалах, потребах, настановах, смаках, поглядах, категоріях і концепціях. Сюди також входить естетична діяльність, що охоплює естетичний досвід, який виявляється в знаннях, думках, уміннях, світогляді, ерудиції, а також у вміннях студента в різних сферах життя – від праці й побуту до спілкування і спорту. Крім того, естетичне ставлення до мистецтва та навчально-пізнавальної діяльності містить творчі дії, пов'язані з пізнанням і створенням естетичних цінностей в освітньому процесі.

По-друге, *естетична навчально-пізнавальна діяльність* містить естетичну спрямованість спілкування і управління, взаємодії між студентами і викладачами, а також дій, що передбачають розвиток уміння переживати й оцінювати емоційно-художні об'єкти, твори мистецтва з точки зору естетичного ідеалу. Важливим також є естетичне виконання навчальних ситуацій і завдань.

По-третє, *естетичне виховання* є процесом якісної зміни рівня естетичної культури об'єкта виховання чи то окремого студента, чи то викладача або навчальної групи, чи освітньої спільноти. Воно триває протягом усього життя та усуває суперечності між рівнем естетичної культури людства, суспільства, певної соціальної групи та володінням цією культурою окремою особистістю на різних етапах її життя. Засобами естетичного виховання є праця, природа, поведінка, побут, мистецтво і художня творчість, а також естетична освіта.

По-четверте, *естетична компетентність студента* – це здатність сприймати, оцінювати та створювати естетичні цінності, а також інтегрувати естетичні принципи в різні аспекти особистого і професійного життя на основі комплексу знань, умінь і навичок. Вона містить у собі як теоретичні знання про мистецтво й естетику, так і практичні навички, необхідні для творчого самовираження й оцінки культурних і художніх явищ.

Основні компоненти естетичної компетентності студента містять:

1. *Естетичне сприйняття.* Це здатність сприймати й розпізнавати естетичні якості в об'єктах і явищах, а також відчувати їхню красу та значення. Це також містить розуміння різних форм мистецтва і їхніх специфічних особливостей.

2. *Естетичне оцінювання.* Уміння аналізувати й оцінювати естетичні цінності, що виявляються в художніх творах, культурних явищах і повсякденних ситуаціях. Це містить критичний підхід до естетичних оцінок та розуміння естетичних стандартів і критеріїв.

3. *Естетичне самовираження.* Здатність виражати власні естетичні погляди й почуття через різні форми творчої діяльності, зокрема живопис, музику, літературу, театр тощо. Це містить уміння створювати естетично цінні продукти й висловлювати свої ідеї в художній формі.

4. *Естетичні знання.* Набір знань про історію мистецтв, теорію естетики, різні стилі і течії в мистецтві, а також знання про культурну спадщину і сучасні культурні тренди. Це допомагає студентам краще розуміти контекст естетичних явищ і їхнє значення в суспільстві.

5. *Естетичні навички.* Практичні вміння, що дозволяють застосовувати естетичні принципи в різних сферах діяльності включно з навчанням, професійною діяльністю і повсякденним життям. Це може бути навичка оформлення, використання кольору і форми, створення композицій тощо.

6. *Естетичний досвід.* Індивідуальний досвід взаємодії з естетичними явищами, який формує власні смаки та вподобання. Це містить участь у культурних заходах, практичну діяльність у сфері мистецтва і творчості.

Естетична компетентність є важливою для загального розвитку студента, оскільки вона сприяє формуванню естетичного смаку, розвиває креативність, уможливорює культурне збагачення та допомагає знайти естетичні аспекти в різних сферах життя. Вона також підтримує особистісний і професійний розвиток, забезпечуючи студентам можливість краще розуміти та реалізовувати свій творчий потенціал.

Естетизація освітньо-виховного процесу в закладах вищої освіти – це процес інтеграції естетичних елементів і принци-

пів у навчально-виховну діяльність, що спрямований на підвищення її якості й ефективності через активне впровадження естетичних аспектів у різні компоненти освітнього процесу. Основна мета естетизації – це створення сприятливого середовища для розвитку творчого потенціалу студентів, формування естетичних смаків, а також поліпшення загальної культурної і моральної атмосфери в закладі освіти.

Естетизація освітньо-виховного процесу передбачає низку напрямів діяльності. Розглянемо їх деталізовано.

1. *Інтеграція естетичних компонентів у навчальний контент.* Це містить використання естетичних підходів у навчальних програмах, курсах і матеріалах, що допомагає студентам сприймати й оцінювати навчальний контент через призму краси і творчості.

2. *Створення естетично привабливого навчального середовища.* Це може бути досягнуто через оформлення навчальних приміщень, використання естетично приємних навчальних ресурсів, оформлення візуальних і аудіовізуальних матеріалів, що позитивно впливають на сприйняття інформації та стимулюють творчий підхід до навчання.

3. *Розвиток естетичних якостей у студентів.* Введення естетичних завдань, проектів і діяльностей в освітньо-виховний процес, зокрема творчих робіт, виставок, культурних заходів, що сприяють розвиткові естетичного чуття і креативності в студентів.

4. *Упровадження естетичних методів у навчально-виховну діяльність.* Використання естетичних підходів у викладанні й вихованні містить застосування художніх форм і методів для підвищення зацікавленості та мотивації студентів.

5. *Формування позитивної культурної атмосфери.* Це досягається через організацію культурних і мистецьких заходів, які сприяють підвищенню культурного рівня студентів і їхньому естетичному вихованню.

6. *Стимулювання креативного самовираження.* Підтримка і заохочення студентів до участі у творчих проектах, конкурсах, виставках та інших формах самовираження, що допомагають реалізувати їхній творчий потенціал.

Естетизація освітньо-виховного процесу покликана не лише підвищити якість навчання, а й сприяти всебічному розвитку особистості студента, формувати в нього естетичні смаки, цінності і креативні здібності, що є важливими для його подальшого професійного й особистісного зростання.

Актуалізується *естетична соціальна діяльність студента* як громадянина України та активного учасника громадських ініціатив. У нашому дослідженні означений термін трактуватиметься як форма активності, яка спрямована на реалізацію естетичних і творчих потенціалів у соціальному контексті. Вона містить участь у діяльності, що має культурну, мистецьку або естетичну спрямованість, а також взаємодію з іншими людьми через призму естетичних і культурних інтересів. Цей вид діяльності сприяє розвитку естетичних якостей студента та його інтеграції в соціум через культурні й мистецькі практики.

Виокремимо основні аспекти естетичної соціальної діяльності студента.

1. *Творче спілкування.* Участь у діалогах і обговореннях на культурні та мистецькі теми, що дозволяє студентам висловлювати свої естетичні погляди, обмінюватися ідеями й досвідом, а також впливати на культурні процеси в соціальному середовищі.

2. *Участь у культурних заходах.* Активна участь у культурних подіях, таких як виставки, театральні постановки, музичні концерти, літературні читання та інші мистецькі події. Це сприяє розвитку естетичного смаку та розширює культурний світогляд.

3. *Організація і проведення культурних і мистецьких проєктів.* Ініціювання і реалізація власних або групових культурних проєктів, зокрема артпроєктів, культурних фестивалів, виставок студентських робіт. Це розвиває організаторські навички і здатність працювати в команді.

4. *Використання естетичних підходів у соціальному середовищі.* Застосування естетичних принципів у виконанні соціальних завдань, а саме: організації простору, декорування навчальних або громадських приміщень – підвищує естетичний рівень навколишнього середовища.

5. *Розвиток естетичного виховання.* Участь у виховних заходах забезпечує формування естетичних цінностей і смаків

у молодшого покоління або серед однолітків. Це може містити проведення майстер-класів, лекцій, тренінгів на культурній й мистецькій теми.

6. *Соціальна взаємодія через мистецтво.* Використання мистецтва як інструменту для соціального впливу, популяризації соціально важливих ідей і проблем, участь у кампаніях значно підвищують соціальну й культурну свідомість.

7. *Естетичний внесок у громадське життя.* Активна участь у діяльності сприяє культурному й мистецькому розвитку громади, зокрема через здійснення волонтерської роботи в культурних установах або організацію культурних подій для громадськості.

Естетична соціальна діяльність студента не лише дозволяє реалізувати та розвивати його творчий потенціал, а й сприяє соціалізації, культурному обміну й розвитку соціальних навичок. Вона допомагає формувати естетичні смаки і цінності, сприяє глибшому розумінню культурних та мистецьких процесів, а також створює умови для активної участі в культурному житті суспільства.

Висновки. Зважаючи на здійснений аналіз, доходимо висновку про значну роль естетизації освітньо-виховного процесу в закладах вищої освіти для забезпечення комплексного розвитку студентів і формування їхнього творчого потенціалу. Поглиблене впровадження естетичних принципів в освітньо-виховний процес і виховну діяльність збагачує академічну програму, сприяє всебічному розвитку особистості, яка здатна критично сприймати й оцінювати культурні явища.

По-перше, що слід зазначити, це те, що естетизація освітнього процесу допомагає формувати в студентів естетичну компетентність, яка містить як сприйняття й оцінювання естетичних цінностей, так і здатність до творчого самовираження. Цей процес містить використання естетичних підходів у навчанні, організацію культурних і мистецьких заходів, а також інтеграцію художніх практик у різні аспекти освітньої діяльності.

По-друге, естетизація освітнього процесу сприяє розвитку соціальних і комунікативних навичок студентів. Вона забезпечує краще інтегрування в соціальне середовище, розвиток їхньої здатності до критичного мислення та креативності,

що є важливими компонентами професійної підготовки. Студенти, які активно залучені в естетичну діяльність, мають змогу краще розуміти культурні й соціальні процеси, що відбуваються в суспільстві.

По-третє, естетичний підхід в освіті має важливе значення для формування позитивного ставлення до самої навчально-пізнавальної діяльності. Естетично оформлене освітнє середовище, інноваційні методи викладання, а також участь у культурних проєктах сприяють підвищенню мотивації студентів, їхньому творчому самовираженню й загальному задоволенню від навчання.

Успішна реалізація естетизації освітньо-виховного процесу вимагає комплексного підходу включно з адаптацією та використанням наявних можливостей навчальних планів і програм, активною участю викладачів у розвитку естетичних компонентів навчально-пізнавальної діяльності. Необхідно також враховувати вплив культурних і соціальних факторів на формування естетичних уподобань і компетенцій студентів.

Таким чином, естетизація освітнього процесу є важливим напрямом, що забезпечує паралельний розвиток професійних знань і навичок та водночас формування всебічно розвиненої особистості. Вона сприяє створенню гармонійного освітнього середовища, яке відповідає сучасним вимогам і викликам, що постають перед вищою освітою. Впровадження естетичних підходів в освіту є необхідною умовою для підготовки майбутніх фахівців, які володітимуть не лише професійними знаннями, а й культурною чутливістю, творчим мисленням і естетичним смаком.

Список використаних джерел

1. Бутенко В. Г. Художньо-естетична освіта молоді та шляхи її модернізації. *Педагогічні науки: теорія та практика*. 2005. № 2. С. 18–23.
2. Васянович Г. П. Педагогічна естетика : навч. посіб. Львів : Норма, 2021. 464 с.
3. Домінантні аспекти виховання еліти української нації : колективна монографія / авт.: Г. Ф. Пономарьова, А. А. Харківська, Л. О. Петриченко, О. О. Бабакіна та ін.. Харків : ФОП Панов А. М., 2021. 394 с.
4. Естетика : навч. посіб. / М. П. Колесніков, О. В. Колеснікова, В. О. Лозовой та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 208 с.

5. Зязюн І. А. Естетика і етика педагогічної дії. *Сучасні заклади освіти – 2013* : міжнар. виставка (м. Київ, 28 лют. – 2 берез. 2013). Київ, 2013. С. 26–27.

6. Зязюн І. А. Соціокультурне проектування естетичного досвіду. *Естетичний досвід вчителя*. Херсон, 1997. 23 с.

7. Кремень В. Г. Людина як суб'єкт творчої діяльності: інноваційний аспект. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2014. № 9–10. С. 6–10.

8. Особистість у вирі планетарного світу : монографія. Кн. 1 / за наук. ред. В. П. Беха ; редкол.: В. П. Бех (голова), Ю. В. Бех (заст. голови) [та ін.]. Київ : Інтерсервіс, 2019. 620 с.

9. Отич О. Мистецька освіта як складова система неперервної професійної освіти. *Професійна освіта: педагогіка і психологія* / за ред. І. Зязюна, Н. Ничкало, Т. Левицького. Київ, 2003. 170 с.

10. Про основні компетенції для навчання протягом усього життя : рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту і Ради (ЄС) від 18 грудня 2006 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_975 (дата звернення: 01.09.2024).

11. Семенова А. В. Ціннісний вимір досвіду суб'єктів педагогічної дії : монографія. Одеса : Бондаренко М. О., 2016. 436 с.

12. Толочко С. В. Формування художньо-естетичної компетентності викладачів за творчим доробком Ліни Костенко. *Мультимодусні засади післядипломної освіти для сталого розвитку* : колективна монографія. Київ : Вид-во НДУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 309–356.

13. Томашевський В. В. Теоретичні і методичні засади формування естетичної культури майбутніх дизайнерів у закладах вищої освіти : дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. Кривий Ріг, 2020. 362 с.

14. Філософія освіти : навч. посіб. 2-ге видання / за наук. ред. академіка В. П. Андрушенка [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. 348 с.

15. Чихурський А. С. Естетизація навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи-інтернату (кінець ХХ – початок ХХІ століття) : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Луцьк, 2016. 265 с.

References

1. Butenko, V. H. (2005), "The system of artistic and aesthetic education and the ways of its modernization", *Pedagogical Sciences: Theory and Practice*, No. 2, pp. 18–23.

2. Vasianovych, H. P. (2021), *Pedagogical aesthetics* : manual, Norma, Lviv.

3. *Dominant aspects of the education of the elite of the Ukrainian nation* : collective monograph (2021), edited by: H. F. Ponomarova,

A. A. Kharkivska, L. O. Petrychenko, O. O. Babakina, Ya. V. Pavlov, Ye. O. Harbar, O. M. Stavyskyi, V. I. Miroshnichenko ; Municipal Institution "Kharkiv Humanitarian and Pedagogical Academy" of Kharkiv Regional Council; National Academy of the National Guard of Ukraine; Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, FOP Panov A. M., Kharkiv.

4. Aesthetics (2005), M. P. Kolesnikov, O. V. Kolesnikova, V. O. Lozovoi ta in., Yurinkom Inter, KYIV.

5. Ziaziun, I. A. (2013), "Aesthetics and ethics of pedagogical action", *Modern educational institutions – 2013 : International Exhibition* (Kyiv, February 28 – March 2, 2013), Kyiv, pp. 26–27.

6. Ziaziun, I. A. (1997), "Socio-cultural design of aesthetic experience", *Aesthetic experience of a teacher*, Kherson.

7. Kremen, V. H. (2014), "Man as a subject of creative activity: an innovative aspect", *Education and development of an individual*, No. 9–10, pp. 6–10.

8. *Personality in the vortex of the planetary world : monohrafiia* (2019), edited by V. P. Bekh ; editors: V. P. Bekh (Chairman), Y. V. Bekh (Deputy Chairman) [and others], Book 1, Interservice, Kyiv.

9. Otych, O. (2003), "Art Education as a Component of the System of Continuing Professional Education", *Vocational Education: Pedagogy and Psychology*, edited by I. Zyazyun, N. Nychkalo, T. Levyskyi, Kyiv.

10. Recommendation 2006/962/EC of the European Parliament and of the Council on core competences for lifelong learning of December 18, 2006, available at: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_975 (accessed 01.09.2024).

11. Semenova, A. V. (2016), *The value dimension of the experience of subjects of pedagogical action : monohrafiia*, M. O. Bondarenko, Odesa.

12. Tolochko, S. V. (2017), "Formation of Artistic and Aesthetic Competence of Teachers Based on the Works of Lina Kostenko", *Multimodal principles of postgraduate education for sustainable development : a collective monograph*, Drahomanov National Pedagogical University, Kyiv, pp. 309–356.

13. Tomashevskiy, V. V. (2020), *Theoretical and methodological foundations for the formation of aesthetic culture of future designers in higher education institutions* : Author's thesis: 13.00.04, Kryvyi Rih.

14. *Philosophy of education : navch. posib* (2021), Drahomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2-he vydannia.

15. Chykhurskyi, A. S. (2016), *Aestheticization of the Educational Process of a General Education Boarding School (late twentieth – early twenty-first century)* : Author's thesis: 13.00.01, Lutsk.

УДК 377.015.3:159.944

DOI 10.32755/sjeducation.2024.02.236

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ПСИХОЛОГІВ ЗАКЛАДІВ ПРОФЕСІЙНОЇ (ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ) ОСВІТИ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Торба Наталія Григорівна, кандидатка

психологічних наук, доцентка,

доцентка кафедри педагогіки, психології та менеджменту,

Білоцерківський інститут неперервної професійної освіти

ДЗВО «Університет менеджменту освіти»

(09100, Україна, Київська обл., м. Біла Церква,

вул. Леваневського, 52/4,

e-mail: torbang@ukr.net)

ORCID: 0000-0001-5187-1111;

Пахомов Ілля Володимирович, старший викладач кафедри

педагогіки, психології та менеджменту,

Білоцерківський інститут неперервної професійної освіти

ДЗВО «Університет менеджменту освіти»

(09100, Україна, Київська обл., м. Біла Церква,

вул. Леваневського, 52/4,

e-mail: pahomov.ilya@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-6101-9384;

Зейналова Таїса Олександрівна,

заступник директора з навчально-виробничої роботи

ДПТНЗ «Дніпровський центр професійної освіти»

(49108, Україна, м. Дніпро, вул. Верещагіна, 103,

e-mail: zeynalovataisa@gmail.com)

Мета статті полягає в аналізі та теоретичному обґрунтуванні психологічних основ розвитку творчих здібностей, експериментальній перевірці та вдосконаленні стратегії розвитку творчих здібностей психологів закладів професійної освіти в контексті їх професійної діяльності.

Методологія. Методи дослідження: анкетування, експеримент; стандартизовані психометричні тести: тест оцінки інтелекту Г. Айзенка; модифікований тест Торренса (АТТА) для оцінки творчого мислення; методика діагностики емпатійних здібностей (В. Бойко); модифікований тест-опитувальник для вимірювання мотивації досягнення А. Мезрабяна.

Результати. В експериментальному дослідженні розвитку творчих здібностей взяли участь 54 практичні психологи закладів професійної освіти м. Дніпропетровської області. Реалізація заходів Стратегії сприяла пози-

тивним змінам у розвитку креативності психологів, що відобразилося в загальній тенденції до зростання всіх показників творчих здібностей, які оцінювалися: середніх показників за методикою АТТА (швидкість, гнучкість, оригінальність, розвиток, точність мислення); емпатійні здібності; зміна частки респондентів від домінуючих мотивів бажання уникнути невдачі до бажання досягти успіху.

Практичні наслідки. Реалізація заходів Стратегії сприяла позитивним змінам у розвитку креативності психологів, що відобразилося в загальній тенденції до зростання всіх показників творчих здібностей, які оцінювалися: середніх показників за методикою АТТА (швидкість, гнучкість, оригінальність, розвиток, точність мислення); емпатійні здібності; зміна частки респондентів від домінуючих мотивів бажання уникнути невдачі до бажання досягти успіху.

Цінність (оригінальність). Цінність дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та практичній апробації в закладах професійної освіти Дніпропетровської області Стратегії розвитку професійної творчості психологів.

Ключові слова: творчі здібності, креативність, психологи, заклади професійної (професійно-технічної) освіти.

PSYCHOLOGICAL PRINCIPLES OF DEVELOPMENT OF CREATIVE SKILLS OF PSYCHOLOGISTS IN VOCATIONAL (VOCATION-TECHNICAL) EDUCATION INSTITUTIONS IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL ACTIVITY

Torba Natalia, PhD in Psychology, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Pedagogy,
Psychology and Management,

*Bila Tserkva Institute of Continuing Professional Education
of the State Institution of Higher Education «University of Education
Management» of the National Academy
of Pedagogical Sciences of Ukraine
(52/4 Levanevskiy Street, Bila Tserkva, Kyiv Region, 09100, Ukraine,
e-mail: torbang@ukr.net)*

ORCID: 0000-0001-5187-1111;

Pakhomov Ilya, Senior lecturer,

Department of Pedagogy, Psychology and Management,
*Byla Tserkva Institute of Continuing Professional Education
of the State Institution of Higher Education «University of Education
Management» of the National Academy
of Pedagogical Sciences of Ukraine*

*(52/4 Levanevskiy Street, Bila Tserkva, Kyiv Region, 09100, Ukraine,
e-mail: pahomov.ilya@ukr.net)*

ORCID: 0000-0002-6101-9384;

Zeinalova Taisa,

Deputy director for educational and production work,
State Vocational and Technical Educational Institution
«Dnipro Center of Vocational Education»
(103 Vereshahina Street, Dnipro, 49108, Ukraine,
e-mail: zeynalovataisa@gmail.com)

The purpose of the article. *The purpose of the article consists in the analysis and theoretical substantiation of the psychological foundations that determine the development of creative abilities, experimental verification and improvement of the strategy for the development of creative abilities of psychologists of professional education institutions in the context of their professional activities.*

Methodology. *The methods used in the research: questionnaires, an experiment; standardized psychometric tests: the test for assessing the intelligence of H. Aisenk; the modified Torrance test (ATTA) for the assessment of creative thinking; the method of diagnosing empathic abilities (V. Boiko); the modified test-questionnaire for measuring achievement motivation by A. Mehrabian.*

Results. *54 practical psychologists of professional education institutions of the Dnipropetrovsk region took part in the experimental study of the development of creative abilities. Implementation of the Strategy's measures contributed to positive changes in the development of creativity of psychologists, which was reflected in the general trend towards the growth of all indicators of creative abilities that were evaluated: average indicators according to the ATTA methodology (speed, flexibility, originality, development, accuracy of thinking); empathic abilities; a change in the share of respondents from the dominant motives of the desire to avoid failure to the desire to achieve success.*

Practical implications. *Implementation of the Strategy's measures contributed to positive changes in the development of creativity of psychologists, which was reflected in the general trend towards the growth of all indicators of creative abilities that were evaluated: average indicators according to the ATTA methodology (speed, flexibility, originality, development, accuracy of thinking); empathic abilities; a change in the share of respondents from the dominant motives of the desire to avoid failure to the desire to achieve success.*

Value (originality). *The value of the research lies in the theoretical substantiation and practical approbation in institutions of professional education of the Dnipropetrovsk region of the Strategy for the development of professional creativity of psychologists.*

Key words: *creative abilities, creativity, psychologists, institutions of professional (vocational and technical) education.*

Постановка проблеми. Ситуація в закладах професійної (професійно-технічної) освіти (далі – ЗП(ПТ)О) Україні зумовлена стрімкими змінами суспільного життя в умовах війни, тому потребує професіоналів-психологів, які орієнтовані на

виклики сьогодення і швидко, гнучко та творчо підходять до їх продуктивного вирішення з оглядом на майбутнє.

Творчість та творчі здібності психологів ЗП(ПТ)О в умовах війни є критично важливими, оскільки вони дозволяють знаходити нетрадиційні та ефективні методи психологічної підтримки і допомоги людям, що переживають стресові ситуації, травми та інші складнощі. Творчість дозволяє використовувати інноваційні підходи для зниження психологічних наслідків війни, підвищення стійкості та адаптації до стресу, а також для покращення загального благополуччя постраждалих від воєнної агресії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні українські вчені Г. Балл, І. Біла, В. Бойко, П. Горностаї, В. Клименко, Ю. Машбиць, Є. Мілерян, О. Музика, Л. Міщиха, В. Рибалка, В. Роменець, С. Шандрук продовжують наукові пошуки в проблемі розуміння психологічних засад розвитку творчих здібностей практичних психологів закладів освіти. На важливість розвитку креативності практичних психологів ЗП(ПТ)О вказують: О. Дубовик [1], Д. Романовська [3], О. Сафін та інші [4], Н. Торба [5], С. Шандрук [6] та інші. Про це також вказано у професійному стандарті «Практичний психолог закладу освіти» [2].

Формулювання цілей статті (постановка завдань). Мета дослідження полягає в аналізі та теоретичному обґрунтуванні психологічних засад, які визначають розвиток творчих здібностей, експериментальній перевірці та вдосконаленні стратегії розвитку творчих здібностей психологів ЗП(ПТ)О у контексті їхньої професійної діяльності.

Відповідно до поставленої мети були визначені завдання дослідження: розробити стратегії розвитку професійної креативності психологів ЗП(ПТ)О, запропонувати конкретні рекомендації щодо їх впровадження, підготувати експериментальний план для перевірки впливу розроблених стратегій на розвиток їх творчих здібностей, здійснити емпіричне дослідження, збираючи дані щодо ефективності використання запропонованих стратегій; проаналізувати та оцінити отримані результати експерименту, визначити вплив розроблених стра-

тегій на розвиток творчих здібностей психологів ЗП(ПТ)О; обґрунтувати практичні кроки для впровадження запропонованих стратегій розвитку творчих здібностей у роботу психологів в ЗП(ПТ)О.

Виклад основного матеріалу. Методи, що використовувались у дослідженні: анкетування для збору інформації щодо методів розвитку креативності психологів ЗП(ПТ)О; експеримент для вивчення результатів впровадження стратегії розвитку творчих здібностей психологів; стандартизовані психометричні тести, спрямовані на оцінку творчих здібностей психологів: тест для оцінки інтелекту Г. Айзенка; модифікований тест Торренса (Abbreviated Torrance Test for Adults (АТТА)) для оцінки креативного мислення; методика діагностики емпатійних здібностей (В. Бойко); модифікований тестопитувальник виміру мотивації досягнення А. Мехрабіана.

В експериментальному дослідженні розвитку творчих здібностей взяли участь 54 практичні психологи ЗП(ПТ)О Дніпропетровської області.

Під процесом розвитку творчих здібностей психологів ЗП(ПТ)О ми розуміємо систематичний та поетапний процес, спрямований на підвищення рівня творчості в їхній професійній діяльності. Він містить у собі різноманітні освітні, тренувальні та самовдосконалювальні заходи, спрямовані на розвиток творчого мислення, уяви, інноваційного підходу до розв'язання проблем, а також використання новаторських методів та технік у психологічній практиці. Цей процес може містити в собі такі етапи, як навчання, практичний досвід, пошук нових ідей, самопізнання, експериментування, рефлексію і взаємодію з колегами та експертами у галузі психології тощо. Він сприяє підвищенню ефективності та професійного розвитку психологів, їхньому успішному виконанню завдань у сфері психологічної допомоги та консультування.

На наш погляд, для повноцінного розвитку творчих здібностей психологів ЗП(ПТ)О важливо не лише активізувати пізнавальні процеси, а й звертати увагу на їхню емоційно-особистісну сферу. Це може містити: стимулювання емоційного інтелекту (розвиток уміння розпізнавати, розуміти і керува-

ти власними емоціями, а також емпатії та співпереживання з іншими, що допомагає психологам краще розуміти себе та інших); підтримка особистісного зростання (заохочення самовдосконалення, розвитку особистісних якостей, таких як відкритість до нового досвіду, гнучкість мислення та здатність до самовираження); стимулювання емоційної виразності (розвиток вміння ефективно виражати свої емоції через творчий процес); пошук власної ідентичності (розвиток самосвідомості та розуміння власної ідентичності допомагає психологам знайти свій унікальний підхід до творчого процесу і розвинути власні творчі потенціали); розвиток міжособистісних вмінь (зокрема, вміння співпрацювати з іншими, вирішувати конфлікти та будувати конструктивні стосунки може стимулювати творчість шляхом обміну ідеями та взаємної підтримки).

На етапі констатувального експерименту нами було проведене анкетування, до якого входило 4 розділи (зміни умов роботи, використання творчості в роботі, розвиток творчих здібностей психологів у професійній діяльності та додаткові коментарі).

Воно показало, що серед змін, які найбільше вплинули на роботу психологів ЗП(ПТ)О через війну, основними є: зміна вимог до психологічної підтримки здобувачів освіти та педагогічних працівників (50 %), збільшення психологічних проблем (33 %) та збільшення стресових ситуацій (17 %).

Серед викликів, з якими психологи ЗП(ПТ)О стикаються у своїй роботі в умовах війни, більшість назвали: потребу у підвищенні кваліфікації (40 %), збільшення випадків психологічних проблем (30 %), потребу в нових програмах психологічної підтримки (20 %) та меншу доступність ресурсів з надання психологічної допомоги (10 %).

Щодо нових методів, які респонденти використовують для подолання викликів, що виникають в умовах війни, більшість назвали: впровадження онлайн-консультацій та терапевтичних сесій для зменшення перешкод і підвищення безпеки в переміщенні (33 %), використання технік стрес-менеджменту та релаксації для зниження психологічного навантаження (27 %), розвиток програм самодопомоги та психологічної підтримки на основі групових сесій інтерактивного навчання (23 %).

На запитання «Які позитивні зміни ви помітили в учнівському / педагогічному колективі, які можна пов'язати саме з вашою роботою в умовах війни?» психологи ЗП(ПТ)О вказали такі варіанти: збільшення взаємопідтримки та співпраці серед усіх учасників освітнього процесу (31 %), зростання рівня емпатії та розуміння між учасниками колективу (27 %); розвиток навичок роботи зі стресом та емоційного саморегулювання учасників колективу (21 %).

Щодо шляхів використання творчості у своїй роботі в умовах війни найбільш поширеними серед респондентів були відповіді: розробка індивідуальних та унікальних планів допомоги (53 %), комбінування відомих методик психологічної допомоги (30 %) та розробка нових методик (17 %).

Стосовно шляхів розвитку власних творчих здібностей, психологи ЗП(ПТ)О назвали такі: відвідування майстер-класів, семінарів, вебінарів, онлайн-курсів (30 %), знайомство з психологічною літературою (28 %), розробка власних професійних проєктів (23 %), обговорення ідей з колегами (19 %).

Отже, підсумовуючи результати проведеного анкетування, ми можемо стверджувати, що творчість та творчі здібності посідають важливе місце в роботі психологів ЗП(ПТ)О, вони активно впроваджують творчість у свою роботу, а в умовах війни додають креативні та інноваційні підходи для подолання викликів і надання ефективної психологічної підтримки учням та колегам.

Однак виявлено, що вони відчують нестачу часу для занять та експериментів у цій сфері. Це важлива проблема, оскільки творчий підхід до роботи може сприяти вдосконаленню професійної практики, розвитку нових методик і підходів у розв'язанні психологічних проблем. Недостатній час для творчих занять може обмежувати можливості психологів у впровадженні інновацій, а також у підтримці психологічного клімату в закладі освіти. Виявлені переживання стресу та надмірне навантаження можуть серйозно пригнічувати творчий потенціал психологів. Ці фактори не лише обмежують можливість для творчої роботи, а й загрожують загальному благополуччю та ефективності їх професійної діяльності, що своєю чергою може вплинути і на ефективність роботи ЗП(ПТ)О в цілому.

Анкетування також показало, що в колективі ЗП(ПТ)О розуміють важливість ефективної роботи психологічної служби, визнають важливість ролі психологів та надають їм достатню підтримку у їхній професійній діяльності. Ця підтримка передбачає надання необхідних ресурсів для стимулювання професійного розвитку та сприяння творчому самовираженню.

Оцінка інтелекту відповідно до тесту інтелекту Г. Айзенка показала досить високий рівень інтелекту досліджуваних (від 111 до 124 балів, середній показник – 118 балів).

Модифікований тест Торренса (Abbreviated Torrance Test for Adults (АТТА)) показав досить високий рівень творчих здібностей досліджуваних: за усіма шкалами показники коливалися від 50 до 70 балів (середній показник за шкалою «Швидкість мислення» становив 61 бал, «Гнучкість мислення» – 60 балів, «Оригінальність мислення» – 59 балів, «Потужність уяви» – 61 бал, «Гочність мислення» – 58 балів).

Діагностика рівня емпатійних здібностей (тест В. Бойко) показав у досліджуваних середній рівень емпатії (24–29 балів, середній показник 27 балів). Це свідчить про їхню схожість у здатності до співпереживання проблем інших людей, а також може вказувати на відносно збалансований підхід до професійної допомоги та взаємодій. На нашу думку, це є позитивним показником, оскільки середній рівень емпатії свідчить про здатність до емпатійних реакцій, не децю завищених і не децю занижених, але водночас відкриває можливості для подальшого розвитку цієї якості через тренування та розвиток творчих здібностей.

Дослідження за методикою А. Меграбяна виявили у всіх досліджуваних переважання мотиву уникнення невдачі (97–157 балів, середній показник 127 балів). Це може вказувати на те, що вони намагаються уникати ризиків і можливих негативних наслідків у своїй роботі. Можливо, це пов'язано з переживанням стресу в умовах війни, що вимагає від них постійної уваги до можливих ризиків.

З отриманих результатів можна зробити висновок, що досліджувані психологи ЗП(ПТ)О мають високий рівень інтелекту та творчих здібностей, що свідчить про їхню здатність до ефективної роботи у сфері надання психологічної допомоги.

Однак середній рівень емпатійних здібностей та високий рівень мотиву уникнення невдачі вказують на те, що є певні аспекти, над якими варто працювати.

У ЗП(ПТ)О Дніпропетровської області в планах роботи психологів заплановано такі види роботи, як постійне підвищення професійного рівня (самоосвіта, інноваційна діяльність), підвищення професійної компетентності та розробка індивідуального плану професійного розвитку. Вони активно займаються самовдосконаленням, відвідують майстер-класи, лекції, семінари з творчого розвитку та беруть участь у спеціальних курсах або онлайн-навчанні з цієї теми. Вони також вказують на важливість читання літератури з творчого мислення та інновацій, а також регулярно виділяють час для власних творчих проєктів. З іншого боку, відсутність чіткої програми розвитку творчих здібностей, системи їх моніторингу та оцінки не дає змогу об'єктивно виявляти сфери, де можуть знадобитися додаткові навчальні програми або тренінги, щоб розширити знання та навички у цій галузі. Тому важливо у ЗП(ПТ)О мати розроблену програму та/або стратегію, яка б дозволяла відстежувати та оцінювати прогрес у розвитку творчості та забезпечувати необхідні інструменти і ресурси для цього процесу.

Тому в ЗП(ПТ)О Дніпропетровської області була створена та апробована Стратегія розвитку професійної креативності психологів, мета якої – забезпечення ефективного розвитку творчих здібностей психологів закладу в умовах війни та повоєнного відновлення шляхом професійного розвитку та самовдосконалення на основі надання для цього необхідних ресурсів і підтримки; сприяння їх творчому самовираженню; активного впровадження інноваційних підходів та методик роботи; залучення до співпраці з іншими фахівцями для досягнення загальної мети забезпечення позитивного психологічного середовища.

Завдання Стратегії: розробка і впровадження програм професійного розвитку для психологів, спрямованих на підвищення їхніх творчих здібностей та компетентності; організація та проведення майстер-класів, семінарів та тренінгів з психології та інноваційних методик роботи; створення умов

для творчого самовираження психологів через реалізацію їхніх ідей та проєктів у роботі зі студентами та персоналом; забезпечення доступу до актуальних наукових джерел і інформаційних ресурсів для стимулювання творчого мислення; підтримка співпраці з іншими спеціалістами та фахівцями для обміну досвідом і впровадження передових практик у роботі; запровадження системи моніторингу та оцінки результативності стратегії для постійного вдосконалення роботи з розвитку творчих здібностей психологів.

Стратегічні альтернативи щодо розвитку творчих здібностей психологів ЗП(ПТ)О Дніпропетровської області у процесі їх професійної діяльності на найближчі 3–5 років: розширення програм професійного розвитку: введення нових курсів та тренінгів з розвитку творчих здібностей, а також інноваційних методик роботи; створення творчого простору: розвиток спеціальних майданчиків, студій і лабораторій для творчого самовираження та експериментів; партнерство з іншими освітніми установами: співпраця з іншими навчальними закладами для обміну досвідом та реалізації спільних проєктів з розвитку творчості; впровадження індивідуальних і групових проєктів: стимулювання психологів до створення та реалізації власних творчих ініціатив, які спрямовані на покращення якості психологічної підтримки в умовах війни та повоєнного відновлення; організація творчих майстерень та робочих груп: забезпечення психологів можливістю регулярного обговорення творчих ідей, спільного пошуку рішень та взаємної підтримки; використання технологій: інтеграція сучасних технологій у процес навчання та психологічної підтримки, в тому числі впровадження віртуальних інструментів для творчої роботи; залучення зовнішніх експертів: співпраця з провідними фахівцями та консультантами з психології для організації майстер-класів, лекцій та тренінгів з розвитку творчих здібностей.

Оцінка та коригування реалізації Стратегії: систематичний аналіз прогресу у впровадженні Стратегії, включно зі збором та аналізом даних щодо участі психологів у творчих заходах, розвитку їхніх здібностей, компетенцій та задоволеності від процесу; забезпеченням відкритої комунікації з психологами

для збору їхніх думок, відгуків та пропозицій щодо реалізації стратегії; аналізом результатів оцінки і моніторингу розвитку творчих здібностей для ідентифікації успішних аспектів та проблемних пунктів стратегії, що потребують корекції або уточнення; забезпечення психологів підтримкою і мотивацією для активної участі в реалізації стратегії, включно з винагородами та визнанням за досягнення.

З метою втілення Стратегії з психологами ЗП(ПТ)О Дніпропетровської області було проведено: тренінг розвитку мотивації досягнення; психологічний практикум з розв'язання практичних психологічних проблем; тренінг емпатійного розуміння; сесію пісочної терапії.

Після проведення зазначених заходів для оцінювання ефективності впровадження Стратегії розвитку професійної креативності психологів ЗП(ПТ)О Дніпропетровської області було здійснено повторне оцінювання їх творчих здібностей.

Порівняльний аналіз творчих здібностей за методикою АТТА до та після впровадження Стратегії показав, що всі показники виявили тенденцію до зростання: швидкість мислення – з 57,0 до 61,4 бали, гнучкість мислення – з 60,3 до 61,3 бали, оригінальність мислення – з 57,5 до 59,8 балів, розробленість – з 62,3 до 63,3 бали, точність мислення – з 58,3 до 62,0 балів. Згідно з критерієм Колмогорова-Смірнова, розподіл показників за методикою АТТА є нормальним, тому для оцінки значущості відмінностей між ними ми використовували параметричний t-критерій Стьюдента. Значення цього критерію показало наявність значущих відмінностей за більшістю шкал (швидкість, оригінальність, точність мислення), що свідчить про ефективність застосування Стратегії в напрямку розвитку креативності психологів ЗП(ПТ)О.

Діагностика емпатійних здібностей за методикою В. Бойко після впровадження Стратегії показала, що якщо до проведення заходів рівень емпатії усіх респондентів був середній (27 балів), то після проведених заходів 33 % респондентів показали високий рівень емпатійних здібностей (середній бал 30). Значення t-критерій Стьюдента також свідчить про наявність

значущих відмінностей рівня емпатійних здібностей до та після заходів Стратегії, що також свідчить про її ефективність.

Визначення домінантних мотивів респондентів до та після впровадження Стратегії свідчить про те, що на етапі констатувального експерименту всі вони мали домінантний мотив «Прагнення уникнення невдачі» (середній бал 130), тоді як на етапі формувального експерименту 25 % респондентів змінили його на «Прагнення досягнення успіхів» (середній бал виріс до 145). Значення *t*-критерію Стьюдента також показало наявність значущих відмінностей за домінантним мотивом до та після заходів Стратегії, що свідчить про її ефективність.

Таким чином, після впровадження Стратегії розвитку професійної креативності психологів ЗП(ПТ)О Дніпропетровської області були отримані такі результати: заходи, спрямовані на розвиток творчих здібностей, позитивно вплинули на їх професійну діяльність; підвищилася їх активність та креативність у роботі з учасниками освітнього процесу; покращилася їх здатність до емпатії та розуміння потреб клієнтів; відбулося збільшення впевненості у власних здібностях; покращилася спроможність вирішувати творчі завдання та долати творчі бар'єри.

Застосування Стратегії показало найкращі форми роботи, які можна використовувати для розвитку творчих здібностей психологів ЗП(ПТ)О: групові тренінги та майстер-класи з практичними вправами для стимулювання творчого мислення; індивідуальні консультації та наставництво для виявлення та розвитку індивідуальних здібностей та потенціалу; проведення творчих проєктів або досліджень, що вимагають незвичайних підходів та рішень; міжнародна співпраця з колегами з країн, де відбувались воєнні конфлікти.

Найефективнішими методами формування творчості психологів ЗП(ПТ)О є: застосування методів дизайн-мислення для генерації ідей та пошуку інноваційних рішень, використання методів аналізу та розв'язання проблем для тренування творчого мислення та пошуку альтернативних шляхів розв'язання завдань, залучення до роботи над творчими завданнями зовнішніх стимулів, таких як музика, мистецтво або ігри.

Для досягнення цілей Стратегії доцільно застосовувати такі засоби та технології: використання спеціалізованих програм і інструментів для стимулювання креативності, наприклад, онлайн-платформ для генерації ідей або об'єднувальні робочі середовища; впровадження інтерактивних технологій, таких як мобільні застосунки для медитації та релаксації; системи відстеження фізіологічних показників для моніторингу рівня стресу, активності та сну; віртуальна реальність для створення імерсивних середовищ, для залучення до творчого процесу.

З метою творчого розвитку психологів ЗП(ПТ)О доцільно застосовувати такі методи стимулювання та мотивації: створення сприятливого середовища, де психологи почуваються вільно для вираження своєї творчості та висловлення нетрадиційних ідей; зменшення формалізованої і рутинної роботи, щоб звільнити місце для творчості; винагородження за інноваційні рішення та результативну творчу діяльність; заохочення співпраці та обміну ідеями між психологами для створення стимулювального та продуктивного робочого середовища.

Висновки. Проведене нами опитування психологів ЗП(ПТ)О Дніпропетровської області показало, що в умовах війни творчість стає необхідністю, а творчі здібності відіграють критичну роль у роботі психологів; розвиток творчих здібностей стає одним з ключових пріоритетів підвищення професійного рівня, розвитку професійних компетентностей та самовдосконалення.

Психодіагностика творчих здібностей психологів ЗП(ПТ)О Дніпропетровської області показало високий рівень інтелекту та творчих здібностей респондентів, середній рівень емпатійних здібностей та високий рівень мотиву уникнення невдачі.

З метою їх розвитку у ЗП(ПТ)О Дніпропетровської області була розроблена та впроваджена Стратегія професійної креативності психологів, мета якої забезпечення ефективного розвитку творчих здібностей психологів у в умовах війни та повоєнного відновлення на найближчі 3–5 років шляхом професійного розвитку і самовдосконалення на основі надання для цього необхідних ресурсів та підтримки; сприяння творчому самовираженню психологів; активного впровадження

інноваційних підходів та методик роботи; залучення до співпраці з іншими фахівцями.

Проведення заходів Стратегії сприяло позитивним змінам у розвитку креативності психологів ЗП(ПТ)О Дніпропетровської області, що відобразилося у загальній тенденції до зростання всіх показників творчих здібностей, які оцінювались: середніх показників за методикою АТТА (швидкості, гнучкості, оригінальності, розробленості, точності мислення); емпатійних здібностей; зміна у частини респондентів домінуючих мотивів прагнення уникати невдачі на прагнення досягання успіхів. Розроблено узагальнені практичні рекомендації щодо розвитку творчих здібностей психологів ЗП(ПТ)О у процесі їх професійної діяльності.

Подальші дослідження. Перспективою подальших досліджень розвитку креативності педагогічних працівників ЗП(ПТ)О може бути створення відповідної Стратегії не тільки для психологів, а й для інших категорій педагогічних працівників ЗП(ПТ)О: соціальних педагогів, викладачів та майстрів виробничого навчання.

Список використаних джерел

1. Дубовик О. М. Особливості професійно орієнтованих особистісних якостей майбутнього психолога спеціальних закладів освіти : автореф. дис. ... канд. психол. наук. 19.00.08. Київ, 2015. 22 с.
2. Про затвердження професійного стандарту «Практичний психолог закладу освіти» : наказ Міністерства економіки від 24.11.2020 № 2425.
3. Романовська Д. Д. Формування особистісних стратегій діяльності майбутніх психологів у процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. психол. наук. 19.00.07. Київ, 2013. 22 с.
4. Сафін О. Д., Гуртовенко Н. В., Діхтяренко С. Ю. Формування творчої особистості вчителя, студента, учня: психологічний курс : колективна монографія. Умань : ВПЦ «Візаві», 2021. 383 с.
5. Торба Н. Г. Психологічні аспекти творчого підходу в роботі педагога сучасної професійної школи : навчально-методичний посібник. Біла Церква : БІНПО УМО, 2021. 111 с.
6. Шандрок С. К. Психологічні засади розвитку професійних творчих здібностей майбутніх практичних психологів : автореф. дис. ... д-ра психол. наук. 19.00.07. Тернопіль, 2015. 32 с.

References

1. Dubovik, O. (2015), *Peculiarities of professionally oriented personal qualities of the future psychologist of special educational institutions* : Author's thesis, Kyiv.
2. Ukraine (2020), *On the Approval of the Professional Standard "Practical Psychologist of an Educational Institution"* : order of the Ministry of Economy of Ukraine, Kyiv.
3. Romanovska, D. (2013), *Formation of personal strategies of future psychologists in the process of professional training* : Author's thesis, Kyiv.
4. Safin, O., Hurtovenko, N. and Dikhtiarenko, S. (2021), *Formation of the creative personality of a teacher, student, student* : psychological discourse, Uman.
5. Torba, N. (2021), *Psychological aspects of the creative approach in the work of a teacher of a modern vocational school* : educational and methodological manual, Bila Tserkva Institute of Continuing Professional Education, Bila Tserkva.
6. Shandruk, S. (2015), *Psychological foundations of the development of professional creative abilities of future practical psychologists* : Author's thesis, Ternopil.

УДК 378:37.091.12:343.8-051:[002.1:811.161.2

DOI 10.32755/sjeducation.2024.02.251

НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА «ЗАГАЛЬНЕ І СПЕЦІАЛЬНЕ ДІЛОВОДСТВО» У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ-ПЕНІТЕНЦІАРІЇВ

Шумейко Зінаїда Євгенівна,

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри педагогіки і гуманітарних дисциплін,

Пенітенціарна академія України

(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,

e-mail: zina1906@ukr.net)

ORCID: 0000-0003-2705-0924

У статті схарактеризовано особливості викладання навчальної дисципліни «Загальне і спеціальне діловодство» в контексті професійної підготовки майбутніх фахівців-пенітенціаріїв у закладах вищої освіти.

Обґрунтовано, що навчальна дисципліна «Загальне і спеціальне діловодство» відіграє важливу роль у професійній підготовці майбутніх фахівців Державної кримінально-виконавчої служби України, адже передбачає формування системи теоретичних знань, практичних умінь і навичок роботи з документами, специфічними для кожної з функцій управління, а також для окремих галузей діяльності, зокрема, ознайомлення з теоретико-практичними питаннями документування та правилами організації діловодства в установах кримінально-виконавчої служби. У результаті опанування цієї навчальної дисципліни в студентів (курсантів) мають бути сформовані вміння й навички, пов'язані зі складанням, вичитуванням, обліком (реєстрацією), сортуванням, зберіганням, пошуком, переробкою інформації, що зберігається в документах, а також з копіюванням, перенесенням відомостей, транспортуванням документа всередині й поза апаратом управління в установі чи організації.

Доведено, що ефективність опанування навчальної дисципліни залежить від відбору викладачем навчального матеріалу, планування й виконання здобувачами вищої освіти самостійної роботи, а також їхньої підготовки до практичних занять. Схарактеризовано змістове наповнення лекційного курсу, визначено взаємозв'язки між лекційними та практичними заняттями. Обґрунтовано умови успішного опанування майбутніми фахівцями-пенітенціаріями навчального курсу «Загальне і спеціальне діловодство», зокрема зацентовано на необхідності системної, послідовної роботи впродовж усього навчального семестру, сформованості аналітичних умінь роботи з літературою, ретельної підготовки здобувачів до семестрового іспиту. Доведено, що від сформованості умінь роботи з документацією подекуди залежать ефективність виконання фахівцями кримінально-виконавчої служби

в майбутньому їхніх посадових обов'язків, темпи їхнього кар'єрного зростання, інтенсивність професійного й особистісного розвитку.

Ключові слова: навчальна дисципліна, професійна підготовка, здобувачі вищої освіти, лекція, самостійна робота, майбутні фахівці, Державна кримінально-виконавча служба України.

EDUCATIONAL COURSE "GENERAL AND SPECIAL OFFICE MANAGEMENT" IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE PENITENTIARY SPECIALISTS

Shumeiko Zinaida, Candidate of Pedagogical Sciences (PhD),
Associate Professor; Associate Professor at the Department
of Pedagogy and Humanities,
Penitentiary Academy of Ukraine
(34 Goncha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: zina1906@ukr.net)
ORCID: 0000-0003-2705-0924

The article characterizes the peculiarities of teaching the educational discipline "General and special office management" in the context of professional training of future penitentiary specialists in higher education institutions.

It is substantiated that the academic discipline "General and special office management" plays an important role in the professional training of future specialists of the State Criminal Executive Service of Ukraine, because it involves the formation of a system of theoretical knowledge, practical skills and skills to work with documents specific to each of the management functions, as well as for certain fields of activity, in particular, familiarization with the theoretical and practical issues of documentation and the rules of organization of record keeping in institutions of the criminal executive service. As a result of mastering this educational discipline, students (cadets) should develop skills and abilities related to compiling, proofreading, accounting (registration), sorting, storing, searching, processing information stored in documents, as well as copying, information transfer, document transportation inside and outside the management apparatus of an institution or organization.

It has been proven that the effectiveness of mastering an educational discipline depends on the teacher's selection of educational material, the planning and implementation of independent work by students of higher education, as well as their preparation for practical classes. The content of the lecture course is characterized, the relationships between lectures and practical classes are determined.

The conditions for successful mastering by future penitentiary specialists of the educational course "General and special office management" are substantiated, in particular, the need for systematic, consistent work throughout the entire academic semester, the formation of analytical skills for working with literature, and thorough preparation for the semester exam are substantiated. It has been proven that the effectiveness of the performance of the criminal-executive service specialists in the future of their official duties, the pace of their

career growth, and the intensity of professional and personal development depend in some places on the development of the skills of working with documentation.

Key words: *academic discipline, professional training, higher education students, lecture, independent work, future specialists, criminal-executive service.*

Постановка проблеми в загальному вигляді. Як зазначає І. Довжук, діловодство (справочинство) – це діяльність, що охоплює питання документування і організації роботи з документами в процесі здійснення управлінських дій [1, с. 22]. Відповідно, правильне ведення діловодства дає змогу забезпечити оперативність та гнучкість в ухваленні рішень, а також координувати всі етапи роботи: від проектування до контролю за виконанням рішення.

З веденням документації як в органах державного управління та місцевого самоврядування, так і в установах Державної кримінально-виконавчої служби пов'язана діяльність багатьох працівників – від технічних виконавців до керівників підрозділів. Хтось із них створює документи, інші забезпечують їхнє оформлення і передавання в архів, використовують ці документи й на їх основі ухвалюють управлінські рішення. Відповідно, з кожним документом проводиться велика робота щодо складання, вичитування, обліку (реєстрації), сортування, зберігання, пошуку, переробки інформації, що зберігається в них, копіювання, перенесення відомостей, транспортування документа всередині й поза апаратом управління в установі чи організації. Це актуалізує необхідність цілеспрямованої підготовки майбутніх фахівців-пенітенціаріїв до роботи з документацією, оскільки від їхньої компетентності в цьому питанні подекуди залежить ефективність виконання ними посадових обов'язків, темпи їхнього кар'єрного зростання, а також інтенсивність професійного й особистісного розвитку. Саме на виконання цього завдання і спрямована навчальна дисципліна «Загальне і спеціальне діловодство», що є обов'язковим освітнім компонентом циклу професійної підготовки майбутніх фахівців-пенітенціаріїв.

Аналіз останніх публікацій. Теоретичні підходи й методичні рекомендації до викладання навчальної дисципліни «Загальне та спеціальне діловодство» окреслені у працях

І. Довжик [1], М. Кузьменка [2], Ю. Палехи [3], К. Сатушевої [4]. До окремих аспектів досліджуваної проблеми ми вже зверталися в попередніх публікаціях [5]. Водночас постає необхідність цілеспрямованого розгляду особливостей викладання зазначеної навчальної дисципліни в контексті професійної підготовки майбутніх фахівців-пенітенціаріїв.

Формулювання мети статті. Мета статті – схарактеризувати особливості викладання навчальної дисципліни «Загальне і спеціальне діловодство» в контексті професійної підготовки майбутніх фахівців-пенітенціаріїв.

Виклад основного матеріалу. Мета викладання дисципліни «Загальне і спеціальне діловодство» полягає у формуванні в майбутніх фахівців Державної кримінально-виконавчої служби системи теоретичних знань, практичних умінь і навичок працювати з документами, специфічними для кожної з функцій управління, а також для окремих галузей діяльності, зокрема, ознайомлення з теоретико-практичними питаннями документування та правилами організації діловодства в установах Державної кримінально-виконавчої служби [4]. Зазначений навчальний курс, на нашу думку, сприятиме вихованню грамотного фахівця правоохоронної галузі, адже він спрямований на формування в майбутніх спеціалістів умінь і навичок роботи з документами, які супроводжують діяльність установ і організацій Державної кримінально-виконавчої служби.

Завдання курсу полягає в: удосконаленні підготовки фахівців з питань складання документів і подальшої роботи з ними; ознайомленні курсантів (студентів) із правилами організації діловодства в установах Державної кримінально-виконавчої служби, зокрема, із загальними вимогами до створення, затвердження і підписання управлінських документів, а також організацією ефективного документообігу та виконанням документів в установах Державної кримінально-виконавчої служби, процедурою складання номенклатури справ, документуванням звернень; передаванням справ до архіву установи. Відповідно, предметом вивчення цієї навчальної дисципліни є основні процеси документаційного забезпе-

чення діяльності в установах та організаціях Державної кримінально-виконавчої служби України [2].

Зміст навчальної дисципліни «Загальне і спеціальне діловодство» логічно й пропорційно розподілено на два змістові модулі, у межах кожного з яких логічно й пропорційно представлено матеріал для аудиторної і позааудиторної роботи здобувачів вищої освіти. У межах першого лекційного заняття вважаємо за необхідне передусім ознайомити здобувачів вищої освіти з основами формування ділових процесів, зокрема розкрити значення діловодства в суспільстві, пояснити базові поняття діловодства (загальне діловодство, документальне забезпечення управління, документування, організування роботи з документами, документообіг), а також терміни та визначення понять у керуванні документацією (документація, системи документації, документаційний фонд установи, доступ, забезпечення збереженості, знищування документів, індексування, метадані, переміщування, реєстрування, швидкість документообігу). Важливо також поінформувати курсантів (студентів) з нормативною базою, що регулює роботу у сфері діловодства (законами України, правовими актами з діловодства, стандартами).

У контексті другої лекції передбачене ознайомлення курсантів (студентів) з документами, їхніми властивостями й функціями, зокрема з офіційними документами, службовими документами та їхніми видами, управлінськими документами, архівними документами (документами офіційного походження, документами особового походження, особистими документами), електронними документами.

Під час третьої лекції варто обговорити зі здобувачами вищої освіти особливості структури формуляра-зразка документа, а також специфіку складання заголовка документа. У процесі викладу матеріалу варто пояснити курсантам (студентам) визначення понять «реквізит документа» і «формуляр-зразок документа», розтлумачити склад реквізитів формуляр-зразка документа, схарактеризувати постійні та змінні реквізити документа, а також ознайомити їх із поздовжнім та кутовим розміщенням реквізитів, загальними вимогами до складання за-

головка документа, процедурою проставляння найменування автора документа, а також проставляння назви виду документа.

Під час четвертої лекції з навчальної дисципліни «Загальне і спеціальне діловодство» рекомендуємо розглянути детальніше особливості датування та індексування документів, а також адресування і оформлення тексту документа. Варто зацентувати, що датування службових документів може містити дату листа або наказу, дату звіту, плану чи інструкції, дату установчого договору, дату протоколу чи акта, дату документа, що приймається колегіальним органом. Індексція службових документів передбачає реєстрування, реєстраційний індекс документа, місце складання або видання документа. Щодо правил складання тексту документа, то викладач має проінформувати здобувачів вищої освіти про заголовки до тексту документа, текст документа, гриф обмеження доступу до документа тощо.

У контексті п'ятої лекції треба розглянути процедури погодження та засвідчення документів, зокрема ознайомити курсантів (студентів) з особливостями внутрішнього та зовнішнього погодження документів (погодження проєкту документа, візи документа, гриф погодження документа), а також такими аспектами засвідчення паперових документів, як підписи службових осіб, затвердження документа, відбиток печатки.

Шосту лекцію доцільно присвятити питанню розроблення розпорядчих документів, зокрема схарактеризувати особливості їх складання: підготовку проєктів наказів (розпоряджень), підготовку наказів з основної діяльності, вимоги до тексту наказів, підготовку наказів із кадрових питань (особового складу), особливості оформлення спільних наказів, видачу вказівок, прийняття ухвал, підготовку розпоряджень і рішень.

У контексті сьомої лекції рекомендуємо розглянути питання щодо діловодства в архівній справі, зокрема схарактеризувати нормативну базу організації діловодства в архівній справі, специфіку організації поточного діловодства архівних установ, а також розглянути планово-звітну документацію за основними напрямками діяльності архівних установ, ознайомити здобувачів вищої освіти з обліковими документами архівних установ.

Під час восьмої лекції, на нашу думку, варто розглянути особливості документування діяльності колегіальних органів державного управління і місцевого самоврядування, зокрема схарактеризувати планування роботи місцевих органів влади (план роботи, порядок денний, список запрошених, розсилка повідомлень, реєстрація учасників, складання протоколу і документальне оформлення ухвалених рішень). Окрім того, варто зосередити увагу здобувачів на питанні щодо порядку підготовки, проведення та документального оформлення апаратних нарад, а також документуванні діяльності виборчих комісій та комісій з референдумів (підготовка та оформлення документів до засідання виборчої комісії чи комісії з референдумів, оформлення рішення, ухваленого на засіданні комісії, реєстрація та розгляд документів і звернень, що надходять до комісії).

У контексті дев'ятої лекції курсанти (студенти) мають ознайомитися з особливостями роботи служби документального забезпечення управління, зокрема з функціями секретаря підприємства, установи, функціями та обов'язками керівника підприємства, установи, а також із функціями діловодної служби, функціями керівника діловодної служби (посадовими обов'язками та правами керівника діловодної служби, персональною відповідальністю керівника діловодної служби). Важливо також розглянути форми звітності канцелярії про виконану роботу, зокрема оперативні звіти, аналітичні звіти. Окрім того, треба ознайомити здобувачів вищої освіти з особливостями організації служби документального забезпечення управління в органах державної влади та місцевого самоврядування (організація роботи з документами, організація діловодства, формування справ та підготовка їх до передачі в архів).

У межах десятої лекції з навчальної дисципліни «Загальне і спеціальне діловодство» доцільно розглянути особливості роботи з документами, які містять державну таємницю та службову інформацію. У цьому контексті варто ознайомити здобувачів освіти з сутністю поняття «державна таємниця», особливостями віднесення інформації до державної таємниці, процедурами охорони та роботи з документами, що містять державну та комерційну таємницю. Окрім того, варто розгля-

нути сутність поняття «службова інформація», а також специфіку охорони та роботи з документами, що містять службову інформацію, процедуру забезпечення схоронності документів і перевірки їх наявності.

Під час одинадцятої лекції запланований розгляд особливостей документування процедури створення суб'єктів підприємництва, передусім специфіки документування державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності, оформлення документів в органах податкової служби, пенсійного фонду та фондах соціального страхування, а також оформлення відкриття рахунка в банку, виготовлення печаток і штампів, оформлення документів в інших державних органах.

У процесі дванадцятої лекції радимо розглянути договір як юридичне джерело взаємозобов'язань, зокрема звернутися до історії становлення договірних відносин (договори, вербальні договори, контракти, консенсуальні контракти, безіменні контракти, пакти), правової основи укладання сучасного договору (господарська діяльність, суб'єкти господарювання, основні нормативні документи, господарський договір), а також розглянути класифікацію господарських договорів (дво- і багатосторонні договори, формальні, реальні і консенсуальні господарські договори, публічний договір, простий договір, складний договір, попередні й основні господарські договори, генеральні та поточні договори), особливості укладання господарських договорів, загальні процедури укладення господарських договорів.

У процесі тринадцятої лекції варто ознайомити курсантів (студентів) з основами ведення банківської справи, зокрема розповісти їм про історію виникнення та розвиток банків (Вавилон, Давня Греція, трапезити, банківська справа Нового часу, іпотека), про банківські послуги і специфіку функціонування банківських установ). Після цього доцільно схарактеризувати класифікацію банківської документації (види банківської документації, поділ базової банківської документації за інформаційною складовою, поділ банківської документації за ДКУД, загальні вимоги до оформлення банківських розрахункових документів).

У контексті чотирнадцятої лекції рекомендуємо висвітлити питання щодо загальних засад побудови документообігу, зокрема стосовно документообігу та системи управління (підготовка управлінського рішення, процес організації виконання управлінського рішення), документного потоку в установі (вхідні документи, документи, створені в установі: внутрішні, вихідні), організації раціональної побудови документообігу (документообіг установи, організація документообігу, оперограма), а також упровадження систем електронного документообігу (системи автоматизації діловодства (САД), системи електронного документообігу (СЕД), системи електронних документів).

Наступну лекцію бажано було б присвятити проблемі проходження, опрацювання та відправлення ділової кореспонденції, передусім пояснити особливості визначення обсягів документообігу (розрахунок штатної чисельності діловодного персоналу, розрахунок ефективності застосування засобів механізації й автоматизації діловодних процесів, визначення ступеня завантаженості діловодного персоналу), специфіку організації передачі документів виконавцям, роботи з традиційними документами у підрозділах (особливості виконання функціональних обов'язків особою, відповідальною за діловодство в структурному підрозділі, виконання документа), а також особливості роботи з електронними документами (електронна реєстраційно-контрольна картка (ЕРКК), технологія електронного документообігу і функціональні можливості системи). Особливу увагу варто звернути на питання щодо опрацювання та відправлення кореспонденції, а також застосування електронного підпису (електронний цифровий підпис, відкритий ключ, Центри сертифікації ключів, сертифікат відкритого ключа).

Відповідно, до кожної із зазначених тем передбачене практичне заняття, під час якого можна більш ґрунтовно опрацювати певні аспекти та якісно виконати практичні завдання. Важливою складовою частиною вивчення курсу «Загальне і спеціальне діловодство» є самостійна підготовка курсантами (студентами) певних матеріалів, питань, завдань із кожної теми навчального курсу. Необхідно також пам'ятати, що самостійна робота є обов'язковою та необхідною під час підготовки

до практичних занять, для виконання контрольних завдань та складання іспиту з навчальної дисципліни [1]. Отже, викладач має планувати самостійну роботу курсантів (студентів) від початку навчального семестру. Це пов'язано також з тим, що великий обсяг навчального матеріалу необхідно опанувати в стислий строк. Це потребує від здобувачів вищої освіти великої відповідальності, самоорганізації та самоконтролю. Згідно з навчальними планами значний обсяг навчального матеріалу виноситься на самостійну роботу курсантів (студентів), саме тому вони мають із самого початку ознайомитись із силабусом, робочою програмою і планами практичних занять із навчальної дисципліни, наведеним списком навчальної літератури, переліком основних питань для іспиту, тематикою рефератів.

Після цього здобувачі вищої освіти мають розпочати систематичну працю з літературою, зокрема конспектування кожного питання певної теми практичного заняття, написання реферату [3]. Рекомендуємо їм також законспектувати основний зміст питань для іспиту, виписати найважливіші терміни, поняття з навчального курсу й засвоїти їхній смисл та значення.

На аудиторних заняттях з навчальної дисципліни «Загальне та спеціальне діловодство» кожен здобувач вищої освіти має активно виявити свої знання і навички, вміння спілкуватися та висловлювати свою думку на високому культурному рівні. Усе це стає можливим лише за умови наполегливої самостійної роботи курсанта (студента). Варто також підкреслити, що самостійна робота має вирізнятися системністю й плановим характером, а результати цієї роботи мають бути закріплені в письмовій формі [2].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, навчальна дисципліна «Загальне і спеціальне діловодство» відіграє важливу роль у професійній підготовці майбутніх фахівців Державної кримінально-виконавчої служби України, адже передбачає формування системи теоретичних знань, практичних умінь і навичок роботи з документами, специфічними для кожної з функцій управління, а також для окремих галузей діяльності, зокрема, ознайомлення з теоретико-практичними питаннями документування та правилами організації діловодства в установах Державної кримінально-виконавчої служби.

Доведено, що ефективність опанування навчальної дисципліни залежить передусім від відбору викладачем навчального матеріалу, планування й виконання здобувачами вищої освіти самостійної роботи, а також їхньої підготовки до практичних занять.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у визначенні ефективного методичного інструментарію для оптимального опрацювання здобувачами вищої освіти всього обсягу матеріалу з навчальної дисципліни «Загальне та спеціальне діловодство».

Список використаних джерел

1. Довжук І. В. Діловодство (загальне, спеціальне) : навч.-метод. посіб. Переяслав : Домбровська Я. М., 2020. 353 с.
2. Кузьменко М. Сучасне діловодство в Україні. Практичні поради : практичний посібник. Київ : ЦУЛ, 2018. 260 с.
3. Палеха Ю. Загальне діловодство: теорія та практика керування документацією із загальних питань : навчальний посібник. Київ : Ліра-К, 2015. 624 с.
4. Сатушева К. В. Документна комунікація : методичні рекомендації до практичних завдань і самостійної роботи студентів спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» першого (бакалаврського) рівня. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2021. 36 с.
5. Шумейко З. Є. Роль документної комунікації в налагодженні професійної взаємодії майбутніх фахівців Державної кримінально-виконавчої служби. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. 2024. Вип. 27 (183). С. 43–77.

References

1. Dovzhuk, I. V. (2020), *Office management (general, special) : educational and methodological manual*, Dombrovska Ya. M., Pereiaslav.
2. Kuzmenko, M. (2018), *Modern office management in Ukraine. Practical advice : a practical guide*, TsUL, Kyiv.
3. Palekha, Yu. (2015), *General office management: theory and practice of managing documentation on general issues: study guide*, Lira-K, Kyiv.
4. Satusheva, K. V. (2012), *Documentary communication : methodological recommendations for practical tasks and independent work of students of specialty 291 "International relations, public communications and regional studies" of the first (bachelor's) level*, KhNEU im. S. Kuznetsia, Kharkiv.
5. Shumeiko, Z. (2024), "The role of documentary communication in adjusting the professional interaction of the future specialists of the State criminal and executive service", *Bulletin of the T. H. Shevchenko National University "Chernihiv Colehium"*, Vol. 27 (183), pp. 43–47.

УДК 004:008-043.83:001.891:378

DOI 10.32755/sjeducation.2024.02.262

ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Щербина Наталія Олексіївна, кандидат історичних наук,
доцент кафедри педагогіки та гуманітарних дисциплін,

Пенітенціарна академія України

(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34

e-mail: natalboyko@gmail.com)

ORCID: 0009-0002-5573-0505

Researcher ID: KHU-4191-2024

В умовах інформаційного суспільства сучасна система освіти повинна підготувати свідомих громадян своєї країни, здатних орієнтуватися в інформаційному полі, критично осмислювати почуте, робити власні висновки й шукати відповіді на поставлені запитання. І саме вища освіта має сприяти виробленню цих навичок і вмій.

Мета статті – з'ясувати семантичне значення поняття «інформаційна культура» та визначити методіку її формування у здобувачів вищої освіти під час здійснення наукової діяльності.

Під час написання статті були використані загальнонаукові методи аналізу й синтезу. Також було дотримано світоглядно-методологічних принципів демократизації, інноваційності, гнучкості освітнього процесу.

У роботі визначено основні підходи до розуміння сутності поняття «інформаційна культура». Наголошено на значенні ретельного відбору джерел інформації, необхідності критичного осмислення отриманих відомостей та на важливості дотримання цих принципів у ході наукової діяльності. Отримані результати дослідження можуть бути враховані під час планування навчальних занять, передусім практичних робіт.

Висновки. Таким чином, поняття інформаційна культура має різні дефініції і використовується для різних галузей знань. Ключовою ознакою цього поняття є критичне ставлення до отриманих відомостей і належна їх верифікація. Сучасна система освіти приділяє значну увагу формуванню інформаційної культури, запроваджуючи спеціальні курси, зокрема медіаосвіти. Дотримання інформаційної гігієни здобувачами вищої освіти є невід'ємною складовою освітнього процесу, особливо під час наукової діяльності. Виконання низки практичних завдань з розвитку критичного мислення має сприяти формуванню інформаційної культури здобувачів вищої освіти.

Ключові слова: інформаційна культура, інформаційне суспільство, медіаосвіта, критичне мислення, наукова діяльність.

FORMATION OF INFORMATION CULTURE OF SCIENTIFIC RESEARCH OF HIGHER EDUCATION STUDENTS

Shcherbyna Nataliia, PhD in Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of Pedagogy and
Humanitarian Disciplines,
Penitentiary Academy of Ukraine
(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: natalboyko@gmail.com)
ORCID: 0009-0002-5573-0505
Researcher ID: KHU-4191-2024

In the conditions of the information society, the modern education system must prepare conscious citizens of their country who are able to navigate in the information field, critically interpret what they hear, draw their own conclusions and seek answers to the questions posed. That is why higher education must contribute to the development of these skills and abilities.

The purpose of the article is to find out the semantic meaning of the concept of "information culture" and to determine the methodology of its formation among students of higher education during scientific activity.

During the writing of the article, general scientific methods of analysis and synthesis were used. The worldview and methodological principles of democratization, innovation, and flexibility of the educational process were also observed.

The article defines the main approaches to understanding the essence of the concept of "information culture". The importance of careful selection of information sources, the need for a critical understanding of the received information, and the importance of observing these principles in the course of scientific activity are emphasized. The obtained results of the research can be taken into account when planning training sessions, especially practical work.

Conclusions. Thus, the concept of information culture has different definitions and is used for different fields of knowledge. The key feature of this concept is a critical attitude to the received information and its proper verification. The modern education system pays considerable attention to the formation of information culture, introducing special courses, including media education. Observance of information hygiene by students of higher education is an integral part of their educational process, especially during scientific activities. Completing a number of practical tasks for the development of critical thinking should contribute to the formation of the information culture of higher education graduates.

Key words: *information culture, information society, media education, critical thinking, scientific activity.*

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі розвитку суспільства інфор-

мація відіграє ключову роль у всіх сферах суспільного життя. Тому інформаційна культура набуває неабиякого значення, особливо коли йдеться про наукові дослідження. Відтак, формування інформаційної культури наукових досліджень є першочерговим завданням нинішньої системи освіти, що й зумовлює актуальність порушеної проблеми.

Більшість здобувачів вищої освіти, з одного боку, мають широкий доступ до різних джерел інформації, проте далеко не всі приділяють час на перевірку достовірності отриманих відомостей. Тому формування інформаційної гігієни має вагоме значення як для повсякденного життя, так і для наукової діяльності здобувачів вищої освіти.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання інформаційної культури дедалі більше привертає увагу дослідників, які з різних аспектів розглядають це поняття. Глушак О. досліджує визначення поняття «інформаційна культура» та його відмінності від понять, пов'язаних з комп'ютерною грамотністю [1, с. 109]. Валушко І. звертає увагу на юридичні аспекти формування інформаційної безпеки українських громадян [2]. Халамєндик В. акцентує увагу на значенні інформаційної гігієни для збереження психічного здоров'я [3]. Уваркіна О., Гангал А., Волошина Н. також досліджують психологічні аспекти інформаційної культури, з акцентом на її значенні в умовах російської агресії [4]. Питання інформаційної гігієни висвітлюється і в низці підручників [5]. Так, наприклад, у 2022 р. побачив світ навчальний посібник «Ми у світі інформації», який у доступній формі ознайомлює з базовими принципами функціонування інформації та правилами роботи з нею [6]. Отже, огляд літератури свідчить, що питання інформаційної культури може розглядатися різновекторно. Нами буде зроблено акцент на методику формування інформаційної культури у здобувачів вищої освіти.

Мета статті: на підставі аналізу сутнісних ознак поняття інформаційна культура визначити методику її формування у здобувачів вищої освіти у процесі здійснення наукової діяльності.

Виклад основного матеріалу. Сучасна парадигма освіти передбачає формування низки компетентностей, з-поміж яких

ключове місце посідає інформаційна грамотність. Здебільшого сучасні здобувачі вищої освіти отримують більшість інформації з мережі Інтернет. Це значно полегшує час на пошук інформації, робить її доступнішою, але не завжди всі відомості є правдивими. Часто спотворена інформація використовується для маніпулювання суспільною думкою, а інколи може нести загрозу національній безпеці. Тому ще у 2010 р. в Україні було розпочато застосування «Концепції впровадження медіаосвіти в Україні», що була погоджена постановою президії Національної академії педагогічних наук України в травні 2010 року. Головна ідея концепції полягає у сприянні становленню ефективної системи медіаосвіти в Україні для забезпечення загальної підготовки дітей та молоді до безпечної і ефективної взаємодії з сучасною медіасистемою. Згідно з цією Концепцією медіаосвіта є частиною освітнього процесу і спрямована на формування в суспільстві медіакультури, підготовку особистості до безпечної та ефективної взаємодії з сучасною системою масмедіа як традиційними (друковані видання, радіо, кіно, телебачення), так і новітніми (комп'ютерне опосередковане спілкування, інтернет, мобільна телефонія) медіа з урахуванням розвитку інформаційно-комунікаційних технологій [5, с. 19].

Здобувачі вищої освіти мають не лише критично осмислювати отриману інформацію, а й уміти аналізувати її, використовувати для отримання і продукування нових знань. Відповідно до Закону України про вищу освіту одним із завдань університетів, академій, інститутів є провадження наукової діяльності шляхом проведення наукових досліджень і забезпечення творчої діяльності учасників освітнього процесу, підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації і використання отриманих результатів в освітньому процесі [7]. Відтак наукова діяльність здобувачів вищої освіти є вагомим частиним їх навчальної діяльності. Науково-педагогічні працівники мають не лише дати студенту (курсанту) знання з певного предмета, а й сформулювати в нього/неї здатності творчо застосовувати їх на практиці, бути готовим до постійного саморозвитку і вміти критично мислити, зокрема і завдяки науковій діяльності [8, с. 117].

Ключовим етапом будь-якого наукового дослідження є пошук джерел. Говорячи про пошук інформації, слід приділити увагу таким поняттям, як «інформаційна культура» та «інформаційна діяльність». Макаренко Л. зазначає, що інформаційну культуру можна охарактеризувати як основу загальнолюдської культури, оскільки вона регулює будь-які інформаційні взаємодії (наприклад, у сфері комунікативної культури, культури інформаційного пошуку, загальнонавчальній, пізнавальній діяльності загалом тощо). Інформаційна діяльність, за визначенням дослідниці, розуміється нами як процес, у ході якого особистість перетворює і пізнає інформаційне середовище, постаючи діяльним суб'єктом, а освоювані об'єкти, процеси, явища інформаційного середовища роблячи об'єктом своєї діяльності, водночас найповніше, творчо реалізовує свої здібності, потреби і прагнення як на користь власного розвитку, так і з користю для оточення і суспільства загалом [9, с. 129].

Свістельник І. вказує, що формування інформаційної культури є спеціально організованим, цілеспрямованим процесом, що передбачає навчання здобувачів вищої освіти спеціальних інформаційних знань та вмінь шукати, опрацьовувати й правильно використовувати знайдену інформацію [10, с. 285]. На її думку, поняття «інформаційна культура» пов'язане з двома фундаментальними поняттями – інформація і культура. Керуючись інформологічним підходом, більшість дослідників визначають поняття «інформаційна культура» як сукупність знань, умінь і навичок пошуку, відбору та аналізу інформації, спрямовану на задоволення інформаційних потреб. За культурологічного підходу зміст поняття «інформаційна культура» розглядають як складову процесу формування культури особистості (результати інформаційної діяльності). Таким чином, інформаційну культуру визначають як складову загальної культури людини; сукупність інформаційного світогляду і системи знань, умінь та навичок, що забезпечують цілеспрямовану самостійну діяльність для оптимального задоволення індивідуальних інформаційних потреб із використанням як карткових (каталогів і карто-

тек бібліотеки), так і сучасних інформаційних технологій (за допомогою мережі Інтернет) [10, с. 285].

Коли йдеться про накопичення інформації, Л. Макаренко використовує теорію метаінформації, розроблену Ю. Шрейдером, згідно з якою термін «метаінформація» вживається для позначення інформації про інформацію, а ще точніше, про спосіб кодування інформації; розуміння будь-якої інформації неможливе без володіння метаінформацією. Своєю чергою, метазнання є знаннями про знання, і на основі сучасних поглядів на роль інформації в процесах, що відбуваються в соціальних системах, вони – не що інше, як методологія інформаційної операції. Оскільки інформаційний компонент є основним у будь-якому виді діяльності, та операція інформацією є основною методологією всієї людської діяльності загалом і будь-яких її різновидів та варіантів. З огляду на це, як зазначає Ю. А. Шрейдер, інформаційні знання є основним компонентом метазнань особистості, методологічною основою отримання будь-яких знань і здійснення будь-якої діяльності [9, с. 129].

Наукова інформація, щоб її вважали такою, повинна відповідати низці вимог. З погляду точних наук, найважливіші властивості наукової інформації – це її достовірність та відтворюваність. Достовірність інформації (англ. *Validity of information*) – властивість інформації бути правильно сприйнятою. Загалом достовірність інформації досягається завдяки відповідності низці вимог: зазначенням часу подій, про які йдеться; зіставленням даних, одержаних з різних джерел; своєчасним відкриттям дезінформації; усуненням хибної інформації та ін. Відтворюваність результатів вимірювань (англ. *Reproducibility of measurement*) – повторюваність (у межах встановленої похибки) результатів вимірювань однієї і тієї ж величини, отриманих у різних місцях, окремими методами, засобами, операторами, в різний час, але зведених до одних і тих самих умов вимірювань. Відтворюваності інформації досягають завдяки використанню точних приписів, методик проведення експериментів, багаторазовим повторенням дослідів. Ще однією важливою властивістю наукової інформації є її кумулятивність. Кумулятивність наукової інформації – здатність

наукової інформації набувати більш точного, узагальненого і компактного вигляду в процесі створення нової наукової інформації. Кумулятивність є наслідком науково-технічного прогресу. З кумулятивністю наукової інформації тісно пов'язано таке явище, як її старіння [11, с. 8–9]. Тому під час виконання дослідницької роботи важливо перевіряти актуальність інформації, яка використовується.

Відтак, під час освітнього процесу здобувачі вищої освіти мають передусім формувати інформаційну культуру, яка, на нашу думку, полягатиме в наступному. На етапі пошуку наукової інформації важливо приділяти увагу її достовірності, актуальності. Okремо слід наголосити на важливості дотримання правил академічної доброчесності, передусім на використанні посилань на використані джерела, неприпустимості використання робіт інших авторів без зазначення їх авторства.

Необхідно також наголосити на необхідності використання лише наукової інформації, суттєвою відмінністю якої є те, що вона отримується в процесі пізнання, адекватно відображає закономірності об'єктивного світу і використовується в суспільно-історичній практиці. Okрім того, дослідники виокремлюють такі основні ознаки наукової інформації:

- вона отримується в процесі пізнання закономірностей об'єктивної дійсності, підґрунтям якої є практика, і подається у відповідній формі;

- це документовані або публічно оголошені відомості про вітчизняні та зарубіжні досягнення науки, техніки, виробництва, отримані в процесі науково-дослідної, дослідно-конструкторської, виробничої та громадської діяльності [12].

На нашу думку, після ознайомлення з теоретичними відомостями здобувачі вищої освіти мають практично використовувати набуті знання. Доречним стане відвідування бібліотек та архівів з метою пошуку наукової літератури з певної проблематики.

Висновки. Таким чином, на сучасному етапі розвитку суспільства інформаційна культура відіграє ключову роль у визначенні цінностей і пріоритетів її громадян. Серед освітніх пріоритетів дедалі більшого значення набуває розвиток інформаційної грамотності. Для здобувачів вищої освіти, на наше

переконання, необхідно формувати високий рівень інформаційної культури не лише на рівні споживачів інформації, а й уміти практично використовувати та продукувати нові наукові знання на підставі достовірної наукової інформації. Саме тому з метою формування цих вмій під час освітнього процесу доцільно виконувати практичні вправи з пошуку наукової інформації, її належного оформлення у вигляді посилань, перевірки достовірності тих чи інших джерел, відстеження маніпуляцій і пропаганди в інформаційних текстах. Це сприятиме формуванню відповідних умій і навичок як для наукової діяльності, так і для подальшого формування світогляду як особистості.

Перспективи подальших досліджень. У подальших дослідженнях доцільно звернути увагу на способи боротьби з поширенням неправдивої інформації, методика виявлення фейків, дослідження мети і засобів їх поширення.

Список використаних джерел

1. Глушак О. М. Інформаційна культура як складова професійної підготовки майбутніх фахівців. *Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки* : матеріали III щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 18 квітня 2013). Київ. С. 109–115. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/1911/1/Glushak_IS_konf.pdf (дата звернення: 22.08.2024).

2. Валюшко І. О. Інформаційна безпека України: трансформація законодавства після російського вторгнення. *Історико-політичні студії*. 2017. № 2 (8). С. 30–43. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4139c437-5fb8-450f-9eb1-8c25fbe1b9a3/content> (дата звернення: 22.08.2024).

3. Халамендик В. Б. Інформаційна гігієна як фактор збереження психічного здоров'я людини. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, 2008. № 35. С. 83–91. URL: https://old-zdia.znu.edu.ua/gazeta/VISNIK_35_7.pdf (дата звернення: 22.08.2024).

4. Уваркіна О., Гангал А., Волошина Н. Особистість та інформаційна безпека в умовах воєнного стану: філософський компендіум сучасних концептів. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політолог. студії*. 2023. Вип. 46. С. 187–195.

5. Медіасвіта та медіаграмотність : підручник / ред.-упоряд. В. Ф. Іванов, О. В. Волошенко ; за наук. ред. В. В. Різуна. Київ : Центр вільної преси, 2012. 352 с.

6. Ми у світі інформації: навч.-метод. посіб. / уклад. І. О. Серова, Л. М. Талюта, І. О. Моргун; за заг. ред. Т. Д. Іщенко, М. П. Хоменка. Київ: Науково-методичний центр ВФПО, 2022. 76 с.

7. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII: станом на 28 травня 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 22.08.2024).

8. Щербина Н. О. Науково-дослідна робота здобувачів вищої освіти як засіб активізації їхньої пізнавальної діяльності. *Інтеграція теорії у практику: проблеми, пошуки, перспективи в умовах воєнного стану: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Чернігів, 01 листопада 2023 р.) / за ред. В. Ф. Пузирний; Пенітенціарна академія України. Чернігів: ПАУ, 2023. С. 114–117.

9. Макаренко Л. Л. Інформаційна культура особистості: історико-педагогічний аналіз. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2016. Вип. 56. С. 128–141.

10. Свістельник І. Р. Формування інформаційної культури студентів ВНЗ фізкультурного профілю. *Молода спортивна наука України*. 2010. Т.1. С. 283–287.

11. Кормош Ж. О., Супрунович С. В., Федосов С. А., Замурусва О. В. Інформаційний пошук і робота з бібліотечними ресурсами: навч. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2020. 136 с.

12. Марцин В. С., Міценко Н. Г., Даниленко О. А. Основи наукових досліджень: навч. посіб. Львів: Ромус-Поліграф, 2002. 128 с. URL: <https://www.info-library.com.ua/books-text-3032.html> (дата звернення: 22.08.2024).

References

1. Hlushak, O. M. (2013), "Information culture as a component of professional training of future specialists", *Materials of the 3rd annual All-Ukrainian scientific and practical conference Research of young scientists in the context of the development of modern science*, pp. 109–115, available at: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/1911/1/Glushak_IS_konf.pdf (accessed 22 August 2024).

2. Valyushko, I. O. (2017), "Information security of Ukraine: transformation of legislation after the Russian invasion", *Historical and political studies*, No. 2 (8), available at: <https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4139c437-5fb8-450f-9eb1-8c25fbeb1b9a3/content> (accessed 22 August 2024).

3. Halamendyk, V. B. (2008), "Informational hygiene as a factor in preserving human mental health", *Humanitarian Bulletin of the Zaporizhzhya State Engineering Academy*, No. 35, pp. 83–91, available

at: https://old-zdia.znu.edu.ua/gazeta/VISNIK_35_7.pdf (accessed 22 August 2024).

4. Uvarkina, O., Gangal, A. and Voloshina, N. (2023), "Personality and information security in the conditions of martial law: a philosophical compendium of modern concepts", *Bulletin of Lviv University. Philosopher-political scientist series studio*, Issue 46, pp. 187–195.

5. *Media education and media literacy*: manual (2012), V. F. Ivanov, O. V. Volosheniuk (Ed.), V. V. Rizun (scientific editorship), Kyiv, Center for Free Press Center.

6. *We are in the world of information*: educational method. manual (2022), I. O. Serova, L. M. Talyuta and I. O. Morgun (arrangement); T. D. Ishchenko and M. P. Khomenko (general ed.), Scientific and Methodological Center of VFPO, Kyiv.

7. *On higher education*: Law of Ukraine dated July 1, 2014 No. 1556-VII: as of May 28, 2024, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (date of application: 22.08.2024).

8. Shcherbyna, N. O. (2023), "Research work of students of higher education as a means of activating their cognitive activity", *Integration of theory into practice: problems, searches, prospects in the conditions of martial law*: materials of the III International. science and practice conf. (Chernihiv, November 1, 2023), V. F. Puzyrnyy (ed.), Penitentiary Academy of Ukraine, PAU, Chernihiv, pp.114–117.

9. Makarenko, L. L. (2016), "Information culture of the individual: historical and pedagogical analysis", *Scientific journal of M.P. Drahomanov NPU*, Issue 56, pp. 128–141.

10. Svistelnyk, I. R. (2010), "Formation of the information culture of students of physical education universities", *Young sports science of Ukraine*, T. 1, pp. 283–287.

11. Kormosh, Z. O., Suprunovich, S. V., Fedosov, S. A. and Zamuruyeva, O. V. (2020), *Information search and work with library resources*: teaching. manual, Vezha-Druk, Lutsk.

12. Martsyn, V. S., Mitsenko, N. G. and Danylenko, O. A. (2002), *Basics of scientific research*: education. manual, Romus-Polygraph, Lviv, available at: <https://www.info-library.com.ua/books-text-3032.html> (date of application 22.08.2024).

УДК 340.12:316.614-053.6(477)J(09)"1920/1929"
DOI 10.32755/sjeducation.2024.02.272

ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ ЇХ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ У 1920-ті рр.

Яворський Андрій Романович,

здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти,

Харківський національний педагогічний університет

імені Г. С. Сковороди

(61000, Україна, м. Харків, вул. Алчевських, 29,

e-mail: andriyavor@ukr.net)

ORCID: 0009-0002-5014-6828

У статті розкрито проблеми правового нігілізму та соціалізації підлітків в Україні 1920-х років. Охарактеризовано причини формування правового нігілізму підлітків у досліджуваній період (політичні зміни у країні, зміна традиційної системи соціального устрою, впровадження антирелігійної політики, економічна криза, що була спричинена війною, революцією і голодом, безробіття, низькі заробітки населення та порушення умов охорони праці, в тому числі підлітків, класовий підхід до отримання освіти, зростання злочинності, безпритульність та інші соціально-економічні незаради). Визначено основні рушійні механізми формування правових цінностей молодого покоління в розрізі ролі більшовицької влади та нонконформістських організацій в Україні протягом 1920-х років. Висвітлено основні фундаментальні нігілістичні конфлікти та суперечності серед підлітків. Розглянуто типи дитячих закладів, які вели боротьбу з дитячою безпритульністю та нігілізмом (дитячі будинки, школи-комуни, установи для дефективних дітей, дитячі юридичні консультації, комісії у справах неповнолітніх, дитячі інспекції тощо). Схарактеризовано особливості профілактики правового нігілізму на шляху до соціалізації підлітків у досліджуваній період, а саме: становлення шкільної освіти; формування мережі дитячих установ; створення молодіжної та підліткової культури в асоціальному (у групах девіантних підлітків) та просоціальному (у вигляді шкільної, піонерської та комсомольської організації) вигляді. Розкрито значення ідей А. С. Макаренка в боротьбі з дитячою безпритульністю і правопорушеннями (навчання підлітків на робітничих факультетах, трудове виховання, естетичне виховання, формування стосунків взаємовідповідальності і довіри між колоністами, повернення особистості до якісного життя тощо).

Ключові слова: *підлітки, правовий нігілізм, профілактика, соціалізація, дитячі установи.*

LEGAL NIHILISM AMONG TEENAGERS IN THE PROCESS OF SOCIALIZATION IN UKRAINE IN THE 1920 s

Yavorskyi Andrii, PhD student,

*H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
(29 Alchevsky Street, Kharkiv, 61000, Ukraine,*

e-mail: andriyavor@ukr.net)

ORCID: 0009-0002-5014-6828

The article reveals the issues of adolescents' legal nihilism and socialization in Ukraine during the 1920s. The reasons for the formation of adolescents' legal nihilism during the period under study are described. They are political changes in the country, changes in the traditional system of social organization, introduction of anti-religious policy, economic crisis caused by war, revolution and famine, unemployment, low earnings of the population and violations of labour protection conditions, including among teenagers, a class approach to education, increasing crime, homelessness and other socio-economic problems. The main driving mechanisms of the formation of the younger generation's legal values are determined in terms of the role of the Bolshevik government and non-conformist organizations in Ukraine during the 1920s. The main fundamental nihilistic conflicts and contradictions among adolescents are determined. The types of children's institutions that fought against child homelessness and nihilism are revealed. They are orphanages, schools-communes, institutions for defective children, shelters, children's distribution centres, institutions of forced education, children's legal consultations, commissions for juvenile affairs, children's inspections, etc. The specific features of the prevention of legal nihilism on the way to adolescents' socialization during the studied period are characterized. They are: the development of school education; establishment of a network of children's institutions; creation of youth and adolescent culture in antisocial groups (groups of deviant teenagers) and prosocial groups (school, pioneer and Komsomol organizations). The significance of A. S. Makarenko's ideas regarding the fight against child homelessness and delinquency is revealed. These ideas include adolescents' education at labour faculties, labour education, aesthetic education, the formation of mutual responsibility and trust between adolescents, their return to a quality life, etc.).

Key words: *adolescents, legal nihilism, prevention, socialization, children's institutions.*

Постановка проблеми. У 1920-х рр. в українському суспільстві великого поширення набув такий феномен, як правовий нігілізм, що зумовлювався значними політичними, соціальними й економічними змінами і проблемами в суспільстві. У процесі боротьби з правовим нігілізмом використовувалися різноманітні методи та засоби, що спричиняли як позитивні,

так і негативні результати. З огляду на це важливо враховувати позитивний досвід попередніх поколінь у розв'язанні проблеми правового нігілізму серед підлітків та досліджувати причини невдач і труднощів, аби запобігти їх появі на сучасному етапі розвитку системи освіти й суспільства у цілому. Нині перед українським народом і педагогічною наукою постала дуже складна проблема – виховання підлітків як майбутніх гідних громадян у демократичному соціумі, недопущення та викорінення ознак правового нігілізму. Назріла необхідність розв'язання багатьох нагальних питань, як-от: підтримка морально-правових показників в умовах катастрофічного падіння авторитету батьків, зневажливе ставлення молоді до моральних цінностей, набутих поколіннями.

Проте питання посилення правового нігілізму підлітків як однієї з особливостей їх соціалізації впродовж 1920-х рр. не стали предметом окремого дослідження, що і зумовило цей науковий пошук.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні вчені досліджують певні аспекти проблеми правового нігілізму та соціалізації підлітків, у тому числі в історичному аспекті. Так, Л. Бабенко [1], О. Бойко [2], А. Киридон [3] розкривають політичні процеси, що зумовлювали появу соціальних проблем у суспільстві, зокрема правовий нігілізм. Своєю чергою, О. Анатольєва [4], В. Виноградова-Бондаренко [5], А. Зінченко [6], О. Парашевіна [7] вивчають виховну роботу з безпритульними дітьми в Україні протягом 1920-х рр. Окрім того, О. Любар, М. Стельмахович, Д. Федоренко [8] розкривають досвід видатного педагога А. Макаренка в роботі з малолітніми злочинцями. Л. Олянич [9] вивчає діяльність всеукраїнського товариства «Друзі дітей», яке долучалося до розв'язання соціальних та освітніх проблем дітей і підлітків. Л. Штефан [10] досліджує питання підготовки соціальних працівників в Україні впродовж визначеного етапу. І. Голосніченко [11] вивчає сучасні проблеми формування правосвідомості молодого покоління.

Метою статті є характеристика процесу соціалізації підлітків та формування їх правового нігілізму в Україні протягом 1920-х рр.

Виклад основного матеріалу. Нігілізм (від лат. *nihil* – «ніщо», «відсутність») – життєва позиція, що виражається в перехідному ставленні волі до абстрактної «формалізації» духу, у запереченні існування об’єктивної основи для визнання суспільних норм моралі. Нігілізм дуже часто використовується полемічно щодо критиків релігії або політичного ладу. Уперше термін «нігілізм» запровадив Фрідріх Генріх Якобі. Вольфган Краус вважав, що нігілізм починається не сам від себе, не з власних надр живиться, а є реакцією на збанкрутування певних великих ідей та певний час виступає у їхньому вигляді [12, с. 48].

Рушійною силою будь-яких нігілістичних поглядів, змін, революції чи громадянської війни є молоде покоління.

Німецький соціальний психолог Еріх Фромм пропонував досліджувати нігілізм як внутрішній психологічний захист людини від навколишнього середовища. Він переконував, що великою проблемою кожної людини є внутрішня суперечність між буттям «кинутої у світ незалежно від своєї волі» і тим, що вона бачить недоліки суспільства, виходячи за межі природи, завдяки здатності усвідомлювати себе, інших як у минулому, так і в майбутньому щодо законодавства [13, с. 271].

Сучасна інтерпретація правового нігілізму визначається як деформований стан правосвідомості особистості, суспільства, групи осіб, який характеризується усвідомленим ігноруванням вимог закону, цінності права, зневажливим ставленням до правових принципів і традицій [11, с. 25].

Реформування та стрімкий розвиток української школи і педагогіки внаслідок соціально-історичних умов зумовили актуалізацію питання соціалізації підлітків та профілактики правового нігілізму серед підлітків.

Перед науковцями, які вивчають проблематику соціалізації підлітків в історико-педагогічному розумінні, постає завдання вивчення функцій механізмів соціалізації: стилізованого, інституційного, традиційного, а відтак – міжособистісного [14].

У 1920-х рр. услід за корінними політичними змінами у країні почала змінюватися традиційна система соціального устрою. Влада поставила завдання формування нових базових

цінностей відповідно до вимог комуністичної ідеології. За допомогою агітації і пропаганди проводилося навчання основ комуністичної моралі, політичної дисципліни, формувався новий етикет і загальні правила особистої і колективної поведінки. З метою побудувати нове соціалістичне та комуністичне суспільство влада спрямовувала зусилля на знищення капіталістичної системи, старих законів, релігійних основ соціуму, зміну системи освіти, сімейного устрою, і таким чином – зміну свідомості людей. За задумом нової влади кожен підліток зобов'язувався втілювати образ нової молоді людини, а система освіти мала привчати молоде покоління до нових комуністичних форм повсякденності і дозвілля. Проте практика виховання юнацтва, відданого соціалістичним ідеалам, зіткнулася з великими труднощами. У підлітковому середовищі розвивалися такі негативні явища, як пасивність до моральних засад суспільства, зростання злочинності, поширення правового нігілізму, пиятики, стагнації розвитку молодіжних організацій тощо.

Протягом 1920-х рр. суспільство переживало складний період порушення соціальних зв'язків, антирелігійну політику, економічну кризу, що була спричинена війною і революцією (1914–1921 рр.), а відтак – голодом (1921–1923 рр.). Зазначені чинники призвели до значного збільшення кількості безпритульних дітей в Україні, яке сягало 2 млн осіб [15].

Надскладні процеси розвитку тогочасної ідеології виявилися в підлітковому середовищі, змусивши молодь шукати можливість соціальної адаптації до наростаючих змін у суспільстві. Почали зростати вияви правового нігілізму, що виразилося в неусвідомленому запереченні майже всіх цінностей колишньої дореволюційної історії: патріархальної сім'ї, повсякденного побуту, традицій і релігії, вірувань та дозвілля молоді. Радянська ідеологія змушувала молоде покоління особисто відповідати радянським принципам, пропагувати ідеологію серед однолітків. Однак формування комуністичних цінностей так часто вступали в серйозні суперечності з панівною культурою, що нерідко призводили до зневіри, розчарувань у комуністичній ідеології, силових соціальних конфліктів цілих поколінь. Особливо болісно молодь переживала соціальну

антирелігійну політику радянської влади, оскільки тим самим вона почала винищувати закладені поколіннями релігійні вчення, традиції та прищеплені батьками вірування народу [15].

Процес побудови комуністичного майбутнього і світової революції своєю метою мав повністю змінити погляди, ідеали, уявлення людини. За мету бралися завдання зробити індивіда послухним знаряддям у руках більшовиків. Такі насильницькі дії влади ще більше викликали суперечності у процесі соціалізації молоді. Уряд ставив завдання не стільки побороти церкву, скільки знищити релігійність молодого покоління. Дослідник А. Киридон визначає, що така політика держави привела до своєрідного «зіткнення ідентичності, тому спостерігалася руйнація старих її форм і виникнення та розвиток нових, що мали відповідати умовам існування нового соціального суспільства [3].

Викоринення релігійних переконань у підлітків шляхом ідеологічного насадження «боротьби проти Бога», закриття церков і перетворення їх на склади, червоні куточки та клуби, відверте знущання з почуттів віруючих, яке супроводжувалося хуліганськими вчинками молодих комуністів, було поширеним явищем. Пропаганда пронизувалася адміністративним беззаконням, всездозволеністю щодо релігійних громад [16].

Часто повідомляли органам влади з місцевостей, де, наприклад, з риз, вилучених з ліквідованого монастиря, підлітків змушували шити штани; у костьолі для підлітків відкрили білярдну, під час богослужінь або вінчань комсомольці влаштували під вікнами храму галас і «кошачі концерти», публічно спалювали ікони; нетверезі молоді люди посеред вулиці чіплялися до віруючих, вимагаючи «сповіді», заходили до церкви під час богослужіння і виштовхували священника з церкви, відрізали бороду тощо. Такі приклади нігілізму залишалися довгий час без покарання, заохочувалися владою та були типовими для всіх губерній України. Тільки у 1924 р. Центральний комітет комуністичної партії більшовиків визнав, що така діяльність є виявом «хуліганства і головоत्याпства». Відтепер не на довгий час молодим комсомольцям навіть заборонялося без відповідного дозволу проводити антирелігійні заходи [1].

У зв'язку з економічним тиском на церкву все частіше поширювалися «випадки привласнення церковних грошей, крадіжки церковного майна» самими церковниками. Окрім того, нова «обновленчеська церква» складалася з «кегебешників у рясі», кар'єристів і пристосуванців [2]. Такі факти широко тиражувала атеїстична періодика, що спричинило зростання атеїстичних настроїв та підбурювання до протиправних дій серед молоді. Серед підлітків велася пропаганда критики духовенства, аморальних вчинків священників у побуті (пияцтво, перелюб тощо). Отже, деморалізований стан прошарку духовенства надавав привід молодим комуністам зневажати закон. І саме деморалізоване духовенство дійсно надавало привід до назрівання релігійного та правового нігілізму, антирелігійних настроїв та підбурювання молоді до хуліганських дій щодо церкви [1].

Незважаючи на зазначені форми боротьби з релігійними віросповіданнями, в підлітків під впливом хаотичних та непослідовних комсомольських рухів у процесі соціалізації накопичувалася не тільки ненависть до попів і святинь, але зароджувався підлітковий правовий нігілізм, який часто переростав у релігійний екстремізм, покликаний до вбивства священнослужителів. Така тенденція віднайшла своє відображення в молодіжній творчості [17].

Загалом характерними особливостями досліджуваного періоду стали безробіття, низькі заробітки та порушення охорони праці, у тому числі підлітків, класовий підхід до отримання освіти, зростання злочинності, безпритульність та інші соціально-економічні негаразди. Схильність юнаків до вияву гніву, протестів проти рішень старших, роздратування та інші негативні явища вплинули на створення підлітками різноманітних банд, маргінальних угруповань.

Розходження між повсякденністю і побутовою культурою молодого покоління та радянською ідеологією було разючим. У побуті панували важка матеріальна обстановка, бідність, безробіття і розруха, відчувалися проблеми в культурній сфері. Найявність таких суперечностей між запитами підлітків та існуючими побутовими умовами їхнього життя, недолугі

методи і зміст роботи комсомолу підтвердив VII Всесоюзний з'їзд ВЛКСМ у 1926 р. [18].

Отже, соціально-економічна ситуація в 1920-х рр. сприяла конфлікту поколінь, оскільки підросла молодь, яка виросла на антирелігійному підґрунті, не знала ціннісних ідеалів віросповідання, а нові цінності ще не були сформовані. Усі ці обставини дуже перешкоджали соціалізації та демаргіналізації вчорашніх безпритульних правопорушників.

У цих аморальних умовах зростав цілий пласт суспільства – конформістів. Величезна маса підлітків співчували радянській модернізації та були переконаними у процвітанні радянської влади та комунізму, але істотним також залишався індіферентний прошарок молоді. Тому радянська влада використовувала настрої молоді, намагалася оволодіти увагою та інтересами підлітків для досягнення своєї мети, а саме – будь-яким шляхом побороти царські та релігійні пережитки суспільства. Проводилася величезна пропаганда щодо заперечення та засудження колишніх форм суспільного життя і дозвілля.

Невпинно зростала кількість кинутих напризволяще безпритульних підлітків, які, щоб вижити, об'єднувалися у злочинні угруповання, банди, створюючи специфічну субкультуру зі своїми асоціальними нормами, правилами поведінки та аморальними цінностями [7, с. 10].

Треба також урахувати той факт, що через вікові особливості для підлітків важливе значення має прагнення переступити дозволені рамки, подолати окреслені межі та обмеження, реалізувати заборонені бажання. На початку досліджуваного періоду до підлітків поблажливо ставилися за трощення церкви, спалювання ікон, бешкетування біля храмів під час богослужінь, лякаючи віруючих, глумлячись над священством та інші хуліганські дії. Оскільки в 1920-х рр. неймовірного поширення набув правовий нігілізм, то такі заборони стали реалізовуватися підлітками з неймовірною швидкістю. Соціальна радянська культура все частіше наштовхувалася на вияви асоціальної культури. Серед підлітків розповсюджувався культ військової сили, організовувалися маргінальні товариства: «Мурло», «Мурка», «КВД» («Куди вітер дує») та інші.

Процес реформування правового виховання та соціалізації підлітків дуже ускладнювався тим, що на початку 1920-х рр. ще не була до кінця затверджена радянська система цінностей і норм поведінки, а соціальні очікування від нової влади з часом нівелювалися. Суспільству потрібно було шляхом спроб та помилок узаконити нові правила соціального життя. Молоде покоління, як найбільш активний, прогресивний, мобільний та відкритий прошарок соціуму, дуже гостро реагувало на соціальні трансформації суспільства і колізії навколишнього середовища. Наростав процес формування в підлітків різноманітних механізмів як пристосування, так і відторгнення нових умов суспільного життя. На фоні змін та «вседозволеності» почалися великі відхилення в повсякденності підліткової субкультури. Причинами такої поведінки, зневіри стала дезорієнтація молоді різними популістичними заявами та невивіреними прогнозами, перебільшеними оцінками комуністичних лідерів і пропагандистів. Відтак, молоді люди, шукаючи правду і справедливості, знаходили себе в екстравагантних образах повсякденності.

Якщо в дорадянські часи стримувальною силою виступали вірування в Бога та кара за гріхи після смерті, то в досліджуваний час від старих правил моралі і совісті не залишилось і сліду, а нові ще не були створені у правовому комуністичному вихованні підлітків і соціальній роботі.

На причини розвитку нігілістичних рухів та практик серед підлітків також впливала неможливість багатьох прошарків молодого покоління адаптуватися до суспільних змін та знайти себе в «новому комуністичному режимі». Частина молодих людей «режим» відсторонював від суспільства, залишивши їх осторонь комуністичних рухів. Наприклад, представники дрібнобуржуазних прошарків суспільства вважалися шкідливими для розвитку комуністичного майбутнього та не змогли знайти собі місця у процесі соціалістичного будівництва.

Новий побут життя проник у сферу особистого життя підлітків і впливав на вільність та розбещеність інтимного життя, кохання, сексуальної поведінки. Унаслідок цього великою

проблемою стало збільшення небажаних вагітностей та абортів, згвалтувань, сексуальних домагань.

Тому більшовики поспішили кардинально скоро розв'язати це питання, заборонити абсолютно все, що могло якимось чином заважати комуністичному суспільству. Наприкінці 1920-х рр. поволі почали повертатися сімейні цінності. У суспільну практику входили політичні суди не тільки над фізичними особами, які ганьблять партію, а й навіть над творами літератури та мистецтва, що висвітлювали відверті сторони статевого життя. Такі твори не тільки заборонялися, а й вилучалися з обігу.

Відповідно, необхідність соціалізації неповнолітніх стала головним завданням країни. Уряд поширював державну систему соціального захисту підлітків, яка передбачала їхнє навчання, виховання та перевиховання, належну трудову і професійну орієнтацію. Окрема система виховання створювалася для фізично неповноцінних і розумово відсталих дітей, допомогу нужденним дітям [7].

Особливостями профілактики правового нігілізму на шляху до соціалізації підлітків в Україні протягом 1920-х рр. були:

- становлення шкільної освіти, що обумовлювалося сукупністю таких передумов: законодавчими актами загальнодержавного та регіонального значення, матеріальними труднощами, упровадженням трудового виховання, недолугим кадровим забезпеченням;

- формування мережі дитячих установ (дитячі будинки, школи-комуни, установи для дефективних дітей, будинки дитини, дитячі розподільники, установи примусового виховання, дитячі юридичні консультації, комісії у справах неповнолітніх, дитячі інспекції тощо);

- створення молодіжної та підліткової культури в асоціальному (у групах девіантних підлітків: бандах, «малинах», «блатняках», групуваннях злочинців під керівництвом «авторитетів» та «ворів у законі», «сходках» та різних груп безхатченків. Особлива увага приділялася безпритульним, бо саме вони, знаходячись у важкому матеріальному становищі, вимушено ставали на шлях злочинності) та просоціальному

(у вигляді шкільної, піонерської та комсомольської організації) вигляді [7, с. 10].

Так, протягом досліджуваного періоду відбувалося формування системи виховних закладів для неповнолітніх правопорушників, яка спромоглася дати можливість більш конкретизовано підійти до їхнього виправлення та перевиховання [15].

Стан більшості виховних закладів був незадовільним. Найгірше становище закладів було на початку 1920-х рр., оскільки система боротьби з безпритульністю остаточно ще не були налагоджена. Серед вихованців були високі показники смертності; гострою була проблема матеріального забезпечення виховних закладів [7]. Ці обставини змушували підлітків полишати виховні заклади, шукаючи «кращої долі» на вулиці, нерідко знову порушуючи законодавство.

Розв'язанню проблеми правового нігілізму в освітній та соціальній діяльності з дітьми в дитячих закладах заважали такі негативні елементи, як: невідповідність виховної роботи кінцевій меті, велика плінність педагогічного персоналу (у деяких дитячих будинках – до 35 % на рік), спільне розміщення дітей різного віку в дитячих закладах, недостатня сформованість системи дитячих будинків тощо [5].

Підготовка до роботи в дитячих будинках здійснювалася на трирічних педагогічних курсах і факультетах соціального виховання інститутів народної освіти [10].

Робота в напрямку боротьби з правовим нігілізмом та демаргіналізацією серед підлітків відбувалася шляхом навчання та виховання. Дуже важко вдавалося організовувати процес навчання безпритульних дітей, оскільки він потребував значних сил; багато безпритульників не тільки були неписьменними, а й склали міцний кримінальний прошарок суспільства. Суттєвою складністю в роботі з такими дітьми виявилися їхні кримінальні традиції, що виражалися в поведінці та спілкуванні не тільки з ровесниками, а й з викладачами. З метою викорінення правового нігілізму педагоги старалися передати дітям життєво необхідні знання з суспільствознавства, гігієни, проводили уроки вивчення права, на яких розкривалася важливість дотримання норм чинного законодавства [5].

Особливу увагу в досліджуваній період слід приділити концепції видатного педагога А. С. Макаренка. У його методиці немає зіставлення періоду виправлення і періоду виконання покарання, оскільки засуджені в системі виконання кримінального покарання проходять навчання в робітничих факультетах, а в літній період повертаються до колонії до інших колоністів, вільно працюючи на землі. Також, на думку А. С. Макаренка, свою актуальність у цій системі втрачає охорона та будівлі засуджених, оскільки втеча з виправної установи не могла вважатися порушенням режиму за умови повернення колоніста до колонії; також втрачають свою значущість і всі заходи безпеки, позбавлення побачень з рідними тощо. Усе це виражається в тому, що педагогічна система А. С. Макаренка будується на педагогіці довіри, повернення особистості до якісного життя, а не її руйнування і пригнічення. Тобто це педагогіка співпраці педагога і неповнолітнього правопорушника, а не їх протистояння, а отже, самій проблемі виникнення і поширення правового нігілізму немає місця [8].

Висновки. Історико-теоретичне дослідження особливостей соціалізації підлітків показало, що в системі шкільної освіти і виховання поняття «соціалізація» не використовувалося в педагогіці того часу. Наукова інтерпретація дозволила як основне поняття використовувати соціалізацію як взаємодію індивіда з іншими індивідами в системі суспільних соціальних відносин з урахуванням досвіду колишніх поколінь у процесі розвитку та самореалізації індивіда в суспільстві.

За весь час існування радянської влади ніхто детально не задумувався про причини виникнення та зростання маргінальних, нонконформістських та інших асоціальних виявів нігілістичного спрямування молодіжних угруповань підлітків, які неготові дотримуватися дореволюційних традицій і з часом розчарувались у комуністичній ідеології та політиці більшовиків. Це значно поглибило проблеми соціалізації підлітків, формування їхніх цінностей, що спричинило загострення проблеми правового нігілізму.

Надскладні процеси розвитку правової самобутності радянського суспільства впродовж досліджуваного періоду ви-

явилися в поведінці молодого покоління, змушуючи молодь шукати різні соціальні способи адаптації до соціальних змін. Молодь неусвідомлено заперечувала практично всі цінності колишньої дореволюційної правової культури, почала заперечувати сам феномен сім'ї, вірування, традиційний побут; відбувалися колосальні зміни у звичках і дозвіллі підлітків.

Поширення антагонізму призвело до нігілізму у процесі формування нових цінностей. В умовах несформованої правової культури популістські гасла влади призводили до розчарувань серед молоді, яка знаходила себе у правовій контркультурі, розчарувань, пов'язаних з обіцянками ідеологів та наявним побутом повсякденного життя. Це виявилось у правовому нігілізмі, аморальній поведінці, розмовному «сленгу», агресії до відчужених прошарків суспільства. Підґрунтям виникнення таких поведінкових практик підлітків також було явне розходження «слова з ділом» ідеологів, педагогів та чиновників радянської епохи. Зазначені проблеми не вдалось усунути до кінця існування радянської влади в Україні.

У суспільстві поширена думка, що правовий нігілізм є ментальною проблемою українського соціуму, оскільки у країні відсутні стійкі традиції поваги до закону, а правова культура та правова свідомість знаходяться у стадії зародження. Однією з головних причин поширення правового нігілізму є відсутність належного правового виховання молодого покоління. Підлітки найбільш чутливо реагують не на право, а на несправедливість та негативні наслідки кризового стану змін у суспільстві. Ця обставина обумовлена тим, що в підлітковому «перехідному» віці формується особистість, накопичується як негативний, так і позитивний досвід життя. Сучасне молоде покоління зростає в новому суспільстві, у просторі глобального технологічного прогресу. При цьому багато духовних і моральних досягнень колишніх поколінь з часом втрачаються. Поширюється дитяча самотність та негативний вплив аморальних сайтів інтернету, назріває підліткова проблема вжитися в колективі, а відтак – прогресує підліткова злочинність. З огляду на це нагального практичного розв'язання потребують питання педагогічних засобів формування громадянського

оптимізму, законослухняності, збереження найкращих традицій морального і правового виховання, уникнення насилля в підліткових субкультурах та маргінальних угрупованнях тощо.

Зміст процесу соціалізації неповнолітніх у суспільстві визначається соціальним та культурним навколишнім середовищем проживання підлітків, залежить від їх цілеспрямованого виховання і власного життєвого досвіду.

Ця стаття не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективним вважаємо дослідження питань профілактики правового нігілізму серед підлітків у сучасних умовах і розкриття причин його існування сьогодні.

Список використаних джерел

1. Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.). Полтава : ТОВ АСМІ, 2014. 549 с.
2. Бойко О. Економічний тиск як один з елементів антицерковної політики радянської влади в Україні у 20–30-х рр. ХХ століття. *Ковчег* : наук. зб. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2012. № 6: Насилля влади проти свободи сумління. С. 320–336.
3. Киридон А. Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920–1930-х років: соціальний вимір. *Проблеми історії України: факти судження, пошуки* : зб. наук. праць. Київ : Інститут історії України НАН України, 2004. Вип. 12. С. 234–256.
4. Анатольєва О. Правове регулювання боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в УСРР у 20-х роках ХХ століття : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2003.
5. Виноградова-Бондаренко В. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х рр. ХХ століття : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2001. 22 с.
6. Зінченко А. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Одеса : 2002. 17 с.
7. Парашевіна О. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ століття в Україні : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ : 2005. 19 с.
8. Любар О., Стельмахович М, Федоренко Д. Педагогічна діяльність А. С. Макаренка. *Історія української школи і педагогіки*. Київ : Знання, 2003. С. 358–367.

9. Олянич Л. В. Створення та діяльність Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» (1924–1936 рр.): організаційний статус, структура та функції : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2008. 18 с.

10. Штефан Л. А. Питання підготовки соціальних працівників в Україні у 20–30-ті рр. ХХ ст. *Вісник Житомирського педагогічного університету* : зб. наук. праць. Житомир : 2000. Вип. 6. С. 121–125.

11. Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові української держави. *Право України*. 2005. № 4. С. 24–25.

12. Екстракт 150 : у 2 ч. / упоряд. Н. Тисячна, О. Решетилова ; за заг. ред. Л. Івшиної. Київ, 2009. Ч. 2. 576 с.

13. Загальна теорія держави і права / А. Колодій, В. Копейчиков, С. Лисенков та ін. ; за ред. В. В. Копейчикова. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 485 с.

14. Кравець В. Історія класичної та зарубіжної педагогіки та шкільництва. Тернопіль, 1996. С. 38–44, 88–93.

15. Смолій В. Енциклопедія історії України : у 10 т./ редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2019. Т. 2. 842 с.

16. Корнієнко О. Книга Пам'яті Сумської області : у 3 т. Суми : Ярославна, 2007. Т. II: Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь. С. 12.

17. Іоаніді А., А. Бондаренко. Народ про релігію. Українська народна антирелігійна творчість. Київ : Політвидав України, 1984. 254 с.

18. Смолій В. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Наук. думка, 2003. Т. 1. С. 214.

References

1. Babenko, L. L. (2014), *Soviet state security bodies in the system of relations between the state and the Orthodox Church in Ukraine (1918 – mid 1950s)*, TOV ASMI, Poltava.

2. Boiko, O. (2012), "Economic pressure as one of the elements of anti-church policy of the Soviet authorities in Ukraine in the 1920s and 1930s", *Ark*, Vol. 6, pp. 333–334.

3. Kyrydon, A. (2004), "State-church relations in Soviet Ukraine in the 1920s and 1930s: the social dimension", *Problems of the history of Ukraine: judgment facts, searches*, Vol. 12, pp. 234–256.

4. Anatolyeva, O. I. (2003), *Legal regulation of combating homelessness, neglect and juvenile delinquency in the USSR in the 1920s*, National Academy of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv.

5. Vynogradova-Bondarenko, V. E. (2001), *Education of homeless children in Ukraine in the 1920s*, Institute of Pedagogy of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv.

6. Zinchenko, A. G. (2002), *Child homelessness in Soviet Ukraine in the 1920s – the first half of the 1930s*, Odessa State Polytechnic University, Odessa.
7. Parashchevina, O. S. (2005), *The role of the public education system in overcoming child homelessness in the 1920s – the first half of the 1930s in Ukraine*, Dnipropetrovsk State Agrarian University, Dnipropetrovsk.
8. Lubar, O. O., Stelmakhovich, M. G., and Fedorenko, D. T. (2003), *History of Ukrainian school and pedagogy*, Knowledge, Kyiv.
9. Olianych, L. V. (2008), *Creation and activity of the All-Ukrainian Society “Friends of Children” (1924–1936): organizational status, structure and functions*, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.
10. Shtefan, L. A. (2000), "The issue of training social workers in Ukraine in the 1920s-1930s", *Bulletin of Zhytomyr Pedagogical University*, Vol. 6, pp. 121–125.
11. Holosichenko, I. (2005), "Legal awareness and legal culture in the development of the Ukrainian state", *Ukrainian Law*, Vol. 4, pp. 24–25.
12. Ivshyna, L. (Ed.) et al. (2009), *Extract 150*, In two parts, Part 2, Kyiv.
13. Kopeichykov, V. V. (Ed.) et al. (2002), *General theory of the state and law*, Yurinkom Inter, Kyiv.
14. Kravets, V. P. (1996), *History of classical and foreign pedagogy and schooling*, Ternopil.
15. Smoliy, V. A. (Ed.) et al. (2003), *Encyclopedia of the history of Ukraine*, Scientific Thought, Kyiv, Vol. 1.
16. Kornienko, O. (2007), *Book of Memory of the Sumy region, Iaroslavna*, Sumy, Vol. 2.
17. Ioanidi, A., and Bondarenko, A. (1984), *People about religion. Ukrainian folk anti-religious creativity*, Political Publisher of Ukraine, Kyiv.
18. Smoliy, V. A. (Ed.) et al. (2019), *Encyclopedia of the history of Ukraine*, Scientific Thought, Kyiv, Vol. 2.

UDC 159.922.27:316.47:343.8(477)

DOI 10.32755/sjeducation.2024.02.288

PRIORITY DIRECTIONS OF CREATING A BARRIER-FREE ENVIRONMENT IN PENAL INSTITUTIONS AND DETENTION CENTERS IN THE ASSESSMENT OF EMPLOYEES OF THE STATE CRIMINAL-EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE

Volevakhha Iryna, PhD in Psychology, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Psychology,
Penitentiary Academy of Ukraine
(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: volevalha_iryana@ukr.net)
ORCID: 0000-0002-7525-0878;

Volevakhha Serhii, PhD in Psychology, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Professional Development
of Probation Employees,
Institute of Professional Development,
Penitentiary Academy of Ukraine
(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: svolevak@pau.edu.ua)
ORCID: 0009-0007-1090-3632

The study is dedicated to finding out the vision of employees of penal institutions and pretrial detention centers of the State Criminal-Executive Service of Ukraine, whose duties are related to working with people with disabilities, priority directions for creating a barrier-free environment in penal institutions and pretrial detention centers.

Eighty-eight research participants were united into four focus groups; the task of each was, based on their own work experience, assessments the relevance of problems related to the maintenance of persons with disabilities in the penal institutions, as well as the available capabilities of the institutions, to form a list the most priority directions and methods of barrier-free environment creation.

The content analysis and generalization of the obtained data showed that additional socio-psychological support, removal of physical barriers on the territory and in the buildings of institutions, and ensuring the availability of physical support services by specially trained personnel and other convicts turned out to be the most priority areas of barrier-free implementation in the participants' evaluations. At the same time, several important directions, such as the elimination of informational, economic, and educational barriers, were not included in the lists of most groups, which, according to the authors, may indicate both an underestimation of these components of barrier-freeness by the study participants and lack of opportunities for their implementation.

Development of psychological and pedagogical programs and formation of the readiness of the State Criminal-Executive Service staff and selected convicts to provide physical support services to persons with disabilities, including barrier-free communication skills, monitoring the special needs of convicts and prisoners with disabilities, according to the authors, along with other measures, will contribute to the purposeful implementation of the Strategy for the introduction of barrier-free access in places of deprivation of liberty.

Key words: barrier-free environment, prisoners and convicts, penal institutions and pretrial detention centers, staff of the State Criminal-Executive Service of Ukraine.

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ СТВОРЕННЯ БЕЗБАР'ЄРНОГО СЕРЕДОВИЩА В УВП ТА СІЗО В ОЦІНКАХ ПРАЦІВНИКІВ ДКВС УКРАЇНИ

Волеваха Ірина Борисівна, кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри психології,
Пенітенціарна академія України
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,
e-mail: volevalha_iryana@ukr.net)
ORCID: 0000-0002-7525-0878;

Волеваха Сергій Вікторович, кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри підвищення
кваліфікації працівників пробації,
Інститут професійного розвитку,
Пенітенціарна академія України
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,
e-mail: svolevak@pau.edu.ua)
ORCID: 0009-0007-1090-3632

Дослідження присвячене з'ясуванню бачення працівників установ виконання покарань та слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України, виконання службових обов'язків яких пов'язано з роботою з особами з інвалідністю, пріоритетних напрямів створення безбар'єрного середовища в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах.

Вісімдесят вісім учасників дослідження були об'єднані в чотири фокус-групи, завданням кожної з яких було, спираючись на власний досвід роботи, оцінку актуальності проблем, пов'язаних з утриманням осіб з інвалідністю у їхніх закладах, а також наявні можливості установ, сформувані перелік найбільш пріоритетних напрямів та способів безбар'єрного середовища для засуджених та ув'язнених.

Контент-аналіз та узагальнення отриманих даних показав, що додатковий соціально-психологічний супровід, усунення фізичних перешкод на території та в будівлях закладів, забезпечення доступності послуг фізичного супроводу силами спеціально підготовленого персоналу та інших засудже-

них виявилися в оцінках учасників найбільш пріоритетними напрямками впровадження безбар'єрності. Водночас ряд важливих напрямів, таких як усунення інформаційних, економічних та освітніх бар'єрів, не потрапили в переліки більшості груп, що, на думку авторів, може свідчити як про недооцінку цих складових безбар'єрності учасниками дослідження, так і про брак можливостей для їх реалізації.

Розробка психолого-педагогічних засобів та формування готовності персоналу ДКВС і виділених засуджених до надання послуг фізичного супроводу особам з інвалідністю, включно з навичками безбар'єрного спілкування, моніторинг особливих потреб засуджених та ув'язнених з інвалідністю, які перебувають в УВП та СІЗО, на думку авторів, разом з іншими заходами сприятиме цілеспрямованій реалізації Стратегії із впровадження безбар'єрності в місцях позбавлення волі.

Ключові слова: безбар'єрне середовище, ув'язнені та засуджені, установи виконання покарань та слідчі ізолятори, персонал Державної кримінально-виконавчої служби України.

Formulation of the problem. The effective development of society as a complete social system is based on socially oriented state measures to benefit people and their well-being. To a large extent, society's development level is determined by the attitude towards its least protected and most vulnerable members. Social integration and rights protection of persons with disabilities are considered relevant throughout the civilized world [1].

Various barriers inherent in modern society that do not allow an individual to participate fully in all spheres of social life significantly reduce the quality of his/her life. As a result, they do not allow the full realization of the potential of each citizen for the benefit of the common good.

In modern Ukraine, the policy of a barrier-free society that creates conditions for equal access to all opportunities for citizens with disabilities is actively pursued. The National Strategy for Creating a Barrier-Free Environment in Ukraine has been approved and is already at the practical implementation stage. The purpose of the Strategy is to create a barrier-free environment for all population groups, to ensure equal opportunities for each person to exercise their rights, to receive services on a par with others by integrating physical, informational, digital, social, civil, economic and educational accessibility into all spheres of state policy [2].

The problem of ensuring barrier-free functioning and development concerns detained and convicted people with

disabilities because their opportunities for independent living and meeting their needs are often minimal. Therefore, creating and maintaining a barrier-free environment for such people is an essential task for the staff of penal institutions.

The study aims to identify a vision of priority directions for creating a barrier-free space in penal institutions and detention centers for employees of the State Criminal and Executive Service of Ukraine, whose duties are related to working with persons with disabilities.

Analysis of recent research and publications. According to paragraph 2 of Article 14 of the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD), "States Parties shall ensure that if persons with disabilities are deprived of their liberty through any process, they are, on an equal basis with others, entitled to guarantees by international human rights law and shall be treated in compliance with the objectives and principles of the present Convention, including by provision of reasonable accommodation" [3].

Vynogradova S. O. emphasizes Ukraine's improper fulfillment of its obligations regarding the implementation of international standards in penitentiary practice and the number of issues related to the detention of convicts with disabilities in prisons: social inequality in terms of living conditions; quality and sufficiency of nutrition; medical care (population density in cells/rooms, the opportunity of receiving paid medical services, medicines); lack of permanent employment; improper detention conditions in some facilities; lack of adapted sources of information for persons with visual impairments; lack of practice of informing about the complete list of normative legal acts regulating the rights of persons with disabilities. On the other hand, the author states that despite the significant theoretical and practical significance of the problem of execution (serving) of punishment of convicted disabled persons in places of deprivation of liberty, she did not find proper scientific development in the legal literature of Ukraine [4].

Based on the analysis results of the genesis of the serving criminal punishment by convicts with disabilities in places of deprivation of liberty, I. H. Bogatyrev and I. K. Laptinova formulated the definition of "disabled convict under the conditions of serving a sentence," which should be understood as a person

who had a particular disease before the conviction, was recognized by the medical commission as a disabled person of the I-III group, necessarily needs social protection by the current legislation and was sent to serve the sentence to a specialized correctional colony. The authors understand the rehabilitation of convicts with disabilities while serving a sentence as a complex of legal and social measures implemented by the state, penal institutions, public, religious, and other organizations to create proper conditions for correction and resocialization [5].

Nowadays in Ukraine, in accordance with the National Strategy for Barrier-Free Implementation, the priority areas of barrier-free policy are:

1) accessibility (availability of goods and services; market promotion of auxiliary devices);

2) involvement (ensuring the opportunity to use all the benefits of citizenship; removing barriers to equal participation in public life and leisure; promoting the provision of quality services in communities);

3) equality (removing discrimination and supporting equal opportunities);

4) employment (increasing the participation of persons with disabilities in the labor market, where they are currently underrepresented);

5) education and training (promoting inclusive education and lifelong learning);

6) social protection (maintenance of decent living conditions, fight against poverty and social exclusion);

7) health (supporting equal access to medical services and relevant facilities);

8) external actions (advancement of the relevant agenda within the EU enlargement programs and international development programs) [2].

Popowych A. M. emphasizes the need for a comprehensive approach to implementing the rehabilitation process, which requires an interdisciplinary team to overcome (mitigate) the following barriers: informational, educational, social-labor, socio-cultural, and spatial-environmental [6].

Sample of the research. The sample was comprised of 88 participants of the training "Physical support and barrier-free communication of the penal staff with convicts and prisoners with disabilities." All of them are employees of penal institutions and pretrial detention centers of the State Criminal-Executive Service of Ukraine, whose duties relate to working with persons with disabilities. One participant represented one institution, i.e., the study covered all penal institutions and pretrial detention centers of the State Criminal-Executive Service of Ukraine.

Research method. As a method of data collection, the brainstorming of participants in focus groups during the "Directions and methods of creating a barrier-free environment" exercise was used.

The general goal of the training was to develop the skills of physical support and barrier-free communication in the participants, as well as a tolerant attitude towards convicts and prisoners with disabilities. The program included sections such as the basics of barrier-free communication, the ethics of communicating with people with disabilities, physical support for people with disabilities, performing exercises to practice the skills of barrier-free communication, and a tolerant attitude.

Four focus groups were formed after completing the main part of the training, and the participants were randomly selected. Each group was tasked with conducting a group brainstorming session on the question, "What are the priority areas and methods of creating elements of a barrier-free environment in pretrial detention centers and penal institutions?" and preparing a shared vision from the subgroup.

The obtained data were processed using content analysis.

The main results of the research. After brainstorming, each group presented a list of priority directions for ensuring a barrier-free environment in pretrial detention centers and penal institutions, which was developed due to group work.

Group 1 list.

1.1. Removal of physical obstacles to movement inside the access zone, the facility's buildings, and the adjacent territory.

1.2. Arrangement of railings to facilitate the movement of persons with disabilities and call buttons.

1.3. Installation of ramps at the entrances to residential premises, dining rooms, administrative buildings, and service premises.

1.4. Physical support services within the institution should be provided for convicted and imprisoned persons with disabilities at their request.

1.5. Educational work with employees of institutions regarding barrier-free communication with convicts and prisoners with disabilities.

1.6. Provision of special training for the institution's employees, whose duties include physical support of convicts and prisoners with disabilities.

1.7. The allocation of individual convicts and prisoners whose duties will include providing physical support and daily assistance to their neighbors with disabilities in the cell or departments of social and psychological services when necessary. Provision of special training for such convicts.

1.8. Social-pedagogical and social-psychological work with convicts and prisoners with disabilities in order to find out their unique needs, monitor the degree of their satisfaction, and optimize their emotional state.

As we can see, the representatives of the first group consider, among the priority areas of ensuring a barrier-free environment in pretrial detention centers and penal institutions, the removal of physical obstacles to the movement of persons with disabilities. As possible providers of physical support services, both the employees of institutions and other convicts were named, while the need for special training of support agents was emphasized. The members of the group also consider the removal of communication barriers and socio-pedagogical and socio-psychological work with convicts and prisoners with disabilities to be essential directions.

Group 2 list.

2.1. Equipping buildings and the adjacent territory with identification signs that allow convicts and prisoners with disabilities to navigate space better and reach their destination.

2.2. Installation of sound signaling devices to aid orientation.

2.3. Providing blind convicts and prisoners with special Braille literature that they can read independently by touch.

2.4. Examining workplaces where convicts and prisoners with disabilities could work and ensuring appropriate working conditions according to their special needs.

2.5. Arrangement of ramps at the entrances to buildings.

2.6. Examination of the movement routes of convicts and prisoners on the premises and on the territory of the facility, identification, and removal of obstacles and sharp corners that may impede movement and be potential sources of injury.

2.7. Introduction of additional measures to promote social and psychological adaptation of convicts and prisoners with disabilities to the conditions of the penal institution.

2.8. Involvement of other convicts in assisting their comrades with disabilities.

2.9. Ensuring access to information of convicts and prisoners with disabilities.

From the list of Group 2, we see that, unlike Group 1, it also includes providing educational opportunities for convicts and prisoners with disabilities, eliminating economic barriers by creating appropriate conditions for work, and measures to create a barrier-free information environment. The common points are the inclusion of such directions as social and psychological support for adaptation, removal of physical barriers, and emphasis on the expediency of involving other convicts in assisting.

Group 3 list.

3.1. Special training of the penal staff to provide physical support services to those prisoners and convicts who need it.

3.2. Conduct training with the staff to form their communication skills with prisoners and convicts with disabilities.

3.3. Provision of educational opportunities for prisoners and convicts with disabilities, taking into account their health disorders.

3.4. Carrying out socio-psychological work with the aim of improving the emotional state and creating mutual support groups for persons with disabilities.

3.5. Creation of additional psychological relief rooms.

Representatives of group number three specified the direction of social and psychological support, proposing the creation of mutual support groups among prisoners and convicts with

disabilities and arranging additional rooms for psychological relief. The direction of meeting specific educational needs was also included in the list. A place is also given to the special training of the personnel of the penal institutions, both for the provision of physical support services and for the formation of barrier-free communication skills. Instead, the possibility of involving other convicts was not recognized as a priority.

Group 4 list.

4.1. Creation of specially equipped cells for the detention of persons with disabilities, taking into account their health disorders and needs.

4.2. Conducting socio-psychological work with co-residents of persons with disabilities to form a tolerant attitude in them.

4.3. Implementation of enhanced individual supervision of prisoners and convicts with disabilities by medical workers, psychologists, and heads of the penal institution's social and psychological service departments.

4.4. Joint cultural and educational activities of convicts with disabilities with the staff of institutions: listening to music, watching movies, and doing artistic work.

4.5. Location of persons with disabilities on floors with shower cabins.

4.6. Appointment and training of designated convicts and prisoners who can provide physical support services to their fellow residents with disabilities.

4.7. Special training of the penal staff to provide physical support services to convicts and prisoners with disabilities.

The representatives of group four added the creation of specially equipped cells for the detention of persons with disabilities, taking into account their health disorders and needs, and the formation of a tolerant attitude towards persons with disabilities to the already highlighted areas of providing a barrier-free environment in pretrial detention centers and penal institutions. An interesting proposal is to organize joint cultural and educational events for convicts with disabilities and the staff of institutions.

The results of the frequency analysis of including the individual directions to the lists compiled by focus groups are presented in Table.

Table – Directions for creating a barrier-free environment in penal institutions and pretrial detention centers in employees' assessments

№	Direction	Defined as a priority			
		Group № 1	Group № 2	Group № 3	Group № 4
1	Additional social and psychological support	▼	▼	▼	▼
2	Removal of physical obstacles	▼	▼		▼
3	Provision of physical support services by personnel	▼		▼	▼
4	Provision of physical support services by other convicts	▼	▼		▼
5	Special training of personnel to provide physical support services for persons with disabilities	▼		▼	▼
6	Formation of barrier-free communication skills of staff with convicts and prisoners with disabilities	▼		▼	
7	Elimination of information barriers		▼		
8	Elimination of economic barriers (creation of specially equipped workplaces)		▼		
9	Eliminating educational barriers			▼	
10	Special training of selected convicts to provide physical support services for persons with disabilities	▼			
11	Formation of a tolerant attitude among other convicts				▼
12	Organization of leisure time				▼

We can see from Table 1 that the direction related to the provision of additional services of socio-psychological support for convicts and prisoners with disabilities turned out to be the highest priority for respondents - it is included in all four lists. "Elimination of physical barriers" was not noted by the representatives of one of the groups, but, in our opinion, the fact that the list of this group contains "providing physical support services by personnel," as well as the fact that the direction of physical barrier-freeness turned out to be the most concretized in the answers of the participants, allows to attribute it to the priority directions as well.

Also, we can see from the results that according to the research participants, physical support services for convicts and prisoners with disabilities should be provided both by the staff of the institutions and by other convicts. However, most groups consider special training for agents of physical support to be appropriate only for personnel. The same applies to the formation of barrier-free communication skills with convicts and prisoners with disabilities – it is provided only for the staff, and for other convicts, it found its expression in the "formation of a tolerant attitude."

There is a particular concern that such vital areas of creating a barrier-free environment in places of deprivation of liberty, such as the elimination of informational, economic, and educational barriers, were not included in the lists of most groups, which may indicate an underestimation of these components of barrier-freeness by the participants of the study and about the lack of opportunities for their implementation.

Conclusions and prospects for further research

1. The problem of providing a barrier-free environment for detained and convicted people with disabilities is urgent, given the limited opportunities for independent living and meeting the needs of this cohort even in normal conditions, not burdened by deprivation of liberty. Creating and maintaining a barrier-free environment in physical, social, economic, social, informational, digital, and educational dimensions for such people is an essential task of the staff of penitentiary institutions.

2. As the priority areas of creating a barrier-free environment for convicts and prisoners with disabilities in prisons and pretrial

detention centers, the participants of the study - employees of the State Criminal-Executive Service of Ukraine featured additional social and psychological support, the removal of physical obstacles on the territory and in the buildings of institutions, ensuring the availability of physical escort by specially trained personnel and other convicts. Instead, such vital areas as the elimination of informational, economic, and educational barriers were not mentioned in most groups, which may indicate an underestimation of these factors by the study participants.

3. As promising directions for further research, we see the development of psychological and pedagogical means of forming the penal staff and selected convicts' readiness to provide physical support services to persons with disabilities, including barrier-free communication skills and monitoring of the special needs of convicts and prisoners with disabilities.

References

1. Yakushenko, L. M. (2019), "Actual problems of social protection of people with disabilities", *Analytical note "Social policy" series*, No. 9, pp. 1–11, available at: <https://miss.gov.ua/sites/default/files/2019-12/analit-yakushenko-social-policy-9-2019.pdf> (accessed 06.08.2024).

2. Ukraine (2021), *On the approval of the National Strategy for Creating a Barrier-Free Environment for the period up to 2030*: order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 14 April 2021, No. 366, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text> (accessed 06.08.2024).

3. Ukraine (2006), *United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities*: International document dated 13.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (accessed 06.08.2024).

4. Vynogradova, S. O. (2016), Problems of maintenance of convicts with disabilities in places of deprivation of liberty, *Actual problems of domestic jurisprudence*, No. 1, available at: http://apnl.dnu.in.ua/1_2016/12.pdf (accessed 06.08.2024).

5. Bogatyrev, I. G. and Laptinova, I. K. (2018), "The concept and genesis of serving criminal punishment by convicted disabled persons in places of deprivation of liberty", *Bulletin of the Penitentiary Association of Ukraine*, № 3 (5), pp. 57–63.

6. Popovych, A. M. (2017), "Social barriers and social rehabilitation", *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: "Pedagogy. Social work"*, Issue 1 (40), pp. 227–229.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК СІВЕРЩИНИ.
СЕРІЯ: ОСВІТА. СОЦІАЛЬНІ
ТА ПОВЕДІНКОВІ НАУКИ**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 2 (13)

Відповідальні за випуск

Аніщенко В. О.,

Шмельова Р. І.

Редактори літературні

Сила Л. М.,

Махотко О. П.

Комп'ютерна верстка і макетування

Сила Л. М.

За достовірність інформації у статтях
відповідальність несуть автори публікацій.

Підписано до друку 17.10.2024 р. Формат 60×84/16.
Друк різнографія. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 17,43.
Тираж 100 пр. Зам. № 126/24.

Редакційно-видавнича група Пенітенціарної академії України
14000, м. Чернігів, вул. Гонча, 34.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 8016 від 23.11.2023 р.